

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

P. SZILCZL DÓRA

Kritikai diskurzuselemzés

egyetemi jegyzet

ISBN 978-963-308-338-3

Budapest – Piliscsaba, 2018.

P. Szilczl Dóra

KRITIKAI

DISKURZUSELEMZÉS

Tartalom

Előszó.....	4
A diskurzus kutatás alapjai	5
Mi a CDA?	6
A diskurzus fogalma.....	15
CDA-irányzatok	18
Tudománytörténeti előzmények.....	25
Elméleti háttér.....	26
Nyelvi fordulat.....	27
A diskurzuselemzés nyelvészeti alapjai	30
A nyelvi elemzés más módjai	31
Társalgáselemzés (konverzációanalízis – CA)	32
Beszélés néprajza – dell Hymes.....	35
M.A.K. Halliday Szisztematikus Funkcionális Nyelvtana.....	39
Michel Foucault öröksége	43
A társadalom mint szöveg – Paul Ricoeur	50
Elkülönböződés – Derrida nézőpontjai.....	52
A diskurzus mint racionális vita – Jürgen Habermas	55
Az identitás harcai – Pierre Bourdieu elmélete.....	59
A szociális reprezentáció és a figuratív mag – Serge Moscovici elmélete.....	60
CDA - elméletek és módszerek.....	64
Fairclough háromszintű modellje.....	65
A kognitív modell – Teun van Dijk	78
Történeti diskurzusmegközelítés - Ruth Wodak	89
Vizuális diskurzusanalízis – Gunther Kress - Theo van Leeuwen.....	94
Kitekintés.....	102
A CDA kritikája.....	103
Új terület: Diskurzív pszichológia.....	106
CDA mint módszer.....	114
Hogyan készítsünk diskurzuselemzést?.....	115
Az elemzés kulcsfogalmai	118
Vizsgálati kérdések – mint elemzési szempontok	122
Szövegnyelvészeti elemzés – eszközök	126
Ellenőrző kérdések	135

Bibliográfia.....	138
-------------------	-----

Előszó

Az elmúlt évtizedekben az európai gyökerekkel rendelkező kritikai diskurzuselemzés mint új multidiszciplináris megközelítés egyre népszerűbbé vált a társadalmi jelenségek vizsgálatában. A módszer virágzását az teszi lehetővé, hogy egy-egy köztémát illetően megjelenő szövegek nyelvi analízisét kontextusérzékeny elemzéssel ötvözi. Így lehetőséget kínál annak rekonstruálására, hogy milyen az a beszédmód, ami releváns egy-egy kérdéskör társadalmi kommunikálásában. Számos projekt fut ezzel a módszerrel.

Ugyanakkor magyar nyelvterületen maga a módszer és a képviselői kevésbé ismertek. Meghatározó irányvonalat jelent Szabó Márton és Kiss Balázs munkássága e téren, akik a diszkurzív politológia megalkotásán munkálkodnak. Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus című szöveggyűjteményüket ajánlom a téma iránt érdeklődőknek. Kiemelném összefoglaló írásai kapcsán Bánhegyi Mátyást, aki a fordítástudomány felől közelít a diskurzus kérdéséhez. Ezek az írások a maguk nemében vitathatatlan érdemeket szereztek a diskurzuselemzés hazai megismertetésében, azonban gyakorlati módszertani könyv mindeztig nem született. Jelen kötet éppen ezért hiánypótló e téren. A diskurzuselemzés módszerét kívánja bemutatni a hallgatóknak, mindeközben vázolja azokat az elméleti meglátásokat, melyek az 1990-es években az akkori gondolkodási keretek között ennek a koncepciónak a megszületéséhez vezettek.

Szerkezetileg a kritikai diskurzuselemzés alapvetéseit bemutató fejezetet követően azokat a nyelvészeti és társadalomtörténeti hagyományokat ismertetem, melyek a CDA közvetlen előzményeinek tekinthetők. Majd kiemelten három szerző és egy szerzőpáros elméleti alapvetéseit mutatom be. Ők Norman Fairclough, Teun van Dijk, Ruth Wodak, Gunther Kress és Theo van Leeuwen, mindannyian a kritikai diskurzuselemző iskolán belül egy markáns, többiekétől számos ponton különböző irányvonalat képviselnek. Egyúttal fogalomkészletük önállóan alkalmazható az elemzésekben. A Kitekintés című fejezetben két területtel foglalkozunk részletesebben a kritikai diskurzuselemzést érő kritikákkal és a diszkurzív pszichológiával, mint új irányzattal. Metodológiai szempontból a fejezetek végén az olvasó talál egy-egy magyarul elérhető, ajánlott szöveget, mely jól egészíti ki az előtte elmondottakat, szemináriumokon közös feldolgozása ajánlott. Az elméleti törzsanyag legvégén található kérdések megválaszolása segíti a hallgatókat az ismeretanyag elmélyítésében, és alkalmas az ismerek ellenőrzésére is. A módszertani rész lépésről lépésre mutatja be a diskurzuselemzés készítésének alapjait, kulcsfogalmait. Célja, hogy hasznos tanácsokkal lássa el a kezdő diskurzuselemzőket, vázolja számukra, miként is dolgozhatnak ezzel a módszerrel. Továbbá kitérünk a szövegnyelvészeti elemzés részleteire is, melyek a mikro szint elemzéséhez nyújtanak segédanyagot.

Végezetül köszönetet szeretnék nyilvánítani a Pázmány Péter Katolikus Egyetemnek, hogy támogatásával lehetővé tette e könyv megjelentetését, valamint Páprádi Anna Bíborkának a sok segítségért és könyv alaki gondozásáért.

2017 nyarán

P. Szilczl Dóra

A diskurzus kutatás alapjai

Mi a CDA?

A kritikai diskurzuselmzés (Critical Discourse Analysis – továbbiakban CDA) a nyelv vizsgálatának elmélete és módszere, mely az 1990-es évektől egyre nagyobb teret követel magának a társadalomtudományi vizsgálatokban. Az új retorikával ötvözve népszerű a tengerentúlon is. Gyökereit tekintve európai megközelítésmód, mely az 1970-es években a Kelet-angliai Egyetemen munkálkodó nyelvészcsoporthoz (Kritikai Nyelvészet – CL)¹ törekvéseit fejleszti tovább, az akkori társadalomelméletekkel ötvözve. Így a nyelvészeti megközelítésmód társadalommagyarázati elvvé alakul át. Átvesszik az orwelli nyelvészek azon meglátásait, hogy nincs objektív nyelvhasználat, a szóválasztás már alapvetően tükrözi annak szemléletét és elköteleződéseit, aki beszél. A kritikai nyelvészek alapvető törekvése ugyanis az volt, hogy olyan nyelvi bizonyítékokat gyűjtsenek, melyekkel leleplezhetők a társadalom hatalmi, egyenlőtlenségi viszonyai, így ezáltal megtörhető legyen az újságírói objektivitás illúziója. Fiske azon kijelentése, hogy „a szavak sohasem semlegesek” meghatározó gondolata lett alapvetéseiknek. Állítják, ahogy a szövegek a világot reprezentálják, abban mindig partikuláris érdekek fejeződnek ki (Henderson 2005 2). A CDA a nyelv és a hatalom, a szöveg és a társadalom közti viszony feltárását tűzi ki céljául². Eként a társadalmi valóság megértésének egyik módszerét kínálja fel. Célja, hogy a szövegek nyelvi elemzése révén bemutassa azokat a rejtett ideológiákat, amelyek befolyásolják az emberek gondolkodását a különféle társadalmi jelenségekről, eseményekről, dolgokról. Állítja, hogy a beszélők által termelt szövegek tudatosan vagy tudattalanul ezeket a mindennapi életünket befolyásoló ideológiákat fejezik ki. A diskurzuselmzők ezekre a magától értetődőségekre kérdeznek rá. A nyelv és a társadalom kölcsönhatásait elemezve hívják fel a figyelmet a hatalom fenntartásának és továbbörökítésének rejtett módjaira, melyek társadalmi egyenlőtlenségeket hoznak létre és erősítenek meg. Az egyenlőtlenség, az igazságtalanság leleplezését pedig nyelvi elemzés segítségével kísérlik meg. Vallják, hogy a nyelvi interakciók szilárd tükrözi a társadalmi viszonyoknak. Éppen ezért a CDA a társadalmi-kulturális jelenségek és a késő modernitás társadalmi változásainak nyelvi-diszkurzív dimenziójára kíváncsi, állítva, hogy elemzési eszköztára révén e folyamatok és következményeik értelmezhetők. Kiemelt vizsgálati témái: a globalizáció, a szervezetek kommunikációja, az oktatás, a tömegkommunikáció, a rasszizmus, a nacionalizmus, a késő-modern identitásmintázatok, gender, a demokrácia és a politika kapcsolata (Jørgensen - Phillips 2002 61).

¹ A CDA közvetlen nyelvészeti előzményének az 1970-es évekbeli brit nyelvészeti irányzatot tekinthetjük, melynek kiindulópontja Halliday és Fowler tanulmánya a *Language and Control*. Kutatói nyelvészekből és irodalomárokból álltak, akik elsődlegesen az irodalmi nyelvválasztásra voltak kíváncsiak (Fowler 1986). Később más nyelvi jelenségek vizsgálata is felkeltette az érdeklődésüket, főként a médianyelv került vizsgálataik homlokterébe. A közsféra és a tömegtájékoztató nyelvi elemzését végezték, magukat kritikai nyelvészként definiálva. A kritikai kifejezéssel utaltak hozzáállásukra, mely a társadalmi igazságtalanságok leleplezését és a vele szemben felvett harcot jelentette, ezzel megteremtve a szociális retorika vizsgálati alapjait. Az Iskola keretei között más szerzők (Hodge, Kress, Trew) is foglalkoztak ilyen típusú vizsgálattal, de ők még nem használták a kritikai diskurzuselmzés kifejezést.

² A kezdeti kutatások középpontjában a hatalommal való visszaélés nyelvi vizsgálata állt, de igen hamar a társadalmi környezet került górcső alá, amely ezeket a szövegeket termeli.

Van Dijk (2015 352) így fogalmazza meg a vizsgálat fő irányait: „A CDA diskurzusanalitikai kutatás, melyet a társadalmi, hatalmi visszaélések, a dominancia, az egyenlőtlenség, és az érdekek vizsgálatára használunk. Azt nézzük, hogy ezek különféle társadalmi és politikai kontextusokban miként termelődnek szövegekben, beszélgetésekben.”³

A diskurzus elemzők feladatuknak tekintik, hogy rámutassanak arra, hogyan is működnek ezek a szövegek, explicit céljuk pedig a társadalmi egyenlőtlenséggel szembeni ellenállás és leleplezés. Kezdetben ez a politikai szempont jelentős, a hatalommal való visszaélés különböző módjaira fókuszáltak a kutatók, mára azonban az irányzat tematikusan is sokrétűbbé vált.

A kritikai diskurzus elemzés fogalmát kétféle értelemben szokták használni (Fairclough-Wodak 1997):

1. elemzési eljárás, módszer, mely a nyelvészeti eszközök alkalmazásával történik (szűk értelemben)
2. magának az irányzatnak az elnevezése, mely az 1990-es években válik népszerűvé (tág értelemben)

A tág értelemben vett diskurzus elemzés több megközelítésből áll, melyek között hasonlóságok és különbségek is vannak. Szűk értelemben egy társadalomkutatási módszert értünk alatta⁴. A CDA-t éppen ezért mindkét aspektust figyelembe véve úgy határozhatjuk meg, mint a kommunikáció, a kultúra és a társadalom kutatásának elméletét és módszerét (Jørgensen - Phillips 2002 60).

Először Fairclough-nál találkozunk az elnevezéssel egy 1985-ben kiadott tanulmányában, mely a *The Critical Study of Language* címet viseli. Később más elnevezésekkel is próbálkoztak. Billig (2003) az analitikus nyelvi módszer nevet javasolta. Van Dijk utalva az irányzat sokszínűségére és eklektikus voltára a *Kritikai Diskurzus Tanulmányok* (*Critical Discourse Studies*) elnevezést pártolta, hisz ez a kifejezés az elméleti és az empirikus kutatási irányzatot egyaránt magában foglalja (Wodak-Meyer 2001 2).

A továbbiakban négy markáns vonását emelném ki ennek a megközelítésmódnak:

- konstruktivista – szemléletmódját tekintve
- strukturalista nyelvészeti – elemzési eszközparkja és módszere alapján
- kritikai – vizsgálati perspektíváját illetően
- interdiszciplinaritás és multiperspektivitás jellemzi – számos tudományterület meglátásait hasznosítja, integrálva a különféle megközelítéseket (Jørgensen - Phillips 2002 2)

Nézzük ezeket sorban!

Konstruktivista

³ A fordítás tőlem (PSZD)

⁴ Mely alternatívát kínál a fókuszcsoporthoz interjú vagy a tartalomelemzés módszere mellett az elemzésre.

A konstruktivizmus a kultúra és társadalom megértésének egyik kerete, számos irányzat tartozik ide, melyek közül csupán az egyik a CDA. Az irányzat a nyelv valóságalkító (– meghatározó) szerepére fókuszál. Elfogadja azt a nyelvfilozófiai tézis, miszerint a világ ismerete nem az objektív igazsághoz való hozzáférést jelenti. A „valóság” ugyanis csak a nyelvi kategóriákon keresztül érhető el számunkra. Amire nincs kifejezésem (nyelvi kategóriám) arról nem tudok beszélni. Ezt jelenti a mondás „világunk határai, nyelvünk határai”. Eként a tudásunk, a világra vonatkozó reprezentációnk nem magát a külső valóságot tükrözik, hanem sokkal inkább a világ kategorizálásának módját, s így a valóságot diszkurzív terméknek tekinthetjük (Burr 1995 3). Ebből pedig az következik, hogy a világ megértése és reprezentációja kultúraspecifikus, azoknak a világnézete és identitása tükröződik benne, akik saját társadalmi-kulturális kereteik közepette beszédet folytatnak róla. A valóságnak tehát mindig történelmi és kulturális sajátossága van (Gergen 1985 266-267), ebből fakad az is, hogy különböző korszakokban más-más „valóság” tárul elénk (Foucault 2001,2004, Kuhn 1961).

A CDA kutatói elfogadják ezt a nézetet és hangsúlyozzák a nyelvünk és gondolkodásunk aktív szerepét „világunk, identitásunk és társadalmi kapcsolataink létrehozásában és megváltoztatásában” (Jørgensen - Phillips 2002 1). A diskurzust társadalmi gyakorlatnak tekintik és állítják, hogy beszédcselekvéseink révén mindannyian konstruktőrök vagyunk. Ez a felfogás vallja, hogy a nyelvhasználat szervezi és alakítja a társadalmi életet. Huckin (1997) szerint, a CDA szövegelemzési vizsgálatok abból a három alaptételből indulnak ki, hogy:

1. a szövegalkotás és a társadalmi folyamatok egymással kölcsönhatásban állnak
2. a különböző nyilvánosságot kapó szövegek tükrözik a társadalmi valóságot
3. s maguk is részt vesznek a társadalmi jelenségek alakításában.

Így a szövegelemzéssel nemcsak a szövegekről, hanem a szövegek által bemutatott társadalomról, annak működési módjairól és a benne húzódó hatalmi viszonyokról tudhatunk meg többet. Ebben a felfogásban a szöveg egyrészt leképezője, másrészt alakítója a társadalmi kontextusnak, csakis ezzel együtt érthető meg, hisz ez képezi minden szöveg alapvető funkcióját.

Strukturalista nyelvészeti megközelítés

Ez az elgondolás a strukturalista nyelvészetből⁵ ered. Saussure (1960) nevét említhetjük, aki arról beszél, hogy a szavakhoz kapcsolódó jelentés nem a szavakban rejlik benne, hanem társadalmi egyezmények eredménye⁶. Az, hogy megértünk másokat azoknak a szociális

⁵ A strukturalista nyelvészet alaptétele, hogy az egyes jelek jelentését a többi jelhez fűződő viszonya határozza meg. Ezt hívják struktúrának. Az adott kifejezés sajátos értékét más jelektől való eltérése adja (például a kutya szó különbözik az egér, macskák szavaktól). A szó így része annak a hálózatnak vagy struktúrának, amelyben a szavak egymáshoz képest elhelyezkednek. Saussure ezt a struktúrát társadalmi intézményként írta le, mely idővel változhat (Jørgensen - Phillips 2002 10).

⁶ Saussure a jelek két oldalát különíti el: a tartalom (szignifikátum=jelölt) és a forma (szignifikáns=jelölő), a kettő közti kapcsolatot önkényesnek mondja. Tovább folytatva a fenti példát: a kutya hangsornak vagy írott képnek nincs természetes kapcsolata a kutyának azzal a képpel, ami a fejünkben megjelenik a szó hallatán vagy láttán. Sőt ezt bizonyítja az is, hogy a különböző nyelvekben a megjelölés formája eltérő (kutya, der Hund, le chien, the dog). Sőt maga a megjelölés tartalma is változhat kontextustól függően, például, amikor egy emberre azt mondjuk: „Te kutya!” (uo)

konvencióknak köszönhető, melyeket egy adott társadalomba szocializálódva a nyelvelsajátítás és nyelvhasználat során megtanulunk.

Saussure ezt a nyelvi rendszert teszi a vizsgálat tárgyává. Leírásában megkülönböztet két szintet, az egyiket langue-nak, a másikat parole-nak nevezi.

A langue (nyelvi rendszer): a nyelv struktúrája, a jelek hálózata, szavak és nyelvtan együttese. A nyelvi rendszer a beszélőkhöz képest a priori-nak gondolt, és nagyon lassan változik. Nagyon hosszú ideig a langue volt a tárgya a nyelvészeti kutatásoknak. Egy ideális beszélő/hallgató tanult nyelvi tudását értették alatta, melyet egy homogénnek gondolt nyelvközösség minden tagja elsajátít (vö. Chomsky 1965 3). De a langue nem magyarázza, hogy a beszélők intuitív tudása honnan származik, különböző helyzetekben hogyan alkalmazzák a szabályokat. Ugyanis az világossá vált, hogy egy adott nyelvközösségben beszélők között se tudunk felfedezni egy egységes nyelvet. Ezért Saussure szükségesnek látja bevezetni a parole fogalmát. A parole: maga a nyelvhasználat, az aktualizáció, a konkrét helyzetekben az emberek által ténylegesen használt nyelv, a pragmatikai vizsgálódások⁷ középpontjában ez áll.

A nyelvészet nagyon sokáig a langue jelenségkörével foglalkozott. A nyelvet kisebb elemzési egységekre bontva vizsgálta (szemantika, szintaxis). A nyelvet adott időszakban stabil, egységes, elvont rendszernek gondolja el, mely az egyes nyelvhasználók beszédtevékenységét a priori előzi meg. Tehát alapvetően szimbolikus rendszerként vagy kódként tekint a nyelvre. Ezzel szemben az 1960-as évektől a pragmatikai kutatások a nyelvi rendszer felől a tényleges beszédhasználatra helyezik figyelmüket, s arról beszélnek, hogy az mindig egyéni választás függvénye, a nyelv tényleges használatát a társadalmi/kulturális hatások befolyásolják. Így nem annyira a nyelvi rendszer elemzése fontos számunkra, hanem sokkal inkább annak megértése, hogy mi irányítja a beszélők választásait.

A posztstrukturalisták tovább gondolják a korábbi Saussure-i koncepciót. Elfogadják a strukturalista tételt, hogy a jelek jelentései nem a valósággal való kapcsolatukból, hanem a jelek hálózatán belül elfoglalt helyükből, azaz belső viszonyukból fakadnak. Ugyanakkor belátják, ha a struktúrák rögzítettek, akkor ez által nem lehet megmagyarázni a változást, sem pedig annak eredőjét. Ezért kerül a posztstrukturalizmusban előtérbe a parole fogalma. Úgy vélik, hogy maga a szerkezet a konkrét nyelvhasználatban jön létre, reprodukálódik vagy éppen változik.

A parole előtérbe kerülésével a nyelvhasználat konkrét helyzetekben történő megfigyelése egyre hangsúlyosabbá vált (egyrészt a tényleges beszédet kezdik el pragmatikai szempontból kutatni, másrészt a sztenderd mintáktól eltérő, valamint deviáns nyelvi jelenségeket). A pragmatika e fókuszváltással új fordulatot eredményezett a nyelvészetben. Középpontba emelte ugyanis a nyelvi aktort, aki megnyilatkozásai révén valódi helyzeteket hoz létre (vö. de Beaugrande 2006 30). A kontextus így egyre nagyobb hangsúlyt kapott a benne cselekvő

⁷ A pragmatikai elemzések kiindulópontja, hogy a beszéd révén az ember egyúttal cselekszik is (beszédcselekvéseket hajt végre – Austin 1990). Malinowski (1923 – idézi de Beaugrande 32) annakidején hasonló gondolatokat fogalmazott meg, mikor így írt: „az embernek minden verbális megnyilatkozásával az a célja, hogy kifejezze gondolatait, érzéseit abban a pillanatban és helyzetben”.

nyelvi interaktorokkal, mely már nem szemlélhető úgy, mint statikus lingvisztikai keret, amit valamely passzív egyén elsajátít, hanem sokkal inkább a nyelvhasználók ténykedései által létrehozott dinamikus helyzetként, amely e nyelvi aktusok által és közben konstituálódik. Így került előtérbe a nyelvi termelés, cselekvés és fogyasztás kérdése.

A tényleges beszédhelyzetekben vagy írásban az emberek kreatív módon új jelentéseket hoznak létre, ezáltal folyamatosan alakítják magát a struktúrát (de Beaugrande 2006 11). A posztstrukturalista diskurzuselemzők a nyelvnek ezt a struktúráját (mintáját) tekintik diskurzusnak. Ezen elgondolás szerint a szavaknak nincs a rendszerben fixált jelentése, hanem inkább diskurzusok sorozatáról érdemes beszélni, s így a szavak jelentése diskurzusról diskurzusra változik. A diszkurzív minták azok, melyek rögzülhetnek és diszkurzív gyakorlatokká alakulhatnak át. Éppen ezért, ha meg akarjuk érteni a diszkurzív mintázatokat, akkor a nyelvi cselekvést és a kontextust, amiben előfordul, együttesen kell vizsgálni.

Bár sok rokon vonást felfedezhetünk a strukturalista nyelvészet és a CDA nyelvfelfogása között, azt azonban nem állíthatjuk, hogy a diskurzus teljes egészében megfeleltethető lenne Saussure parole fogalmának. Magukat a diskurzuselemzőket nemcsak a nyelvi választás módja foglalkoztatja, hanem figyelemmel kísérik, hogy ez milyen hatással bír, milyen stratégiai cél húzódik meg a beszélők szóválasztásának a hátterében. Ez pedig csak akkor lesz érthetővé és értelmezhetővé számunkra, ha figyelembe vesszük és le is írjuk azt a kontextust, amelyben a beszéd létrejön. A diskurzus így nem kötődik alapvetően egy beszélő nyelvi akciójához, hanem több résztvevős, interaktív jelenséggént tekintenek rá. A diskurzus jelentése nem rekonstruálható pusztán abból a jelentésből, amit a beszélő szándékozott a mondás aktusa során, hanem abból is fakad, hogy ezt a nyelvi aktust a környezet, a diskurzus befogadói miként értelmezik (meghallgatják-e egyáltalán, illetve milyen reakciókat vált ki a beszéd, hogyan gondolják tovább, milyen új diskurzusokat hoz létre). Így a vizsgálat már nemcsak nyelvészeti irányultságú, hanem társadalomelméleti (pl. szociológiai, kulturális antropológiai) megközelítéseket is magában foglal.

Kritikai attitűd

A domináns diskurzus mindig a hatalmon levők és az elit értelmezését foglalja magában és a többi diskurzus (és eként csoport) elnyomására, marginalizálására törekszik. Ez adja a diskurzusok ideológiai és egyben dinamikus jellegét. A diskurzuselemzők célja az ideológia és az uralmi diskurzusok leleplezése. Céljuk felfedni a dominanciát, egyenlőtlenséget és elfogultságot (Huckin 1997), illetve, hogy a domináns csoportok miképp próbálják valóságként reprezentálni nézőpontjukat. Olyannak láttatni a világot, ami megfelel az érdekeiknek. A CDA kutatók egyetértenek abban, hogy a hatalom útján lehet gyakorolni a kényszerítést, beleértve a fizikai erőszakot is (Fairclough 2001b 27-28). Azoknak, akik a hatalmat birtokolják lehetősége van mások gondolkodásának és tetteinek az irányítására. A nyelv és hatalom viszonyát illetően a diskurzuselemzők azt mondják, hogy a nyelv (a diskurzus) szerepe, hogy fenntartsa vagy átalakítsa az egyenlőtlen erőviszonyokat. Ugyanakkor pont a leleplezés miatt fontos, hogy megkülönböztessük a diskurzustól a hatalmat. A kutatók úgy tartják az egész társadalmi rend, ennek a hatalomnak a rejtett hatása, mely jórészt nyelvi aktivitásokon keresztül termelődik. Ez a hatalom által uralt nyelv, amit ideológiának tekintenek. Az ideológiákon keresztül különböző hatalmi viszonyok

jelennek meg (Henderson 2005 17). A diskurzuselmzők hiszik, hogy ha leleplezik a fennálló viszonyokat, rávilágíthatnak azokra a problémákra, melyeket a mainstream ideológia és a hatalmi viszonyok okoznak (Habermas 1973), ellenállásra tudják ösztönözni az elnyomottakat (McGregor 2003).

A CDA társadalomkritikai vonulata a Frankfurter Iskola öröksége, mely alapvetően Habermas közvetítése révén válik a diskurzuselmzés részévé. Az a vonulat, mely a Frankfurter Iskola alapítóinál megjelent, a társadalomtudományokon belül paradigmaváltást eredményezett. 1937-ben jelent meg Horkheimer programadó írása, melyben a társadalomtudományok feladataként jelölte meg a társadalmi jelenségek megértését és a fennálló, bírált viszonyok átalakítását. Azt vallotta, hogy a társadalomelméletnek kritikainak kell lennie, ezzel a szemlélettel elmozdult a hagyományos, a tudomány és a kutatók objektivitását hangsúlyozó pozitivistá tudományfelfogástól. Ez utóbbi ugyanis megelégedett a fennálló viszonyok semleges leírásával. A Frankfurter Iskola képviselői ezzel szemben az aktív, leleplező állásfoglalást hirdették. Azt vallották, hogy a társadalomelméleteknek nemcsak megértőnek, magyarázóknak, hanem kritikainak is kell lennie, fontosnak tartották, hogy valós társadalmi problémák vizsgálatával foglalkozzanak, társadalomjobbító célzattal. Ez a szemlélet indokoltá tette, hogy a kutatás társadalmi beágyazottságát hangsúlyozzák az elemzők. Azt vizsgálják, hogy az egyes jelenségek miképp függenek a társadalmi struktúráktól és a fennálló hatalomtól. Javasolták azoknak a viszonyoknak a feltárását, melyek elnyomó törekvésként vannak jelen a társadalomban. Elemzés révén pedig ezekre a rejtett viszonyokat kell rámutatni.

Fairclough szerint a CDA legfőbb célja, hogy leleplezze és demisztifikálja ezeket az ideológiákat. Az ideológiákat Fairclough későbbi munkáiban (Fairclough – Chouliaraki 1999, Fairclough 2003) a társadalmi gyakorlatokhoz kapcsolja, azt mondja e gyakorlatok konstrukcióiként jönnek létre az ideológiák. Olyan perspektívát jelentenek, melyek összhangban állnak a hatalmon lévők érdekeivel (im 26)

Az ideológia fogalmán legtöbbször koherens, viszonylag stabil hiteket és értékeket értünk, melyet – elfogadásból vagy alávétésből – egy társadalom tagjai vallanak (Wodak-Meyer 2001 8). Konnotációjának rögzítése nehézségeket jelent, hisz a történelem során rengeteg változatával találkozhattunk (fasizmus, kommunizmus, totalitarizmus). Éppen ezért az ideológia működésmódjának a megértése talán még égetőbb kérdés, mint a jelentéstartalmának pontos feltárása. Bár kétségkívül ennek révén kerülhetünk csak közelebb a megértéshez. Az ideológiák legtöbbször negatív konnotációval rendelkeznek, gyakran oppozíciós párként a jó és rossz küzdelmeként bemutatva. A hétköznapi értelmezésben leginkább a „nagy” ideológiák jutnak az eszünkbe, a CDA kutatói viszont figyelmeztetnek arra, hogy nemcsak ezek lehetnek érdekesek, hanem azok az ideológiák, melyek látensek, ennek ellenére mégis meghatározzák gondolkodásunkat. Tetten érhetők analógiákban, metaforákban, képekben – éppen ezért tárgyai lehetnek nyelvészeti kutatásoknak.

A hatalmon levő diskurzusok sajátossága, hogy gyakrabban merülnek fel, mint mások. A társadalom különböző szociális adresszel rendelkező ágensei, eltérő háttérrel és tudáskészlettel ugyanazon gondolkodási keretben látják a dolgokat. A társadalomban

bizonyos jelenségeket a különböző csoportok azonosan értelmeznek. Ezt az uniformitást szemlélve jut el Gramsci (1971) a hegemonia fogalmához, mely az ideológia mellett a másik kulcskifejezése lesz számos CDA-hoz tartozó szerzőnek. Állítva, hogy a domináns ideológiák észrevétlen kebeleznek be minket, rögzülnek, meglehetősen makacsul ellenállnak a változtatásukra tett kísérleteknek. Ez függ attól is, hogy a hatalom mindig is arra törekedett, hogy az érdekeinek megfelelő nézeteket legitimálja, s a versenyből kiszorítsa a többi nézőpontot. Az ideológia működése hatalmi játszma. Az ideológia birtoklása Eként a hatalomért folyó küzdelem tétje. A hatalmon levő csoport az uralkodó ideológiával bíró is egyben. De mik is az ideológiák? A szociális megismerés építőkövei, értelmezési keretek, rögzült szociális gyakorlatok, kanonizált viselkedési módok és formák tartoznak hozzá. Valójában reprezentációk, a hatalmon levők szemléletét tükrözik a társadalmi világra vonatkozóan, egyfajta általános sémaként működve (van Dijk 1993 258). Ebben a CDA kutatók Gramsci (1971) definícióját fogadják el, aki szerint az ideológia „egy olyan koncepció a világban, amely implicite megnyilvánul a művészetben, a törvényekben, a gazdasági tevékenységekben, az egyéni és közösségi élet minden megnyilvánulásában”. Az ideológiák eként a világ ábrázolásai. Konstrukciók. Ennek az általános, mindennapi ideológiának a működését igyekszik a CDA leleplezni. Elemzéséhez kínál fel eszközöket. A szöveganalízis ezért lesz fontos a kritika szempontjából.

Mivel az ideológia dolgokat magától értetődőnek, vitathatatlanak állítja be, olybá tűnik, hogy elfogadásuk a józan ész elégséges feltétele. Mindenkit, aki ezen kívül áll, másságánál fogva kivetik, nem normálisnak (szélsőséges esetben örülnék), vagy idegennek (szélsőséges esetben ellenségnek) tekintik. Ez a mechanizmus az emberiséggel egyidős, a világ elrendezésének sajátos módját jelenti. A CDA kutatók hiszik, hogy a diskurzus vizsgálata révén sikerül leleplezni ezeket az ideológiákat. Hisz a beszédben ezek a történelmileg és kulturálisan kialakult hiedelmek és nézetek megjelenítődnek, és a beszéd által reprodukálódnak, felvéve a természetesség, az öröktől fogva-valóság, a megingathatatlanság látszatát⁸. Minden olyan elemzés, mely az ideológiát veszi górcső alá, egyfajta szembeállításon kell, hogy alapuljon. A leleplezés csakis akkor valósulhat meg, ha sikerül megértetni – vagy legalábbis felmutatni – alternatívákat. Az ideológia ugyanis ott működik, ahol az emberek elfelejtik, hogy vannak alternatívák.

A CDA már a kezdeteitől fogva magáévá tette ezt a kritikai vonalat. Megkérdőjelezve a fennálló társadalmi rendet, vizsgálta a status quo fenntartását célzó törekvéseket és igyekezett felderíteni a hatalmi visszaéléseket. Az előítéletes gondolkodás, a hatalomhoz való egyenlőtlen hozzáférés, anyagi és szimbolikus erőfölény, a kiváltságok leleplezése

⁸ Korábban már volt szó arról, hogy a diskurzust a CDA-n belül egy olyan médiumnak tekintik, amely normatív funkcióval bír. Segítségével vizsgálható, hogy mi számít az adott korszakban, az adott kérdésben elfogadottnak, kötelező érvényűnek, normálisnak. Ezeket a kérdéseket általában a hatalommal összefüggésben szokták tárgyalni. Azért is, mert az ideológia fenntartását különféle társadalmi intézmények végzik. A diskurzusok jó része itt termelődik, ezen intézmények révén lesz a nyilvánosság része. Ugyanakkor az elemzők figyelmeztetnek nem szabad elfeledkeznünk azokról a diskurzusokról, amelyek marginalizáltak, elhallgattatottak, félreértettek, figyelmen kívül hagyottak. Csakis ezen alternatívák mentén érthető meg és értékelhető a domináns diskurzusok társadalomalakító szerepe.

fémjelzi kritikai hozzáállásukat (Fairclough 2007). A CDA értékei közé sorolják az explicit és apológiamentes hozzáállást (van Leeuwen 2006), a kutatók meg nem szűnő önreflexióját, ami alatt azt értjük, hogy folyamatosan tudatosítják saját helyzetüket és elkötelezettségeiket a vizsgálat során. Kifejezik, hogy nem tudnak a fennálló társadalmi viszonyokon kívül állni, hisz ők maguk is részei az adott szociális helyzetnek⁹. Ebből kifolyólag sohasem próbálják magukat az igazság letéteményeseinek bemutatni, tisztában vannak azzal, hogy értelmezésük csupán egy a sok közül (Jäger-Maier 2009 36). Kutatásukról úgy gondolkodnak, hogy az mindig beavatkozás a fennálló társadalmi viszonyokba. A diskurzuselemzők hozzáállását vizsgálva az egyik kulcsfogalom az önreflexió. A CDA kutató ugyanis elutasítja az értékmentes, objektív tudományba vetett hitet, állítják, minden kutatásnak társadalomba beavatkozó szerepe van. Másrészt a tudományos diskurzust és magát az elemzőt is befolyásolja a társadalmi struktúra, az intézményes háttér és az abban termelődő interakció. Ahelyett, hogy figyelmen kívül hagynánk, vagy nem vennénk tudomást róla, szerintük ezeket a viszonyokat is tanulmányozni kell. Az értelmezés ugyanis ezen meghatározó szempontjaink tudatosításával lesz teljes. A tudósok ugyanúgy részei a kultúrának, a politikai viszonyoknak, mint az általuk vizsgáltak. Ezek a viszonylatok megkerülhetetlenül hatással vannak rájuk is. Ha kikerülni, levetkőzni nem is tudják őket, legalább tudatosítani kell magukban ezeknek a hatásoknak a létezését.

Nem tudjuk meghatározni, hogy a világra vonatkozó kijelentések közül melyek igazak, helyesek, és melyek helytelenek. Az elemző éppen ezért bár kritikus értékelést adhat, sohasem állíthatja, hogy az igazság leírását végzi. Feladata pusztán annyi, hogy feltárja a kijelentések vizsgálatával a diskurzív mintákat, illetve elemezze, hogy az adott kijelentésformáknak milyen társadalmi következményei vannak. Ezért a kutatóknak folyamatosan reflektálniuk kell szerepükre. Másrészt, és ezt fogalmazza meg van Dijk (2015 353): „A diskurzuselemzőt a társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni explicit ellenállás hajtja”. Van Leeuwen (2006 293) így fogalmaz: „A ’kritikus’ élesség etikai norma, szándék, hogy helyzetüket, kutatási eredményeiket és azok értékét explicit kritériumok segítségével legátláthatóbbá tegyék.”

A CDA nem titkolt célja, hogy a társadalmi helyzetben rejlő igazságtalanságokra és visszaélésekre mutasson rá, az elnyomott csoportok önszerveződő tudatosságát elősegítse. Ezért feladatának tekinti a rejtett ideológiák láthatóvá tételét, a hatalmi csoportok érdekeinek és stratégiáinak leleplezését (Wodak-Meyer 2001 7). Úgy vélik, ha az emberek tisztában vannak ezekkel a hatásokkal, jobban képesek ellenállni azoknak. Koncepciójukban a hatékony állampolgári részvétel elősegítése, a kritikai nyelvi tudatosság szerepel, mint olyan

⁹ Saját pozíciójuk tudatosítása jellemzi a CDA keretei között születő írások szerzőit. A kutató tisztában van vele, hogy őr is hatnak azok a társadalmi viszonyok, melyeket vizsgál, nem vonhatja ki belőle magát. Nincs külső pozíció, mely objektivitást kölcsönözhetne számára, egyetlen dolgot tehet, folyamatosan tudatosítja, hogy mindaz, amit lát annak a társadalmi/kulturális nézőpontnak a szűrőjén keresztül történik, melynek maga is tagja. Ahogy nem mehetünk a nyelv mögé (nem tudunk semmit se elgondolni kódok nélkül), úgy a társadalom és a kultúra, melybe belenőttünk és részesei vagyunk sem teszi lehetővé a semlegességet, az interpretáció nélküliséget. Így lesz a „kritikai” kifejezés mellett a CDA kutatások attitűdbeli kifejezése a „kritikusnak lenni”, mely az önálló vélemény kifejtésére ösztönzi a kutatókat (Breeze 2011). Ezeknek az írásokban teret is adnak.

kompetenciák, melyekkel a modern társadalomban rendelkezni kell. Ugyanis ez vértéz fel minket a médiában, politikában, gazdaságban jelenlévő manipulációval szemben, melynek jó része nyelvi jellegű. A CDA kutatók elszántan, sokszor aktivistaként szállnak szembe a politikailag inkorrekt (szexista, rasszista, etnocentrikus) nyelvhasználattal, valamint teszik explicitté a hatalmi-alárendelt viszonyokat (orvos-beteg, tanár-diák, nő-férfi, többség-kisebbség) és az azokban jelenlévő kiszolgáltatottságot (Wodak-Meyer 2001).

Emancipatorikus hozzáállásukat jól szemléltetik a következő gondolatok van Dijk (2000 445) A kritikai diskurzuselemzés elvei című írásából: „Eltérően más diskurzuselemzőktől a kritikai diskurzuselemzők egyértelmű társadalompolitikai állásponttal rendelkeznek (vagy kellene, hogy rendelkezzenek): kifejtik véleményüket, elképzelésüket, elveiket és céljaikat mind a saját tudományáguk, mind pedig általában a társadalmuk számára. Munkájuk kétségkívül és végső soron politikai, még akkor is, ha ez az elméletalkotás és elemzés minden fázisára azért nem igaz. Reményük a dolgok kritikai megértésen keresztül történő megváltoztatására gyakran illuzórikus. Távlati céljuk, hogy amennyire lehetséges, megváltozzon azok helyzete, akik a legtöbbet szenvednek az uralomtól és az egyenlőtlenségtől. Kritikájuk célpontját a hatalmi elitek jelentik, akik működtetik, fenntartják, legitimálják, elnézés a társadalmi egyenlőtlenséget és igazságtalanságot, vagy tudomást se vesznek azokról. Azaz munkájuk ismérve a szolidaritás azokkal, akiknek leginkább szükségük van rá.”

Interdiszciplinaritás és multiperspektivitás

Számos olyan tudományterületet és diszciplínát tudunk felsorolni, melyek segítik a diskurzuselemzőket tárgyuk megértésében. Ezek a következők: nyelvészet, szociológia, pszichológia, politikatudomány, kulturális antropológia, kritikai kultúrakutatás, irodalom, történelem, filozófia. Leggyakrabban az általános szociológiai elméleteket, a politikatudományt és a szövegnyelvészetet használják az elemzők. A megközelítés egyik jellemzője, hogy a kutatók a társadalmi struktúra és a cselekvés közti kapcsolatot próbálják megragadni, ezért egyaránt fókuszálnak a mikro- és makroszociális elemzésekre. Jellemző, hogy a szerkezet felől igyekeznek magyarázni a működésmódokat. A legtöbb CDA elmélet a társadalmi cselekvés és struktúra közti viszonyt úgy képzei el, hogy azok egymástól elválaszthatatlanok. A megértéshez és az magyarázathoz mindig igyekeznek több tudományterület meglátását alkalmazni. A CDA egyik képviselője, Norman Fairclough interdiszciplinaritás helyett transzdiszciplinaritásról beszél, jelezve, hogy ezeknek az elemzésbe bevont tudományterületeknek folyamatosan, egymást építő kölcsönhatásban kell lennie az elemzés során.

A megközelítésmód másik jellemzője, hogy az elemzés középpontjában legtöbbször valamilyen konfliktus áll, ez leginkább csoportok közötti. A multiperspektivitás azt jelenti, hogy a CDA eszközei segítségével rekonstruálni igyekszik azokat a nézőpontokat, melyeket egy társadalmi jelenség kapcsán a különböző csoportok képviselnek. Ebben nagy segítséget ad egy konfliktusos helyzet, hisz ennek mentén tartják az elemzők jól felfejthetőnek a meglévő szociális hálózatot és viszonyokat, mivel legtöbbször az álláspontok nyílt ütközéséről van szó, melynek nyelvi manifesztumait a csoportok leírásához hasznosítják.

A diskurzus fogalma

A diskurzus „olyan társadalmi cselekvési forma, amely szerepet játszik a társadalmi világ – tudás, identitás, társadalmi kapcsolatok – előállításában és ezáltal a társadalmi formák fenntartásában” (Jørgensen - Phillips 2002 5). A konstruktivista diskurzusfelfogás vallja, hogy a társadalmi világ diszkurzív módon épül fel. Nem a priori, azaz előre meghatározott, hanem a társadalmi világot belakó emberek kommunikációja és közös cselekvése által alakított. A tudás társadalmi folyamatokhoz, emberek közti interakciókhoz kapcsolódik (közös igazságokat fogadunk el, döntünk igaz és hamis tudás között). Ebből fakad, hogy adott világnézeten belül bizonyos cselekvési formák magától értetődőnek, természetesnek, megkérdőjelezhetetlennek tűnnek, mások pedig idegeneknek, elutasítandóknak (vö Schütz 1994). A világ megértésének módjait e nézet szerint a társadalmi folyamatok hozzák létre és tartják fenn (Burr 1995 4, Gergen 1985 268, Jørgensen - Phillips 2002 5), mindebben kiemelt szerepet és jelentőséget kap a diskurzus.

A CDA egyik meghatározó képviselője, Fairclough (1993 138, uő 1995a 135) a diskurzus fogalmának három értelmezési módját különbözteti meg:

1. a diskurzus mint nyelvhasználat, sajátos társadalmi gyakorlat
2. a diskurzus egy adott területen használt nyelv (pl. politikai vagy tudományos diskurzus)
3. a diskurzus mint általános fogalma mindannak, ami a beszéddel kapcsolatos.

Az elmúlt évtizedekben a diskurzus fogalma a társadalomtudományi gondolkodás divatos kulcskifejezése lett. Jørgensen - Phillips (2002 1) rámutatnak arra, hogy a tudományos szövegekben gyakran használják anélkül a fogalmat, hogy meghatároznák, mit is értenek rajta pontosan. Így maga a fogalom sokrétű, poliszemikus tartalmú lett, különböző diszciplínákban más és más értelemben találkozunk vele.

1. egy téma szóbeli vagy írásbeli megtárgyalása a humán interakció során
2. a nyelvi elemzés legnagyobb egysége, mondatnál nagyobb nyelvi egység
3. kodifikált nyelv, szótár (a nyelvhasználat egy mintája)
4. a megértés egy módja (vö. Bloor-Bloor 2007 6-7)
5. a társadalmi gyakorlat egy formája (Fairclough 1995b)

A diskurzusról a legáltalánosabb felfogásban úgy beszélünk, hogy azt szorosan kapcsoljuk a társadalmi élet különböző területeihez (eként beszélünk orvos-, jogi-, médiadiskurzusról). Ennek megfelelően a diskurzus különböző nyelvi mintázatokat jelent, melynek leírása a diskurzuselemző feladata. Ebben a felfogásban a diskurzusok számtalan formáját kínálják fel a tudásnak.

M.A.K. Halliday elgondolása szerint is sok, különböző diskurzus van egyszerre jelen a társadalomban (orvosi, jogi, média, menekült, feminista, liberális stb. diskurzusokról beszél). Állítja, hogy minden diskurzus sajátos funkcióval bír. Ha meg akarjuk vizsgálni ezeket, érdemes megragadni a köztük levő különbségeket. Ezt úgy tehetjük, ha feltárjuk a különböző

diskurzusváltozatokat. Halliday szerint mindegyik jellemezhető az alábbi sajátosságok mentén:

1. mi az a társadalmi kontextus, melyben létrejön
2. tér-idő vonatkozások
3. ki beszél, ki termeli
4. ki hallgatja az adott diskurzust
5. a diskurzus stiláris jellemzői (kód)

Halliday ugyanakkor nem teszi fel azt a kérdést, hogy mennyiben járhatók át ezek a diskurzusok, pusztán leírásukra fókuszál. Ebben a felfogásban a diskurzus tehát egy adott területre vagy témakörre jellemző szövegek együttese. Ha így tekintjük, a témakör meghatározása egyben a diskurzus körülhatárolását is jelenti.

A nyelvi elemzést kiegészítő szociológiai megközelítés már arra is kíváncsi, hogy milyen motivációk és célok vezérlik a diskurzusok résztvevőit. Van Leeuwen (2009 144) definícióját idézem szemléltetésképp: „A diskurzus egyfajta szociális kogníció. A szövegek a társadalmi gyakorlatot reprezentálják, átalakítják, rekontextualizálják. Valamely társadalmi vagy történelmi környezetben mindig valakinek az érdekeit szolgálják.” Amennyiben a diskurzus társadalmi funkciója érdekel minket az elemzésekben egyre inkább előtérbe kerül a szöveg kontextusa. Wodak-Meyer (2001) kétféle kontextust különböztetnek meg.

1. tematikus kontextus
2. társadalmi kontextus

Míg a diskurzus tematikus kontextusát az határozza meg, hogy milyen témakörhöz vagy közeghez köthető az adott diskurzus (népesedési, menekült diskurzus stb.). Addig a társadalmi kontextust a szereplők, tér- és időviszonyok mentén jellemezhetjük, valamint azokkal a szerepekkel, melyekben a megszólalók megnyilvánulnak.

Maga a diskurzus fogalom jelentése sem egységes a CDA kutatók között. A diskurzus fogalmát a különböző kultúrákban eltérő módon használják. Wodak-Meyer (2001, 2009) ezek közül három területet emel ki. Az angolszász területen a diskurzus írásbeli vagy szóbeli közlést jelent. Ezzel arra próbálnak utalni, hogy a diskurzusokat a beszédtevékenység során hozzák létre vagy változtatják meg az emberek, ezért hangsúlyos az írott vagy beszélt nyelv elemzése. A német területen a diskurzus fogalma erősen kötődik a Habermas által meghonosított jelentéshez, ő a fogalom alatt érvek ütköztetését érti, ahol is különböző csoportok/egyének az igazság kialakítása végett folytatnak beszédtevékenységet. A diskurzus során megteremtődő konszenzus a közös tudás alapja lesz. Ebben a felfogásban a diskurzus kifejezés magára a kommunikatív folyamatra utal. Francia nyelvterületen a diskurzus fogalma szorosan kapcsolódik a Foucault-i tradícióhoz és egyfajta nézőpontot jelent, amely meghatározza a tárgyról és dolgokról beszélés módját. Felhívva arra a figyelmet, hogy a diskurzus különböző korszakokban más-más tudáskészletet hoz létre. Így a diskurzus a tudás egyfajta absztrakt formája, szorosan kapcsolódik az adott korszak szellemi hagyományához (episztémé). Talán ez utóbbi felfogásból fakad, hogy számos kutató szerint a diskurzus a világ egy aspektusának kifejeződése, a megértés sajátos módja (Gee, 1990, Jørgensen - Phillips 2002 1).

A diskurzust úgy is meghatározhatjuk, mint amely sajátos szókinccset biztosít az egyes társadalmi jelenségek leírására. Könnyű ennek a valóság szemlélését meghatározó szerepét belátni, hacsak olyan fogalompárokra gondolunk mint pl. gerilla vagy szabadságharcos, csoport vagy banda. Mindjárt szembetűnik, hogy a szóválasztás egyben használója elköteleződését és értékelését is tartalmazza. Másrészt a diskurzus által használt szókinccs meghatározza azt is, hogy mit lehet mondani egy témáról (milyen aspektusai hangsúlyosak, melyek nincsenek fogalmi szinten tematizálva, megjelenítve). Ebből fakad az, hogy a diskurzus alkalmas lehet az elemző számára, hogy fogalomkészletéből rekonstruálja a beszélők világnézetét, előfeltevéseit, mögöttes hiedelmeit. Amikor a diskurzust mint a megértés egy módját definiáljuk, erre a funkcióra gondolunk. A diskurzus mindig tükrözője a mögöttes feltevéseknek, elemzője pedig ezeket a rejtett tartalmakat igyekszik feltárni.

Az utolsó megközelítési módot Fairclough-tól (1995b) kölcsönzöm, aki később Ruth Wodakkal együtt létrehozta azt a munkadefiníciót, melyet ma a legtöbb CDA kutató elfogad.

„A diskurzus – legyen az szóbeli vagy írásbeli nyelvhasználat – egyfajta társadalmi gyakorlat. A diskurzus mint társadalmi gyakorlat dialektikus kapcsolatot jelent a diszkurzív esemény, a helyzet(ek), az intézmény(ek), társadalmi struktúr(ák) között. A diszkurzív esemény formálja őket és alakzatát is megadja. A diskurzus társadalmilag konstitutív, társadalmilag kondicionált – helyzetek-tárgyak-tudások-társadalmi identitások, emberek vagy emberi csoportok közötti kapcsolatokat jelent.

Konstitutív azért, mert segít fenntartani és reprodukálni a társadalmi status quot, abban az értelemben, hogy hozzájárul fennmaradásához, vagy éppen átalakítja azt. Társadalmi értelemben következménnyel jár. Nagyon gyakran központi eleme a hatalom, a hatalom birtoklása, a diszkurzív gyakorlatot jelentős mértékben járják át az ideológiai hatások. Ezek segítik termelni és szaporodni az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat. A CDA tematikájává teszi a társadalmi osztályok, a nők-férfiak közötti, az etnikai/kulturális különbségeket, s azt mutatja be, hogy azokat milyen módon képviselik az emberek” (Fairclough és Wodak, 1997 258).

Ebben a felfogásban a diskurzust a társadalmi cselekvés egyik módjának tekintjük. A szöveggel, legyen az írott vagy szóbeli mindig egy eseményt hozunk létre, a benne foglalt gyakorlat alakítja és formálja a társas világunkat. Ezt a dialektikus viszonyt kell a szerzők szerint az elemzés tárgyává tenni, a diskurzusokat mint sajátos társadalmi cselekvést leírni.

Minden diskurzus szociálisan kondicionált. Konstitutív, hisz létre is hozza azokat a helyzeteket és viszonyokat, melyekben a szereplők részt vesznek: ugyanis tárgyakat, tudásokat, hiteket, identitásokat határoz meg, fenntartja és alakítja a társadalmi csoportok közötti kapcsolatokat, megerősíti bizonyos intézmények és csoportok status quo-ját. Ez vezet végül oda a kutatókat, hogy a diskurzusról többé már nem pusztán mint nyelvi jelenségről (írott vagy beszélt szövegről) gondolkodjanak, hanem mint a tudás, a társadalmi gyakorlat, a kulturális emlékezés egy formájáról. Ha így nézzük, akkor könnyen belátható, hogy ennek a fajta diszkurzivitásnak komoly társadalmi következményei vannak, hisz amennyiben előállít viszonyokat, kötődéseket, meghatározza a különböző csoportok helyét a társadalmi térben, akkor ezeket a funkciókat az elemzésnek kiemelten kell kezelnie.

James Gee (1990 – idézi Huckin 1997) ennek a kettősségnek a szemléltetésére javasolja bevezetni a 'Discourse' és a 'discourse' fogalmát¹⁰, nagy D és a kis d közti különbséggel¹¹ szemléltetve, hogy míg a 'Discourse' az általános diszkurzív nézőpontra (a diskurzus mint a világ megértésnek egy módja) vonatkozó fogalom, addig a 'discourse' a konkrét aktualizáció (a diskurzus mint beszédtevékenység, ami megtestesül szóban vagy írásban, általában egy nyelvi megnyilatkozást értünk alatta). A nagy D-vel írt Discourse, a diszkurzív gyakorlat, a világban való részvétel egy módja, a társadalmilag elfogadott szerepekre, a viselkedés szabályaira, normákra és mentális modellekre mutat rá. Ezek a sokszor kimondatlan szabályok határozzák meg, hogy az emberek hogyan gondolkodjanak, miként cselekedjenek, jelenítsék meg társadalmi pozícióikat. Olyan társadalmi vagy beszélgetési normák, melyek világosan meghatározzák azokat az elvárásokat, hogy mi megengedett és mi nem, hogyan kell használni a szavakat különböző társadalmi kontextusokban. Ezzel szemben a kis d-vel írt discourse maga a konkrét, aktualizált (beszélt vagy írott) szöveg. Az így tekintett discourse (szöveg) leképeződése a Discourse-nak. Egyrészt tükrözi a társadalmi kontextust, amelyben létrejött, másrészt pedig maga is alakítja azt. A diskurzuselemző eljárások végső célja, nem azt, hogy magáról a szövegről tudjunk meg többet, hanem, hogy azon keresztül a társadalomról, annak működési mechanizmusairól szerezzünk ismereteket. Különbség van így atekintetben is az egyes irányzatokban, hogy miként látják, a diskurzus megközelítéseknek inkább az átfogó, általános mintázatokkal kell-e foglalkoznia vagy az egy adott időben és társadalmi környezetben megvalósuló diskurzusok hatásának minél szélesebb feltérképezése a cél, konkrét leírások által. Ettől függően szűkebb vagy tágabb diskurzusfogalommal dolgoznak.

CDA-irányzatok

A CDA születése 1991 januárjához kötődik, amikor Van Dijk meghívja egy szimpóziumra az akkortájt a diskurzuselemzés módszerével dolgozó kutatókat az Amszterdami Egyetemre.

¹⁰ Chilton (2004) később ennek mintájára vezeti be a L (Langue, nyelv)-l (langue, társalgás) oppozíciópárt. Cameron (2001) hasonló jelentéskülönbséget tételez a nyelvészet diskurzusfogalma (amely alatt a mondat feletti szintet érti) és a társadalomelméleti diskurzusfogalom között, mely utóbbit világkonstruáló folyamatként írja le. Van Dijk (1997) modellje is tartalmazza ezt a distinkciót, amikor javaslatot tesz a nyelvi-kognitív és a szociokulturális diskurzusfogalom megkülönböztetésére. Ez utóbbival igyekszik szemléltetni a diskurzusok szociális dimenzióját. A diskurzusokat kontextualizált, ellenőrzött, tudatos, azaz stratégiai cselekvések sorozatiként értelmezi, melyet mindig valamilyen cél érdekében alkalmaznak a társadalomban (vö. Huckin 1997). Ekként a diskurzus – nyelvi megnyilatkozás – mindig a társadalmi összefüggésben értelmezhető, egy adott tér-idő keret által meghatározott környezetben folyó aktivitásként, sajátos céllal rendelkező szereplőkkel.

¹¹ A Diskurzus (D= megszámlálhatatlan főnévként) a társadalmi nyelvhasználat, egyfajta gyakorlat, míg a diskurzus (d= diskurzusok – számlálható főnévként) a tapasztalat megjelenítésére utal egy adott perspektívából (Fairclough 1993 138). Fairclough (2000 170) rámutat arra, hogy a diskurzusvizsgálat fő kérdése az, hogy a szöveges alakzat (megformálás) hogyan járul hozzá ahhoz, ahogy az emberek reprezentálják a világ és környezetük dolgait és eseményeit, beleértve önmagukat is. Az eltérő diskurzusok ekként különböző eljárások a reprezentációra, szorosan köthetők a beszélő pozícióihoz (identitáshoz, társadalmi státusához).

Amikor D-ről beszélünk, nem pusztán a Saussure-i értelemben vett langue-ot, az absztrakt nyelvi rendszert értjük alatta, hanem a valóban használt nyelvet, mely identitások, társadalmi körülmények, értékrendek, hitek, ideológiák megjelenítője is egyben.

Céljuk az volt, hogy megvitassák a diskurzuselemzés eljárás módját, részletesen kidolgozzák annak elméletét és módszereit, feltárják az azonosságokat az elemzésekben, és értekezzenek a különbségekről. A résztvevő kutatók mindannyian innovatív lehetőségként tekintették a kritikai diskurzuselemzést a társadalomtudományi kutatásokban. Az összejevetelt rendszeres találkozások követték, csereprogramokat, konferenciák szerveztek. A *Discourse and Society* című folyóirat ekkor válik az irányzat fő fórumává. 1993-ban tematikus különszáma jelenik meg, mely a CDA alapvetéseivel foglalkozik. A résztvevők között találjuk Norman Faircloughot, Ruth Wodakot, Theo van Leeuwent és Günther Kresst és Teun van Dijkot (vö. Wodak-Meyer 2001 2).

Ezen az alkalmon kifejezik a Kritikai Nyelvészettől (CL) való különállásukat is. Azért bírálják a CL-t, mert szerintük nem elég kritikus, valamint a szöveg vizsgálatában pedig megmarad az azt strukturáló elemek leírásánál, és nem reflektálnak kellőképp az azok mögött megbúvó hatalmi viszonyokra. A CDA hangsúlyozza, hogy nemcsak a nyelvi elemzés fontos, hanem a kontextus vizsgálata is, csak ezáltal érthetjük meg a megnyilatkozások társadalmi erejét, hatását. Ennek fontosságát azért emelik ki, mert ezek a hatalmi viszonyok legtöbbször rejtettek, nincsenek explicit módon megjelenítve, így a diskurzus résztvevői számára sokszor nem átláthatóak. Az ellenállás a befolyás és a manipuláció leleplezésével lehetséges csak. Ezt a társadalomfilozófiai célt szem előtt tartva feladatuknak tekintik a hatalommal való visszaélés, a társadalom egyenlőtlenségeinek a leleplezését, az elnyomott társadalmi csoportok felszabadítását, vagy legalábbis elnyomottságuk tudatosítását. A szerzők a kutatók feladatát abban látják, hogy ezekre elemzéseikkel felhívják a figyelmet. A nyelvi elemzés így kiegészül a nyelv stratégiai használatának megértésével, a szöveg és társadalom közti kapcsolat kimutatásával (Wodak-Meyer 2001 7).

Ross (2011) a CDA irányzatok közös sajátosságait a következő tényezők segítségével ragadja meg.

- A nyelvi adatok kvantitatív és kvalitatív vizsgálata egyaránt megjelenik bennük
- Az elemzés tárgyát nemcsak írott és beszélt szövegek képezik, hanem vizuális anyagok is – ugyanis ez utóbbiak egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert napjainkban).
- Olyan szövegek felé fordul a figyelem, melyek társadalmi egyenlőtlenségeket vagy visszaéléseket tükröznek. Gyakran kerülnek fókuszba tabunak számító témák. Bár a különböző kutatók nagyon eltérő problémákat tárgyalnak, mindegyikben megjelenik a diszkrimináció elleni fellépés.
- Az elemzések egyszerre kritikus és magyarázó jellegűek. Nem tartják elegendőnek a leíró bemutatást, az erőviszonyok feltárása és magyarázata is cél.
- Maga a terület interdiszciplináris, a kutatók felkészültsége érinti a kognitív szociálpszichológiai és a makroszociológiai elemzési kereteket egyaránt (ezek hangsúlyainak különbsége hozza létre a különböző iskolákat az irányzatban belül).
- A nyelvészeti eszközök alkalmazása dominál.
- A tudományos zsargon helyett az érthető nyelvezetre törekszik (nagyon sokszor emögött emancipációs célok húzódnak, hisz elemzéseik társadalmi haszna, ha az

elnyomott csoportok számára is sikerül a tudatosítás, azaz az elemzések számukra is érthetőek lesznek).

Jørgensen - Phillips (2002 61-64) öt közös jellemzőjét ragadja meg az irányzatoknak. Ezeket tekinthetjük a CDA főbb alapvetéseinek:

1. a társadalmi és kulturális folyamatok és struktúrák jellege részben nyelvi-diszkurzív.

A diszkurzív gyakorlatokat – amelyen a szövegek termelését, létrehozását valamint fogyasztását és befogadását értik a szerzők – a társadalmi gyakorlat fontos formájaként tekintik, amely hozzájárul a társadalmi világ, társadalmi kapcsolatok és az identitás konstrukciójához. Állítják, hogy ez minden társadalmi és kulturális reprodukció és változás alapja. Ugyanakkor vannak olyan társadalmi jelenségek, melyek nem diszkurzív jellegűek (pl. pénzforgalom), ezek kívül esnek a CDA vizsgálati mezőjén. Ugyanakkor nemcsak írott vagy beszélt diskurzusformák képezik az elemzés tárgyát, hanem a vizualitás is, ebben a nyelv és a képek közti kapcsolatot a vizuális szemiotika eszközparkját újszerű módon alkalmazva tárják fel a szerzők (Kress 1988, Kress és van Leeuwen 1996, 2001).

2. A diskurzus konstitutív

A társadalom diskurzusfolyamatok által konstruált. A diskurzus meghatározó szerepet tölt be a társadalmi világ létrehozásában (egyetemben más társadalmi gyakorlatokkal, melyekkel a diskurzus szoros kapcsolatban áll¹²). Ugyanakkor „nemcsak hozzájárul a társadalmi struktúrák kialakulásához, hanem tükrözi is azokat” (Jørgensen - Phillips 2002 61). Dialektikus viszonyban áll azzal a kontextussal (társadalmi, kulturális, történelmi helyzettel), amelyben működik. Bizonyos diszkurzív gyakorlatok idővel intézményesednek. Az egyének internalizálják a diskurzusokat. Ezek a közösségi tudás gyakorlatai, hozzá tartozik a diskurzusok ellenőrzése és szervezése, hogy miről lehet és miről nem lehet beszélni, hogyan lehet beszélni és ki beszélhet róla (Foucault 1971). A társadalmi gyakorlat a diszkurzív elvek a leképeződése. Ideológiainak tekinthető, hisz mindig tükrözi az egyéni vagy kollektív nézőpontokat, tudást, stratégiákat. Intézkedéseket lehet általa megvalósítani, ezáltal a cselekvés kiindulópontját¹³ adja. Bizonyos diskurzusok ismétlése, fenntartása révén megszilárdítható vele a közös tudás. Mindezen sajátosságai mentén mondhatjuk azt, hogy a diskurzus formálja a társadalmi valóságot (Jäger-Maier 2009).

3. A nyelvhasználatot a társadalmi kontextusával együtt kell elemezni

A CDA konkrét nyelvi elemzést takar, társadalmi interakciókat vizsgál. Egyértelmű ugyanakkor, hogy ezek az interakciók attól a környezettől függenek, melyekben termelődnek, azaz a kontextus hatással van rájuk. Éppen ezért a vizsgálatnak szélesebbnek kell lennie, mint pusztán a szövegre vonatkozó leírás.

¹² A diszkurzív gyakorlatokat ugyanis olyan társadalmi erők is befolyásolják, melyeknek nincs diszkurzív természete (pl. a politikai rendszer szerkezete, a média intézményi struktúrája) vö. Jørgensen - Phillips 2002 62.

¹³ A diskurzust sajátos cselekvési formának (Austin 1962, 1990) tekinthetjük, melyen keresztül az emberek megváltoztathatják az őket körülvevő világot.

4. A diskurzusnak ideológiai funkciója van

A kritikai diskurzuselemzők állítják, hogy a diszkurzív gyakorlatok hozzájárulnak a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyok létrejöttéhez és reprodukálásához. Alapvetően témáik orientációja is ezen egyenlőtlenségek kutatására irányul: társadalmi osztályok, nők és férfiak, etnikai kisebbség és többség között. Ezeket a hatásokat ideológiai tartják, abból a központba helyezett és legitimált gondolkodási rendszerből fakadónak, amelyet különböző csoportok a nyilvánosságban (például a tömegkommunikáció által) terjesztenek. A CDA kutatások célja, hogy rámutassanak ezekre a stratégiákra, leleplezzék azokat. Foucault-i értelemben használják a hatalom fogalmát, amely eként nem az egyénhez, hanem különböző társadalmi pozíciókhoz kötött. Céljuk, hogy magyarázni tudják az egyik társadalmi csoport alárendelését a másiknak. A diszkurzív gyakorlat szerepét a társadalmi csoportok érdekeinek kifejezésében látják. A diskurzus során ezek a csoportok stratégiai mutatkoznak meg, ezek mentén igyekeznek érdekeiket érvényesíteni a társadalmi térben. A leleplezés a kutatók számára elsődleges, valamint az, hogy felszabadítsák az elnyomott csoportokat, hogy ők is megjeleníthessék nézőpontjukat a társadalmi térben, érdekeiknek hangot adhassanak. A kutatók a társadalmi világ meglévő, megkövesült struktúráinak fellazításán dolgoznak, azért hogy megteremthessék a kommunikációs folyamatokban (a nyilvánossághoz való hozzáférésben) az egyenlő kapcsolatokat.

5. Kritikai elemzés

A CDA kritikai megközelítésként definiálja magát, szemben azokkal a társadalomtudományi megközelítésekkel, melyek a kutatói semlegességet és objektivitást tartják eszményinek. Kutatói legtöbbször politikailag elkötelezettek, véleményüket és hozzáállásukat explicit formában is megjelenítik tanulmányaikban. A társadalmi változások aktoraként és aktivistáiként lépnek fel. Ebből a szempontból sok kritika éri az irányzatot. Az emancipáció nevében az elnyomott csoportok érdekeit képviselik, elemzéseik is ezt a célt szolgálják. Eredményeiket igyekeznek a radikális változás szolgálatába állítani (vö. (Jørgensen - Phillips 2002 64).

Magát a CDA-t kutatási paradigmaként definiálók az alábbi tényezőket szokták közös jegyként megjeleníteni:

- a diskurzust társadalmi cselekvésnek tekintik
- a megközelítés problémaorientáltsága (ideológiák, hatalmi egyenlőtlenségek)
- interdiszciplinaritás
- eklektikusság
- cél az ideológiák leleplezése és demisztifikálása
- a hatalom tematikus vizsgálata
- komplex szemiotikai elemzés
- szövegnyelvészeti eszközök
- nagy vizsgálati korpusz (a nyelvészet korábbi mondatközpontú példáitól eltávolodás)
- a transzformációk vizsgálata
- az eredmény a társadalomra és kultúrára vonatkozó megállapítások (nemcsak leírás, hanem magyarázat is)

- a szöveg és társadalom közti viszony feltárása

A CDA vizsgálat főbb kérdései

A diskurzus mindig konkrét történelmi helyzethez (tér-idő keretek) kötődik, és azokhoz az eszközökhöz, melyek segítségével a meglévő társadalmi viszonyokat reprodukálni lehet. A CDA elemzők vallják, hogy a nyelvhasználat különböző társadalmi csoportok érdekeit jelenítik meg. Így a következő kérdéseket tartják vizsgálandónak (Wodak-Meyer 2001 9):

- ki alakítja az uralkodó diskurzust?
- a politikában vagy az élet más területein miről hogyan lehet beszélni?
- ki határozza meg a témát és a beszéd fő irányát?
- a diskurzus hogyan termeli újra, erősíti meg a szociális uralmat, a fennálló hatalmat?
- hogyan segíti egyik csoport hatalommal való visszaélését a többivel szemben?
- miként képes a diskurzus alávetett csoportokat képezni?
- miként képesek az alávetett csoportok diszkurzíven ellenállni az ilyen visszaéléseknek?

A szövegelemzés célja, hogy leleplezze az uralkodó diskurzust. Abból indul ki, hogy a szövegekben ezek az erőviszonyok jelennek meg. A diskurzuselemzés segítségével tetten érhetők a hatalom működési mechanizmusai. A CDA kutatói azt vizsgálják, hogy ezek a kérdések hogyan jelennek meg a szövegekben, és ez mely csoportok érdekeit szolgálja és melyekét negligálja. A társadalmi kontextussal, az események alakulásával összevetve érthetjük meg, hogy egy ilyen beszédmódnak mik a társadalmi következményei. Ennek kutathatóságát a különböző irányzatok másként képzelik el.

A felsorolt közös vonásokon túl viszont lényeges különbségek vannak az egyes irányzatok között. Egyrészt a diskurzus mint társadalmi gyakorlat felfogásában (Wodak-Meyer 2001), az analitikus eszközök fajtáiban és alkalmazási módjaiban, illetve a társadalmi interakciók ideológiai hatásának felfogásában. Maga a CDA sokféle tudományos megközelítésmódot integrál, s a mai napig nem egységesült fogalmak, eljárásmodok és kutatási módszerek tekintetében. Az egyes irányzatokat külön fogalmi apparátus jellemzi, ezért általában a kutatók nevével fémjelzik az egyes megközelítésmódokat és beszélünk pl. Fairclough kapcsán szövegközpontú megközelítésről, van Dijknál szocio-kognitív diskurzuselemzésről, Wodak esetében történeti diskurzusanalízisről, illetve van Leeuwen és Kress a vizuális diskurzuselemzést honosítja meg.

Wodak három nagyobb irányzatot különít el a CDA-n belül. A Brit, a Bécsi, és a Francia tradíciót. Azt kell azonban mondanunk, hogy ezen túlmenően az egyes iskolák külön-külön a diskurzuselemzés sajátos szeleteit ragadják meg, tematikusan és a módszer tekintetében is eklektikusak. Nézzük, pusztán felsorolás szintjén ezeket a tradíciókat.

1. Diszkurzív-relációs elemzés

rövidítés: DRA

fő képviselője: Norman Fairclough

helyszín: Lancaster

kutatási terület: nyelvi és szerkezeti elemzés, szöveg, ideológia, hatalom, dominancia-ellenállás, társadalmi konfliktus, globalizáció kérdései

2. Társadalmi-kognitív modell

rövidítés: SCA

fő képviselője: Teun van Dijk

helyszín: Amsterdam

kutatási terület: a kognitív megismerés és a diskurzus kapcsolata: ideológia, hatalom, megismerés, mentális modellek, sztereotípiák, előítéletek

3. Diskurzustörténeti megközelítés (Bécsi Iskola)

rövidítés: DHA

fő képviselője: Ruth Wodak, Martin Reisigl, Michael Meyer

helyszín: Bécs

kutatási terület: antiszemita közbeszéd, előítéletes megnyilvánulások, nemzeti identitás, gender – társadalmi nem, különbségek rekonstrukciója, a múlt rekonstrukciója, történelmi narratívák

4. Diszpozitív analízis (Duisburgi Iskola)

rövidítés: DA

fő képviselője: Siegfried Jäger, Florence Maier

helyszín: Duisburg

kutatási terület: a diskurzus és a valóság dualizmusa

5. Korpusznyelvészeti megközelítés

rövidítés: CLA

fő képviselője: Gerlinde Mautner

helyszín: Bécs

kutatási terület: a CDA kiegészítése további nyelvészeti eszközökkel

6. A társadalmi szereplők elmélete

rövidítés: SAA

fő képviselője: Theo van Leeuwen

helyszín: London

kutatási terület: a társadalmi struktúra és a cselekvés kapcsolata (a társadalmi szereplők cselekedetei révén a társadalmi struktúra reprodukálódik)

7. Vizuális retorika

rövidítés: -

fő képviselők: Gunther Kress, Theo van Leeuwen

helyszín: London

kutatási terület: a vizuális diskurzus elemzési eszköztárának kialakítása

*

Ajánlott irodalom:

Bánhegyi, M. (2010) Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikai diskurzuselemzés gyökerei, legfontosabb iskolái In Fordítástudomány XII (2010) /1.sz. 16-31.

Tudománytörténeti előzmények

Elméleti háttér

Több irányzat is hozzájárult közvetve vagy közvetlenül a CDA megalakulásához és fejlődéséhez¹⁴. A legkiemelkedőbb ezek közül a korábban említett brit nyelvészeti vonal (CL), de megemlítendő a Frankfurter Iskola hatása, sőt Ruth Wodak megkülönböztet egy francia vonulatot is az irányzat alakulásában, ez utóbbi erőteljesen Foucault nyomán halad. Maga az CDA alapvetően elméleti indíttatású, mely két összetevőn alapul: 1. a politikai érdekek és erőviszonyok, 2. a társadalomban meglévő ideológiák leleplezése. E célzatosság szüli meg magát a módszert, amely révén a kutatók képesek az erőviszonyok szemléltetésére, valamint a nyelv és a hatalom összefüggéseinek feltárására. Hosszú ideig nyelvészeti ágként¹⁵ tekintettek a CDA-ra, hisz alapvetően a szövegvizsgálat egy bizonyos típusát testesítette meg, s eszközei is a nyelvi elemzés sztenderd tárából táplálkoztak. Ugyanakkor – s ez az, ami miatt népszerűvé vált – abban különbözik a nyelvi megközelítésektől, hogy ez egy kontextusérzékeny módszer. A nyelvi megnyilvánulás csak annyiban érdekli, amennyiben annak kézzelfogható társadalmi hatása van. A szöveg csakis azzal a környezettel együtt érthető meg és értelmezhető, mely létrehozza azt és működteti. E kapcsolat kölcsönös, mindegyik hatással van a másikra. Ezért a CDA együtt kezeli a mikro (szövegre, a szöveget termelő egyénre) és a makro (társadalomra fókuszáló) elemzést.

A CDA társadalomelméleti alapjait Marx (1845), Althusser (1970), Gramsci (1971), Habermas (1981/2011) és a Frankfurter Iskola, valamint Foucault (1972) munkásságából meríti. Marxtól a kizsákmányolás fogalmát, a társadalom ideológiai felépítését, valamint a történeti dialektika módszerét veszi át. Ebből fakad az a CDA tétel, hogy a nyelv mindig tükrözője a társadalmi gyakorlatnak (Fairclough-Graham 2002 201). Althusser tanai¹⁶ szintén

¹⁴ Azonban a CDA szellemi/elméleti alapja még a CDA-n belül is vita tárgyát képezi. A különböző iskolák (Brit Iskola, Bécsi Iskola, Francia Iskola) más elképzeléssel bírnak a CDA vizsgálatok tárgyát illetően.

¹⁵ Vannak, akik a CDA-t mint sajátos nyelvészeti diszciplínát definiálják, mely saját szabályokkal és elemzési szempontokkal rendelkezik (vö. Breeze 2011)

¹⁶ Althusser (1971) úgy határozza meg az ideológiát, mint egy reprezentációs rendszert, amely elrejti a társadalomban a valódi összefonódásokat, azáltal, hogy képzeletbeli összefüggéseket épít ki az emberek és a társadalmi struktúra között (Althusser 1971, Jørgensen - Phillips 2002 15). Szerinte a társadalom minden aspektusát az „elnyomó állami apparátus” vagy a tömegtájékoztatás révén működő ideológia vezérli. Ebben a folyamatban Althusser az interpelláció fogalmát emeli ki. Azt mondja, hogy az ideológia funkciói oly módon működnek, hogy az egyéneket tárgyakká alakítják, azzal a művelettel, amit interpellációnak vagy beszédnek nevezünk. Például a társadalomban a média révén számos információval találkozunk, ha elfogadjuk, hogy ezeknek a szövegeknek a címzettjei vagyunk, akkor elkezdünk ezen információknak megfelelően gondolkodni és cselekedni, azaz társulunk az interpelláció által létrehozott témához. Ezáltal pedig a fogyasztói kultúra ideológiáját és ebben a kultúrában betöltött szerepünket reprodukáljuk. Althusser állítja, ha mindig elfogadjuk a hozzánk rendelt tárgyi pozíciókat, akkor ezáltal mi magunk is az ideológia tárgyává válunk (vö. Jørgensen - Phillips 2002 uo). Ebben az elgondolásban a korabeli médiaszemlélet azon felfogása tükröződik, miszerint a jelentések a szövegben vannak (nem pedig a befogadó és a szöveg közti interakció során jönnek létre) és a befogadók passzívan dekódolják azokat (ma inkább úgy látjuk, hogy az olvasó/hallgató személyes tudása, felkészültsége, affinitása aktív szerepet játszik az értelmezésben).

Althusser (1970) úgy gondolja, hogy egy adott társadalomban csak egyetlen ideológia domináns, mely teljes mértékben uralkodó, nem hagyva teret más ideológiáknak, vagy a vele szembeni ellenállásnak. Szerinte

termékenyítően hatnak a diskurzuselemzés képviselőire, tőle az interpelláció fogalmát veszik át, azt a folyamatot ragadva meg általa, hogy a diskurzusbba tartozó megnyilatkozások miként válnak az egyén tudását alakítóvá. Gramsci hegemonia fogalma a CDA egyik kulcskifejezése lesz. Világossá téve, hogy hatalmat érvényesíteni és uralmat elérni nemcsak fizikai erőszak alkalmazásával lehet, hanem a gondolkodás irányításával „meggyőző diskurzussal, konszenzussal és cinkossággal”. Az elnyomó kényszerrel szembeállított kognitív befolyás később van Dijk munkáiban kap majd kiemelt szerepet. Habermas szintén a sokat idézett szerzők közé tartozik a CDA-n belül. Számára a diskurzus a nézőpont érvényesítésének fogalma lesz. A diskurzus a kommunikatív cselekvés fogalmával kiegészülve a társadalmi konszenzus létrejöttében játszik szerepet. Elméletéről később, külön fejezetben ejtünk még szót, csakúgy mint Michel Foucault munkásságáról.

Nyelvi fordulat

A nyelvi fordulat (linguistic turn) kifejezés utal arra a paradigmaváltásra, mely napjaink meghatározó gondolkodási keretévé vált. Számos diszciplínán belül megjelenik. Központi kérdése a nyelv és a valóság viszonya. Szemben a korábbi nyelvfelfogással, mely azt hirdette, hogy a nyelv a valóság tükrözője, és a nyelvhasználat pusztán leképezője (pusztán címkézője)¹⁷ a természeti- és a társas világnak¹⁸, az új irányzat a nyelvnek meghatározó és

egyetlen ideológia vezérli az összes diskurzust, ezt hívja domináns ideológia-tézisnek. Ezzel ellentétben a plurális modell, melyben sok diskurzus verseng egymással. A plurális modellben azt hangsúlyozzuk, hogy a témát a különböző diskurzusok másképpen definiálják, egészen más aspektusokból látják és mutatják be, különböznek álláspontjaikat illetően. Azonban ezek a nézőpontok a nyilvánosságban együttesen vannak jelen, ütköznek vagy egymást erősítik.

Althusser domináns ideológia tételét az 1970-es években többen kritizálták, az ellenállás és az ágens, szabadság kérdésköre mentén. Ekkor kap erősebb figyelmet a Birminghami Kortárs Kulturális Tanulmányok Központjában Stuart Hall, aki kutatócsoportjával rámutat a médiaüzeneteket vizsgálva a befogadás heterogén módjára, tudniillik hogy ugyanazt a médiaüzenetet a befogadók előzetes tudásaik alapján aktívan, ámde ebből kifolyólag eltérően is értelmezhetik. Ennek kapcsán születik meg az 1980-as években Hall Kódolás- és dekódolás modellje. A kutatók számos vizsgálattal bizonyítják, hogy a jelentések előállításában a befogadónak ugyanúgy szerepük van, nincsenek kitéve a domináns kód elfogadásának. A médiaüzenet termelői közzétesznek egy domináns olvasatot, de ezzel szemben a befogadók megteremthetik a maguk ellenálló saját olvasatát. Ez az irányzat a jelentések feltalálásában és értelmezésében már fokozott szerepet tulajdonít az egyénnek és a különböző társadalmi csoportoknak¹⁶. A passzív befogadóról alkotott kép egyre inkább a jelentéskonstruáló felhasználóvá alakul át. A Cultural Studies és a CDA kutatók között ma abban egyetértés van, hogy a domináns ideológia-tézis alábecsülte az emberek ideológiákkal szembeni ellenálló képességét.

¹⁷ Derrida (1998) ezt nevezi a „nyelv mitikus szemléletének”, amikor az elnevezés magában foglalja a dolog lényegét. Azaz e felfogásban egyenlőségjelet tehetünk nyelv és valóság között. Ezzel szemben a nyelvi fordulatot követően a nyelv szerepét kezdik el hangsúlyozni a problémák létrejöttében, azt, hogy a nyelv a valóságnak csak egy bizonyos képét közvetíti számunkra. S amit el tudunk érni, az nem a valóság, hanem csak annak egy aspektusa.

¹⁸ A nyelvi fordulatot megelőzően úgy gondolták, hogy határvonal húzódik az emberek által alkotott világ (társas környezet) és a természeti világ között, melyet az ember felett/kívül állónak gondoltak el, amelyet csakis felfedezés útján ismerhetünk meg. Míg a szociális világ az emberi aktivitás révén konstruálódik, addig a természeti világ törvényeit csak konstatálni tudjuk, azaz tudomásul vesszük. A diskurzuselemzők vallják, hogy „nincs értelme eleve különbséget tenni lehetséges emberi és természeti világ között, maga a különbség a

aktív szerepet tulajdonít. A fordulatot követően már nem tekinthetünk úgy a nyelvre, mint semleges médiumra. Inkább az hangsúlyozódik, hogy a nyelvi aktivitásunk révén mi hozzuk létre társas világunkat, s nem készen találjuk. A nyelv megkerülhetetlen médiummá válik, nincs nyelven kívüli észlelés. Sokszor elhangzik a „nem mehetünk a nyelv mögé” kijelentés, ezzel utalnak arra, hogy a világot mint olyant képtelenek vagyunk megragadni, csakis a nyelvi közvetítés révén érhető el számunkra. Amire nincs nyelvi kategóriám, amit nem tudok megnevezni, az nem is létezik számomra (nincs tudásom róla). A jelentések tehát nem a világban vannak, amit csak fel kell fedeznünk, hanem mi magunk adjuk a dolgoknak. Az emberi aktivitás egyik fő megnyilvánulása a jelentésadás. A kutatókat így az érdekli, hogy a világ hogyan épül fel a nyelv által, hogyan jönnek létre jelentések, bizonyos jelenségek értelmezései, mi jellemzi a nyelvi cselekedeteket. A nyelvi fordulat ebből a szempontból konstruktivista irányzat. Képviselői vallják, hogy a nyelv segítségével mi magunk teremtjük meg szociális világunkat, a nyelv nem más, mint az emberi cselekvés fő szervezője.

Az új szemléletet lényegét Richard Rorty¹⁹ szemléletesen fogalmazza meg: „Isten halála”²⁰ után többé már nem feltételezhetjük, hogy a világegyetem eleve jelentéseket tartalmaz, hiszen ezek csak azért vannak ’ott’, mert a nyelv segítségével mi helyeztük oda őket. Nincs okunk azt feltételezni, hogy a világnak van egy felénk forduló ’emberi arca’, amit a nyelv mint semleges médium segítségével minden további nélkül értelmezhetünk.” (Rorty 1994 – idézi Carver 2004 143)

Az új paradigma hirdeti, hogy nem vagyunk képesek kilépni nyelvi kereteinkből. A jelentések nincsenek sui generis beleoltva a szavakba, hanem azok az interakció során jönnek létre, azáltal, hogy az emberek beszélgetéseik közben megalkotják a közös jelentéseket és értelmezéseket. Amit a világegyetem megmásíthatatlannak hitt, öröktől fogva való jelentéseinek gondolunk, azok pusztán a korábban élt emberek nyelvi aktivitásának eredményei, melyeket megtanultunk. A nyelv fő funkciója nem a tükrözés, hanem a jelentésadás, s ha ez így van, akkor ennek módját kell leírnunk²¹. Arra vonatkozóan viszont

diskurzusban jelentkezik. A diskurzuselemzők szerint a természettudomány is olyan tevékenység eredménye, amelyet egy adott politikai kontextuson belül folytatott nyelv és narratíva segédletével hoznak létre és definiálnak” (Carver 2004 146). Ez a gondolat talán legmarkánsabban Thomas Kuhn (1961) elméletében jelenik meg.

¹⁹ A kifejezés 1967-ben Rorty írása kapcsán lesz népszerű és terjed el a társadalomtudományi körökben. A nyelvi fordulat a nyelvfilozófia felé történő elmozdulást jelzi. Maga a kifejezés eredetileg Gustav Bergmann filozófustól származik. A nyelvi fordulat következménye a hétköznapi nyelv vizsgálatának előtérbe állítása lesz. Meghatározó szerepet játszik a strukturalista és később a posztstrukturalista irányzatok kibontakozásában.

²⁰ Értsd: a metafizikai világkép összeomlását követően, ahol a vallás határozta meg a dolgok jelentését.

²¹ „A tudást és megismerést nem a látás alapján kell modellálnunk, tehát el kell vetnünk a megismerés okuláris metaforáját. A látószerv ebben az összefüggésben a kognitív struktúráknak és a nyelvnek is a metaforája. Mindkettőről azt hitték, hogy a megismerés médiumaiként, hol tükörként a megismerő és a megismert között állnak, és a filozófia elsőrendű feladata lenne e közvetítő funkció leírása, tehát annak feltérképezése, hogy a médium mennyire közvetít és takar el. Mindaddig, amíg a látás metaforáján belül maradunk, soha nem fogunk a látszat és valóság, felfedés és eltakarás kérdéseire választ kapni, mint ahogy sohasem tudjuk meg, hogy végső soron szemünk látása mennyire közvetíti a világot olyannak, amilyen, és mennyiben úgy, ahogyan a szem struktúrái azt lehetővé teszik. Válasz: a világot csak olyannak látjuk, amilyennek a szem közvetíti számunkra. A sokat hangoztatott davidsoni háromszögelés sem oldja meg a problémát, hiszen mikor azt mondja, hogy a szemlélő és a tárgy mellé egy másik szemlélőt vagy egyetlen szemlélő különböző pozícióit kell korrekciós tagként beilleszteni, akkor is belül maradunk az okuláris metaforán, legföljebb több szem vesz részt az

nem tehetünk megállapításokat, hogy a nyelv milyen viszonyban van a „valós világgal”, mert nincs olyan nyelven kívüli külső pozíció, ahonnan ezt megítélhetnénk²². A nyelvi világ és a társas világ eképpen szorosan összefonódott, elválaszthatatlan egymástól. Rorty „Esetlegesség, irónia, szolidaritás. Heideggerről és másokról” című írásában ezért mondja azt, hogy „az igazság nem odakint van, nem is odabent, hanem a nyelvben”. Az igazságot – Wittgenstein gondolatát idézve – azok a szótárak teremtik, amelyeket használunk. Azaz nincs „nyelvjátékon” kívüli igazság. Ez azt is jelenti, hogy a szótár megváltoztatásával az igazság, a jelentések is változnak. Ebből fakad majd a CDA egyik alapkonceptiója, miszerint ha meg akarjuk változtatni a világot és bizonyos társadalmi jelenségekről való gondolkodást, akkor a beszédmód (szótár) átalakításával érhetjük el. Ha az emberek új értelemben kezdik el használni a szavakat, változik társadalmi világuk is. Továbbá az a gondolat is a fordulatból ered, hogy az igazság hatalmi kategória, nem örök érvényű, hanem a beszédhasználók pozíciójából fakad. Így nem magát az igazságot kell keresni, hanem sokkal inkább azt, hogy ki állítja azt magáról, hogy az igazság birtokában van, hogyan tudja ezt a hatalmát igazolni vagy érvényesíteni (Carver 2004 146), és milyen nyelvi aktusok játszanak ebben szerepet.

A nyelvi fordulat a társadalom- és humántudományok terén egyaránt új és markáns mezőt hozott létre. S bár nagy diverzitás jellemzi az ekkortájt megjelenő módszereket, azok nyelvközpontúsága mentén néhány közös jegyet megragadhatunk. Wodak-Meyer (2001 2) hét olyan sajátosságot sorol fel, amely hasonló bennük:

1. Valós nyelvi jelenségek, a nyelv természetes használata érdekli a kutatókat, szemben az addig uralkodó nyelvészettel, mely néhány kiragadott példamondat segítségével illusztrálta csupán a nyelvi működést. Az elvont nyelvi rendszer helyett a fókusz a beszédhasználatra kerül.
2. A szavaknál, mondatoknál nagyobb egységek vizsgálatával foglalkoznak. Beszélgetések, diskurzusok, szövegek, kommunikatív események lesznek az elemzési itemek.
3. A mondatnyelvtanon túlmutatva a beszédcselekvés és az interakció kerül előtérbe.
4. Helyet kapnak a nem-verbális jelenségek az elemzésben. Egyre többet foglalkoznak multimodális és vizuális tartalmakkal. A média megjelenik mint az anyaggyűjtés egyik terepe.
5. Hangsúlyt helyeznek a dinamikára, kiemelt szerepbe kerülnek az interakciós lépések, a stratégiák, a beszélőváltások.

akcióban, ami ráadásul kibővíti a problémát a kommunikáció kérdéseivel. Hasonlóképpen, kognitív struktúráink és nyelvünk világleíró képességét soha nem fogjuk megismerni, hiszen nem tudunk kilépni ezekből a struktúrákból. Mindez jelzi, hogy a tudást nem a látás alapján kell modellálnunk. Nem szükséges, hogy az érzékszervekről vagy a tudatról azt gondoljuk, hogy a tudati látás és tárgya közé iktatódnak. Ehelyett a pragmatikusok szerint mindkettőt a tárgyak kezelésének eszközeiként foghatjuk föl. A nyelvet sajátos célok elérésének eszközének tekintjük inkább” (Boros 1998 190).

²² „Rorty szerint nem tudunk szigorú értelemben vett, nyelven, világon kívüli arkhimédieszi pontot kijelölni, ahonnan nézve megállapíthatjuk, vajon a nyelv ténylegesen leírja-e a világot és a természetet vagy sem. Miután a nyelvészettel és a világgal mindig már nyelvi a kapcsolatunk, soha nem tudhatjuk meg, hogy a világ magában milyen, mindig pusztán leírásaival találkozunk.” (Boros 1998 188)

6. Belátják, hogy a nyelv nem tanulmányozható önmagában. Ezért felerősödik a kontextus vizsgálatának szerepe. Keresik a kontextus szociális, kulturális, kognitív funkcióját.
7. Bővül a vizsgálatba bevont jelenségek száma. A kutatók nagy anyagon dolgoznak.

*

Ajánlott irodalom:

Carver, Terell. (2004): *Diskurzuselemzés és a "nyelvi fordulat"*. In Politikatudományi Szemle XIII. évfolyam. 2004. 4. szám 143-148. Elektronikusan elérhető:
http://epa.oszk.hu/02500/02565/00042/pdf/EPA02565_poltud_szemle_2004_4_143-148.pdf

A diskurzuselemzés nyelvészeti alapjai

A nyelvi fordulat alaptézise abban áll, hogy a valósághoz csak a nyelven keresztül férhetünk hozzá. A nyelvvel létrehozuk a valóság reprezentációit, melyek nem pusztán egy meglévő valóság tükörképei, hanem maguk erőteljesen hozzájárulnak a valóság konstrukciójához. Azaz a nyelv nemcsak leíró eszköze a külső világnak, hanem a leírás révén létre is hozza annak objektumait és azok olvasatát. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy a nyelvi fordulat állítása tagadná a valóság létezését, mintha nem lenne valós 'szék' vagy 'asztal'. Inkább úgy érdemes tételüket megközelíteni, hogy „a fizikai tárgyak léteznek, de csak a diskurzuson belül kapnak jelentést” (Jørgensen - Phillips 2002 8).

A szerzők az árvíz jelenségét hozzák fel példaként. A vízszint emelkedése kétségbevonhatatlan ténynek számít. Az emberek fuldokolnak, mindez teljesen független attól, hogy ki mit gondol vagy mond. De az, ahogy megpróbálnak a jelenségnek értelmet adni, az már diskurzuson belül van. Lesznek ugyanis néhányan, akik természeti jelenségként beszélnek róla, mások meteorológiai diskurzust használnak és a nagy felhőszakadásnak tulajdonítják okát. De beszélni fognak páran az üvegházhatásról, s megint mások politikai ügyként kezelik a kormányt bírálva, és lesznek olyanok, akik Isten akaratát látják benne (Jørgensen - Phillips 2002 8). A példa jól illusztrálja, hogy van egy adott időben és helyen zajló esemény, mely sokféle perspektívából magyarázható. A diskurzuselemzők ezeket a magyarázatokat igyekeznek leírni egy-egy jelenséget értelmezve. Maguk a magyarázatok kombinálódhatnak egymással. De talán még ennél is fontosabb, hogy a különböző nézőpontok mentén más-más stratégia jelenik meg a dolgok értelmezését vagy kezelését illetően, így eltérő cselekvési irányokra mutathatunk rá. A diskurzus így nemcsak a jelentés értelmezésének eszköze lesz, hanem a változás kiindulópontja is. Korábban már szoltunk arról, hogy a diskurzuselemzők szerint „a nyelv tehát nem pusztán csatorna, amelyen

keresztül információt szolgáltatunk a mögöttes mentális állapotokról, viselkedésről vagy a világ tényeiről”, hanem a társadalmi világ létrehozásának eszköze is egyben (Jørgensen - Phillips 2002 8). Ez azt is jelenti, hogy a diskurzus megváltoztatása olyan eszköz, mellyel a társadalmi világ is változtatható. A diszkurzív szinten zajló küzdelmek részt vesznek a társadalmi világ alakításában, reprodukálásában. „A diskurzus nem lezárt, hanem folyamatosan alakul más diskurzusokkal való kapcsolata révén, tehát az elmélet egyik kulcsszava a diszkurzív küzdelem. A diskurzusok a társadalmi világról való beszélés és a megértés különböző módjai, folyamatosan harcolnak egymással a hegemonia megszerzéséért. Céljuk a hegemonia elérése...A hegemonia tehát átmenetileg egy adott perspektíva dominanciájaként értelmezhető” – írja Jørgensen - Phillips (2002 6). A diskurzuselemzők a nyelvet olyan rendszerként írják le, mely nem passzív közvetítője az általa hivatkozott valóságnak, hanem aktív alakítója.

A Kelet-Angliai Egyetem nyelvészei, a magukat Kritikai Nyelvészeknek (CL) nevezők – élükön Gunther Kress, Roger Flower, Robert Hodge, M.A.K. Halliday – elfordulnak a nyelvészet korábbi statikus nyelvszemléletétől. Nyelvi aktivitásról beszélnek, melyet a termelés és az ellenőrzés-felügyelet két folyamata határoz meg. Vizsgálják a jó nyelvi teljesítmény kritériumait, illetve azt, hogy a beszélő választásainak hátterében mi húzódik meg, hogyan van mindez hatással társadalmi környezetére. Úgy vélik, a társadalmi cselekvés mögött sok esetben a hatalom, vagy hatalmi aktus áll. Szerintük a nyelv erőforrásnak tekinthető. Ezidőtájt Bernstein (1971) a korlátozott és a kidolgozott kód fogalmának a megkülönböztetésével arra hívja fel a figyelmet, hogy egy nyelvi változat sztenderddé emelése miként hozza hátrányba a másik nyelvi változatot beszélőket. Azaz a nyelvi tevékenység értékelése, hogyan eredményez megkülönböztetést vagy elnyomást, hogyan lesz a sikeresség egyik meghatározójává. Más kutatók azzal foglalkoznak, hogy a manipuláció elleni védekezés csak akkor lehetséges, ha az egyén tisztában van a nyelvi termelés folyamataival. A manipulált nyelvben ugyanis nem láthatók a létrehozást meghatározó termelési szempontok (de Beaugrande 2006 31). A megnyilatkozás és a beszédhelyzet (kontextus) szorosan összefüggenek, egymástól szétválaszthatatlanok. Így a nyelvi elemzésnek hangsúlyt kell fordítania annak a társadalmi közegnek a megértésére, melyben a jelentések létrejönnek, amelyben a megnyilatkozás elhangzik. A helyzet ismerete elengedhetetlen a szavak jelentésének ismeretéhez. A nyelvészeti kutatások és a társadalom/kultúra megértése között párhuzam alakul ki, megjelennek olyan interdiszciplináris kapcsolatok, mint a szociolingvisztika vagy a pszicholingvisztika.

A nyelvi elemzés más módjai

A CDA törekvéseit tekintve rokon a társalgáselemzéssel (konverzációanalízissel) és dell Hymes beszélés néprajzával, illetve a korábban már említett pragmatikai irányzatokkal. A most következő fejezetben röviden bemutatjuk ezeket, miközben jelezzük a kritikai diskurzuselemzés ezektől való különbözőségét.

Társalgáselemzés (konverzációanalízis – CA)

A társalgáselemzés (sok helyen konverzációanalízis néven szerepel) az 1970-es évek Amerikájában született nyelvészeti irányzat. Közvetlen előzményének az etnometodológiát tekintjük, mely az 1960-as évek szociológiai megközelítése volt. Alapítói: Harold Garfinkel és Aaron Cicourell. Ők Alfred Schütz és Talcott Parsons nyomvonalán haladva vizsgálták, miképp hozzák létre az emberek mindennapi cselekvéseik során a társas valóságot (Iványi 2001). A szerzők vizsgálják, hogy tevékenységeink során milyen értelemmel ruházzuk fel azt. A szociális világ ekképp sohasem determinált, vagy előre adott, hanem az emberek alkotó tevékenysége révén jön léte és változik. Ugyanakkor bizonyos mintázatok felfedezhetők ezeken belül is, ezek leírását igyekszik az etnometodológia megtenni. A társalgáselemzés ezt a koncepciót felhasználva, azzal egészül ki, hogy a jelentések a társas interakciókban jönnek létre, ezért ezek elemzésére igyekszik kidolgozni egy megfelelő módszert. A beszélgetés szabályait, a jelentéselőállítás módjait keresi. Nemcsak a nyelvprodukciónak van tekintettel, hanem vizsgálja a befogadói oldalt, azt mondja, e kettő elválaszthatatlan egymástól. Hisz az a közös jelentés, ami a beszélgetés során létrejön mindkét fél közös aktivitásának eredménye. A jelentés nem az, amit a beszélő tulajdonít a mondandójának, hanem azáltal is formált, hogy a hallgató miként értelmezi azt, és hogyan dolgoznak e jelentésmezők egyeztetésén. Ehhez a társalgáselemzők számos hétköznapi interakciót rögzítenek és írnak át (ügyelve a beszélgetés minél szélesebb aspektusainak megragadására, így fontos szerepet töltenek be a beszélőváltás nyelvi jelei, a csönd, a közbevágások, hezitálások, hibajavítások, ismétlések, nevetések stb). Igyekeznek feltárni azokat a szabályokat és stratégiákat, melyek a partnerek interakcióját általános értelemben irányítják. Ezek ugyanis annak jelzői, hogy miként dolgoznak az interakcióban résztvevők a konszenzus létrehozásán, hogyan támogatják, erősítik meg egymást, illetve ellenkező esetben, hogyan törik meg a kommunikációt. A megközelítésmód a korábbi nyelvi elemzés elszigetelt példamondataival szemben, hatalmas nyelvi mintavételen vizsgálódik. A beszédmintákat úgy kezelik, hogy azok leképezései a társadalmi attitűdöknek és a felek közti viszonyoknak.

Mit vizsgálunk a konverzációelemzéssel?

1. A beszédpartnerek együttműködő képessége, mely feltétele a kommunikáció lefolytatásának.
2. A személyekre, időre, helyre vonatkozó referenciák értelmezése.
3. Hogyan döntenek el a beszélők, hogy milyen sorrendben követik egymást (időrend)?
4. Beszélőváltások – mennyit beszélnek a partnerek?
5. Hogyan adja át a szót illetve veszi vissza?
6. Milyen verbális és nonverbális megnyilvánulásokkal él a beszélő ezek kivitelezése során (közbeszólások, hezitálások, javítások)?
7. Hogy kerülnek el, hogy ne egyszerre beszéljenek? (Iványi 2001)

A konverzációelemzés a beszéd dinamikáját igyekszik megragadni, és az arra ható elveket, társalgási normákat. Azokat a szabályokat igyekszik azonosítani, melyek jellemzik a szöveget, mint sajátos megnyilatkozásgyakorlatot. Nem maga a nyelv, vagy nyelvezet érdekli elsősorban az elemzőt, hanem az, hogy hogyan hozzák létre a szöveget beszélők a valóságra vonatkozó tudásukat, hogyan állítják be a köztük levő viszonyokat, és hogyan állapítanak meg közös jelentéseket. A konverzációanalízis egyik kulcsfogalma a beszédlépés, melyet az interakció alapegységének tart. Azt az időintervallumot és tartalmat érti alatta, míg az egyik beszélőnél van a szó (Sacks et al 1974 706 – idézi Iványi 2001).

A beszédlépés 3 részből áll:

1. Visszaütalás – a megelőző beszédlépéssel való kapcsolata
2. Előremutatás – a következő, lehetséges vagy kívánatos beszédlépés realizációját segíti elő
3. Aktuális helyzettel összefüggő elem, az adott beszédlépés feladatai (uo)

Beszédlépés váltásra (turn-taking) akkor kerül sor, ha a beszélő befejezte a mondandóját, vagy a többiek közbevágások útján elvitatják tőle a szót²³. Hogy el lehessen különíteni az új beszédlépés kihez tartozik – ugyanis egyszerre többen is beszélhetnek – a konverzációelemzők a „beszédhez való jog” fogalmát vezetik be. Ez azt illeti meg, aki a leggyorsabban reagál (önkiválasztás útján), vagy akit a beszélő megszólít (például kérdést intéz felé), és ezzel adja át a beszélés jogát. Ennek számos beszélgetésbeli szabálya és jelölője van (például az intonáció, fejbiccentés, nagyobb levegővétel, mellyel a szóátvételi szándékot jelezhetjük), többek között úgy kell megtörténnie, hogy lehetőleg ne beszéljenek egyszerre, és ne is legyen hézag a beszédfolyamban. Minden váltási átfedést hibának minősítenek.

A közbevágás markerei

1. A figyelem verbális jelzései a hallgatótól (ühüm, igen, ja, aha)
2. Kommentár: szóátadás nem történik, rövid szünet, saját vélekedés pl. egyetértés vagy érzelmnyilvánítás közlése (persze, jaj Istenem!)
3. Ismétlések: megismétli a beszélő mondandójának egy részét, figyelem kifejezése is lehet ez
4. A másik gondolatának befejezése/kitalálása (okozhat egyszerre beszélést, de nem veszi át a szót)
5. A szó átvételére tett sikertelen kísérlet (ühüm, de igazából)
6. Kevert esetek pl. ismétlés-kommentár

²³ A beszélő lépése lezárásával elveszítheti beszédhez való jogát. Ha a beszélő nem akarja átadni a beszédjogot: próbálhatja kitolni pl. mellékmondatok, melléknév halmozás segítségével. Ezt nevezzük bővített beszédlépésnek, de ehhez szükség van a többi beszédpartner beleegyezéséhez (Iványi 2001).

A javítások mechanizmusát is vizsgálják (részletesen Iványi uo). Ugyanis zavarhoz vezet, ami gátolja a megértést. Az viszont szabályozott, hogy ki és hogyan javíthatja a hibát. A konverzációelemzők a javításokat mellékszekvenciának tekintik, mivel a javítás idejéig az eredeti beszédvonal szünetel.

A javítások csoportjai:

1. Szekvenciális hibák
2. Kifejezések átdolgozása (körülrás)
3. Reformulázás, újrafogalmazás: ismétlések, értelmezések, példák

Szekvenciális rendezettség a szekvenciák koherens, időben egymásra következéséből áll. A koherenciát az eredményezi, hogy a témavezetést meghatározza az, hogy miről volt szó az megelőző szekvenciában, arra reflektál a soron következő (követés-modell). Párszekvenciának tekintik a szorosan összetartozó szekvenciális elemeket, úgy mint a kérdés-feleletet, féltést-nyugtatót stb., azt állítva, hogy ilyen cselekvésláncokból rekonstruálható a beszélgetés.

A társalgáselemzés és a CDA közös pontja, hogy a természetes, mindennapi életben előforduló beszéd elemzésével foglalkozik²⁴. Mindkettő a szöveg és az interakció vizsgálatát tűzi ki célul. Azonban szemben a CDA-val, a társalgáselemzés a mikro szintre fókuszál, az iránt érdeklődik, hogy a beszélők miként alakítják viszonyaikat és hozzák létre saját társadalmi világukat, a valóságukat az interakcióik során, az ezeket meghatározó makrofolyamatok iránt érdektelen²⁵. A CDA-hoz tartozók ezt bírálva állítják, hogy azzal, hogy leíró módon megragadjuk a társadalmi nyelvhasználat alapvető tulajdonságait, csak azt tudjuk megmutatni milyenek is a diskurzusok, de az, hogy hogyan is működnek még nem tárul elénk. A diskurzuselemzők ezekre a működésmódokra szeretnének analitikus eszközökkel rávilágítani, ehhez keresik a vizsgálat egyre pontosabb módszereit, megértésének elméleteit (Jørgensen - Phillips 2002 1) Ehhez szükségük volt a társadalomelméletek beemelésére a szövegnyelvészeti módszerek mellé. Így a diskurzuselemzés interdiszciplináris kutatási területté válik. Abban viszont mindmáig nincs egyetértés köztük, hogy a diskurzusok miként is elemezendők. A CDA kutatók egy része merít a társalgáselemzés eszköztárából, ennek ellenére a két módszer nem azonos.

*

²⁴ Ugyanis azt tartja, hogy a hétköznapi beszélgetéseken alapulnak az intézményspecifikus beszélgetések (pl. tárgyalás, szertartás). Ezek a hétköznapi beszélgetések specifikus átalakulásával keletkeznek. Így a hétköznapi beszélgetések megértésével az ezekben a formális helyzetekben működő mechanizmusok is értelmezhetővé válnak.

²⁵ Widdowson (1995) arról ír, hogy CA és CDA nem konfrontatív egymással ugyan, de mégis összeegyeztethetetlen a két irányzat. A CDA kutatói közül néhányan használják a konverzációelemzést, ám a CA teljes mértékig hiányzik a CDA perspektívájából. A különbség talán úgy ragadható meg legjobban, hogy míg a CDA társadalmi problémák iránt érdeklődik, a CA szerkezeti vizsgálatokat végez, mint pl. a beszélgetés szervezése (Wang, 2006 70). E kettőnek egymást kiegészítőnek kellene lennie.

Ajánlott irodalom:

Iványi Zsuzsanna (2001): A nyelvészeti konverzációelemzés. In Magyar Nyelvőr 2001/1. 74-93. Elektronikusan elérhető: <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1251/125106.htm>

Beszélés néprajza – dell Hymes

A kor másik meghatározó nyelvészeti megközelítése dell Hymes Beszélés Néprajza²⁶, melynek elnevezését később – a kritikák hatására – Kommunikáció Néprajzára változtatja. A vizsgálatának nívumértéke, hogy a beszédet társadalmi jelenségnek tekinti, a kommunikációt pedig a kulturális viselkedés egy formájának. A beszéd így egyszerre nyelvi és társadalmi jelenség. Dell Hymes kontextusérzékeny módon dolgozza ki a beszédelemzés alapegységeit, melyet gazdag antropológiai anyagon illusztrál. Két dolgot vesz szemügyre a nyelvhasználat vizsgálata során:

1. a beszéd kontextusa, azaz a társadalmi környezete és
2. a beszéd funkciója

A örnnyezet fogalmán egy adott nyelvközösség beszédhasználati módját tekinti, melyben a beszédnek valóságalkító szerepe van. Ezt hívja nyelvi kompetenciának, „a beszélés néprajzának” mint módszernek ennek leírására kell törekednie. Így ír: „Az alapvető probléma abban áll, hogy felfedjük és megmagyarázzuk azt a kompetenciát, amely lehetővé teszi egy közösség tagjai számára, hogy beszéljenek és beszédet értsenek” (Dell Hymes 1992 104).

A kérdés nem új, Noam Chomsky óta központi helyet foglal el a nyelvi vizsgálatokban. Dell Hymes azonban kritikával illeti azokat a megközelítéseket, melyek a kontextuális sajátosságok figyelembevétele nélkül akarják megmagyarázni a nyelvi jelenségeket. Dell Hymes a következőket írja Chomsky alapvetéseire reflektálva 1965-ben: a nyelv elméleteinek, ahogyan a nyelvet az emberek mindennapi életükben használják, túl kell mennie a grammatikus mondatok pusztá leírásán: „Magyarázattal kell szolgálniuk arra a tényre, hogy a normális gyerek elsajátítja a mondatok ismeretét nem csupán abból a szempontból, hogy azok nyelvtanilag helyesek, hanem abból a szempontból is, hogy helyénvalóak. Elsajátítja azt a kompetenciát, hogy mikor beszéljen, mikor ne, és hogy miről beszéljen kivel, mikor, hol és milyen modorban. [...] Röviden a gyerek képessé válik

²⁶ „A nyelvtanok lényegében a nyelvek szerkezetével mint elvont és önálló kódokkal foglalkoznak, a néprajzok pedig a szociokulturális élet mintázataival és struktúráival. A nyelvi, nyelvészeti és antropológia termékeknek a korrelálásából” születik a beszélés néprajza, [...] melynek tárgya a beszélés, a nyelv használata a társadalmi viselkedésben” (dell Hymes 1992 104)

megteremteni a beszédaktusok repertoárját, résztvenni a beszédeseményekben és megítélni ebben mások teljesítményét. Ez a kompetencia ezenkívül egységet alkot a nyelvre vonatkozó attitűdökkel, értékekkel, motivációkkal, a nyelv tulajdonságaival és alkalmazásaival, és egységet alkot a nyelvnek a kommunikációs magatartás más kódjaival való kölcsönhatása kompetenciájával és az ez iránti attitűdökkel” (dell Hymes 1972 277-278).

Elméletének célja, hogy egy olyan modellt dolgozzon ki, melynek segítségével képes összehasonlítani azokat a nyelvi és szociokulturális ismereteket, melyek meghatározói a beszélők mindennapi társas interakcióinak. Törekszik a néprajzi-antropológiai és nyelvészeti nézőpontokat egy olyan közös elméleti keretbe integrálni, mely alkalmas a komplex elemzésre. Vizsgálatát terjedelmes antropológiai gyűjtésre alapozza, a kultúra részletes leírásával a nyelvhasználati módokat szabályozó elvekhez fér közelebb.

„Ez a felfogás nem teheti meg, hogy egyszerűen adottként átvesz eredményeket a nyelvészetből, pszichológiából, szociológiából, etnológiából, és megkísérli őket egymással korrelációba hozni. [...] Fel kell hívni a figyelmet a friss adattípusok igényére, arra az igényre, hogy a nyelvhasználatot a szituációk kontextusában közvetlenül vizsgáljuk, s így beszédtevékenység számára megfelelő mintázatot különítsünk el, olyan mintázatok, amelyek kibújnak a nyelvtan, a személyiség, a vallás, a rokonság és hasonló tanulmányozása alól, hiszen ezek mindegyike elvonatkoztat a beszédtevékenység mintázásától mint olyantól, valamilyen más viszonyítási kerethez. [...] Kontextusként egy közösséget kell vennie, annak kommunikációs szokásait mint egészet kell vizsgálnia, s így egy csatorna és kód adott használata csak mint azoknak az eszközöknek a része találja meg helyét, melyekből a közösség tagjai merítenek” (Hymes 1964, 2-3).

A kontextus leírása során három fogalmat világosan elkülönít egymástól:

1. beszédközösség
2. beszédshituáció
3. beszédesemény

A beszédközösség fogalmát dell Hymes tágabb értelemben veszi mint a nyelvközösség fogalmát. A nyelvtanilag helyesen és érthetően beszélők köre nyelvi entitás, ugyanakkor számtalan olyan helyzetet tudunk említeni, mikor valaki nyelvtanilag helytelenül, pontatlanul beszél, mégis megértik őt a közösség tagjai. Az előbbi a nyelvközösségre, az utóbbi a beszédközösségre példa. Utal arra, hogy a helyesség és az érthetőség kritériumai kulturális képződmények. Azok tartoznak egy beszédközösséghez, akik kulturális értelemben értik egymás beszédét, s ennek a társadalmi kompetenciának²⁷ a birtokában kommunikálnak egymással.

²⁷ A kompetencia fogalma Noam Chomsky-nál (1957) válik meghatározó kulcsfogalommmá. Ő nyelvi képességet ért alatta, melynek birtokában a beszélők képesek a nyelvi rendszernek megfelelő jól formált mondatok megalkotására, melyet a nyelvközösség tagjai helyesnek fogadnak el. Dell Hymes, vagy akár Pierre Bourdieu a nyelv társadalmi elemzésből kiindulva a nyelvi kompetencia fogalmát szűknek ítélik meg. Azzal érvelnek, hogy a nyelvközösség tagjai képesek megérteni azok beszédét is, akik nyelvtanilag nem beszélnek helyesen, hibátlanul. Bourdieu, arról beszél, hogy a nyelvi kompetencia nem ad választ nekünk arra a kérdésre, hogy mi az elfogadott, a meghallgatott, a figyelembe vett, hatással bíró beszéd – ez utóbbi már pragmatikai kérdéseket vet fel, kommunikatív kompetenciának nevezzük.

A beszédszituáció fogalma különböző társas helyzetekre utaló fogalom. Dell Hymes erre példaként hozza a lakomát, a temetést, az ünneplést. A beszéd bizonyos módjai ezekben szerepet játszanak, de nem kizárólagosak (a társadalmi cselekvés ugyanis folyhat szavak nélkül is). Az interakció intézményesedett vonásai a beszédszituáció kapcsán jól megfigyelhetők.

Végezetül a beszédesemény olyan társas helyzet, mely csak akkor jön létre, ha a résztvevők beszélnek (Duranti 2008 211-212), azaz valós nyelvi aktusokat hajtanak végre.

Dell Hymes e három fogalom kapcsán igyekszik megragadni a különféle társadalmi helyzetekhez tartozó nyelvhasználatot, és társadalmi cselekvést. Ugyanis meggyőződése, hogy egy beszédközösség sajátosságait leírhatjuk, azáltal, ha megfigyeljük, hogy az emberek miként használják a különböző szituációkban a nyelvet. Antropológiai példatárával erre tesz kísérletet. Rávilágít, hogy a beszélők különböző helyzetekben eltérő módon használják a nyelvet, illetve hogy más kultúrához tartozóknál jelentős különbségek figyelhetők meg ugyanazon beszédesemény lebonyolítása során. E sajátosságok a társadalmi környezettel és az adott kultúra jellemzőivel magyarázhatók.

A részletes elemzéshez alkotja meg sokat idézett SPEAKING modelljét. A SPEAKING egy mozaikszó, az egyes betűk a Dell Hymes-i elemzés alapkategóriáinak elnevezéseit takarják, s a az általa javasolt vizsgálat egységei is egyben. Lássuk ezt az alábbiakban (Duranti 2008 213-230).

S (szituáció)

1. setting (helyzetleírás)
2. scene (jelenet)

A szituáció arra vonatkozik, hogy hol történik az esemény és mikor (időbeli és térbeli aspektusok). Duranti (2008 226) példájával, míg a helyzetleírás az interakció fizikai körülményeit ragadja meg (10 órakor a Los Angeles-i reptéren a United Airlines jegypénztárnál), addig a szcéna a helyzetleírás pszichológiai, kulturálisan kötött definíciója (repülőjegy vásárlása). Ez utóbbinál már számos kulturális különbség merülhet fel.

P (résztvevők = participants)

3. speaker or sender (beszélő vagy küldő)
4. addressor (címező)
5. hearer or receiver or audience (hallgató vagy befogadó vagy hallgatóság)
6. addressee (címezett)

Nagyon részletesnek tűnik a résztvevők ilyen felosztása, Dell Hymes ugyanakkor említi, hogy számos olyan eset van, amelynek kettőnél több résztvevője van. Példaként említi, amikor az anyukák a csecsemőjük helyett, az ő nevében beszélnek, miközben a nagyobb testvérekkel játszanak, ilyenkor még a hangjukat is elváltoztatják, hogy a még beszélni nem tudó babát utánozzák. Másik ilyen példája a Tikopia főnök, aki a közgyűlésen szócsövet

használ, ezzel ad lehetőséget arra, hogy ne őt érje a közvetlen kritika. De akár hozhatnánk példának az elsődleges – másodlagos hallgatóság megkülönböztetésére az ún. „mikrofonba beszélés” jelenségét.

E (célok = ends)

7. purposes – outcomes (célok-kimenetek)

8. purposes – goals (célok-vélcélok)

A célok két típusát különbözteti meg, a cselekvők célja és a rendszercélok között tesz különbséget. Példája: a szög falbaverése mint cél, egy magasabb célt, a kép felhelyezését szolgálja.

A (akciósor = act sequence)

9. message form (az üzenet formája)

10. message content (az üzenet tartalma)

Az akciósor arra vonatkozik, hogy a beszélők milyen mechanizmusok segítségével tartják fenn a beszélgetést. Hymes igyekszik rávilágítani arra, hogy a nyelv miként működik a különböző interakciókban. Ebben sok hasonlóságot fedezhetünk fel a konverzációelemzéssel, ahol a beszélőket olyan emberként tüntetik fel, akik egy olyan ideológiát és interakciós gyakorlatot mutatnak fel, melyben a hézagokat, átfedéseket, hibákat el kell kerülni és a másakra figyelve a beszélgetést fenn kell tartani. Őt is foglalkoztatja a versengés a szóért, a beszéd fenntartását szolgáló stratégiák, a másik javítása/helyesbítése, különböző társadalmi kontextusok interakciós hatása.

K (kulcs = key)

11. key (kulcs)

A kulcs, vagy kód arra vonatkozik, hogy a társas interakció során a résztvevők folyamatosan támpontokkal szolgálnak egymásnak arról, hogy miként értelmezendő az, amit mondanak. Ilyen kulcsjelzők: hangrő, intonáció menete, dialektus, szó szerint vagy ironikusan értelmezendő-e. Számos eszközünk van, mellyel a kulcs megerősíthető vagy épp megváltoztatható.

I (eszközök = instrumentalities)

12. Channel (csatorna)

13. Forms of speech (beszédformák)

Példának hozza fel, hogy az írásbeliség elsajátítása (csatorna) nem egyszerűen egy új kommunikációs eszköz megtanulását jelenti, hanem a kommunikáció eltérő formájának megtanulását. Erről beszélnek egyébként a médiatechnológiai determinizmus (Torontói Iskola) képviselői is.

N (normák = normas)

14. norms of interaction (interakciós normák)

15. norms of interpretation (értelmezési normák)

Ez azon a feltételezésen alapul, hogy a beszéd mindig szabályok által irányított tevékenység.

G (zsánerek = genres)

16. genres (zsánerek)

Hagyományos értelemben a különböző műfajokat értjük alatta.

A fenti elemzési kategóriák segítségével a leírt és elemzett beszédhelyzetek közti különbségek jól szemléltethetőek. Alkalmasak a nyelvközösségen belüli közös normák, közös tudás megjelenítésére, valamint a beszédhelyzetek elkülönítésére és a konkrét beszédsemények elemzésére. Ennek ellenére a kritikai diskurzus-elemzők nem használják a dell Hymes-i modell vizsgálati szegmenseit, kiindulópontjuk sokkal inkább köthető a következő fejezetben tárgyalt M.A.K Halliday-féle szempontrendszeréhez.

*

Ajánlott irodalom:

Duranti, Alessandro (2008): A beszéd szociokulturális dimenziói. In Szóbeli befolyásolás I. Nyelv, gondolkodás, kultúra. Síklaki I. (szerk.) Budapest: Typotex. 205-238.

M.A.K. Halliday Szisztematikus Funkcionális Nyelvtana

A CDA, mint szöveges nyelvi elemzés Halliday 1985-ös szisztematikus funkcionális nyelvtanára (SFG) támaszkodik a leginkább. Michael Alexander Kirkwood Halliday (M.A.K. Halliday) egy nemzetközileg is elismert nyelvtani modellt fejleszt ki, melyet Szisztematikus Funkcionális Nyelvtannak (SFG) nevez el. Ez lesz a fő kiindulási alapja számos CDA kutató módszertani keretének. Modelljében a nyelvet mint szemiotikai rendszert fogja fel. A nyelv tanulmányozásának lényege éppen ezért – mondja – annak vizsgálata, ahogyan az emberek a nyelvi jelentéseket cserélik. Az elemzésnek kellőképpen komplexnek kell lennie.

Kérdései is tükrözik ezt. Szerinte vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy miként építik fel az emberek a mindennapi beszéd kijelentéseiből azt a bonyolult társadalmi rendszert, ami körbeveszi őket. Az interperszonális környezetben hogyan nyer jelentést mindaz, amit mondanak? Mi a kapcsolat a nyelvi rendszer és a társadalmi kontextus között? Hogyan fejezik ki a különböző nyelvváltozatok az emberek különböző osztály vagy szubkulturális kötődéseit? Hogyan történik a verbális mintázatok elsajátítása? Miként tanulják meg a gyerekek a felnőttek nyelvének funkcionális-szemantikai rendszerét?

Halliday sokféle diskurzust különböztet meg, alapvetően tematikusan tipologizál, figyelembe véve a diskurzusok témáját, résztvevőit, helyszíneit-idejét, intézményeit. Így különböztet meg jogi-, orvosi-, oktatási-, vagy médiadiskurzust. Feladatának tekinti ezek többszempontú leírását. Egy-egy diskurzusba műfaj szerint sokféle nyelvi megnyilatkozás tartozhat, ezek mind elemzés tárgyát képezhetik: nyilvános beszédek, reklámok, cikkek, propaganda anyagok, hivatalos dokumentumok, jegyzetek, törvények, rendeletek, jegyzőkönyvek stb. Halliday céljának tekinti, hogy feltárja a nyelv, ideológia és a hatalom közötti rejtett összefüggéseket, rámutasson, hogy miként jelenik meg mindez a szövegszervezés különböző módjaiban. Arra, hogy hogyan használják az egyes csoportok a beszédet arra, hogy egyes csoportok meggyőzzék a nyilvánosságot bizonyos kérdések vonatkozásában.

Halliday abból indul ki, hogy a statikusan szemlélt nyelvtan helyett a szöveget, a diskurzust és ennek rendszerét kell vizsgálat tárgyává tenni. A 'lexicon' és a 'grammar' szavak egyesítéséből jön létre a lexicogrammar, mellyel Halliday (1994) először fogalmazza meg a nyelvi rendszerből a diskurzusba történő átmenetet (de Beaugrande 2006 36)²⁸.

A SFG a nyelvi elemzés két szintjét emeli ki:

1. a nyelvtani rendszert (a szisztémát)
2. és a funkcionális nyelvtant.

Ezek véleménye szerint elválaszthatatlan, integrált részei a nyelvelméletnek. A Szisztematikus Funkcionális Nyelvtan célja, hogy megismertesse a nyelv, mint rendszer belső összefüggéseit. A nyelv e szerint egy olyan hálózat, mely különböző alrendszerekből áll, és ezek meghatározzák a nyelvhasználók döntéseit. Ugyanakkor – s ez lesz Halliday számára lényeges – a nyelv szociális interakció részeként bizonyos funkciókat (eszmei, interperszonális és szöveges funkció) is betölt. Ez a pragmatikai funkció szintű részét kell, hogy képezze a nyelvi elemzésnek (vö Wang 2010).

Halliday elemzési keretének kulcsfogalmai a következők:

1. szöveg – elemzi azokat az interakciókat, melyekben az emberek ténylegesen részt vesznek. A szöveg nála nem egyszerűen mondatok együttese, sajátos szerkezete van.

²⁸ Vegyünk például egy baleseti hírt: „A vezető elveszítette uralmát a gépjármű felett és egy fának ütközött”. Ez a mondat a vezetőt passzív szerkezetű állítmánnyal látja el, ezáltal jelzi számunkra, hogy nem szándékosan tette. A „fának ütközött” szókapcsolatot olvasva pedig a befogadó tisztában van azzal, hogy ez nem egy kis, gyenge, vézna fa volt, hanem olyan, amely kárt okozott a gépjárműben, illetve esetleg az utasában. Ezek az értelmezéskor előzetesen rendelkezésünkre álló tudáselemek egy hír befogadásakor szerepet játszanak, éppen ezért be kell őket építeni az elemzési rendszerbe, nem hagyhatjuk figyelmen kívül (vö. Halliday 1991, de Beaugrande 2006 38)

Minden esetben a beszélő választásának eredménye, aki a rendelkezésére álló alternatívák közül egy változatot elfogad. Így mindig szembeállítható az adott megvalósulás mindavval, amit mondani lehetett volna. A szöveg tehát egy adott esetben aktualizált jelentéssel rendelkezik. A szemantikai választás tükrözi a beszélő kultúráját és célját egyaránt. Halliday ezzel kapcsolatban azt állítja, hogy a kultúra teljes szemantikai rendszerét maga a nyelv hordozza.

2. kontextus – az a környezet, amelyben a szövegek életre kelnek. Nem tekinthető pusztán audiovizuális kelléknek – mondja – éppen ezért minden összetevője részét kell, hogy képezze az elemzésnek. A kontextust három dimenzió mentén írhatjuk le: a. a benne zajló társadalmi aktivitás szerint, b. a megvalósult szerepviszonyok mentén, c. a csatorna, mint közvetítő közeg alapján. Az első azért fontos, mert ezen belül jön létre a társadalmi cselekvés, ebbe van maga a szöveg beágyazva, így a szöveg tárgyára kihatással van. A második a résztvevők közti kapcsolatot határozza meg, például a formalitás mértékét. Végül a csatorna a nyelv szerkezetét a helyzetnek megfelelően alakítja át.
3. megnyilatkozás – az, amit az egyén egy meghatározott időben mond. Szóválasztása identitásának tükrözője, szöveg fajtája felkészültségének jellemzője lesz.
4. kód – a kódot szemiotikai elvnek tekinti, mely a kultúrán belül különféle stílusokat határoz meg. Mindenkinek, hogy részt tudjon venni az adott kultúrában és értelmezni tudja a helyzeteket, ismernie kell a kódot. A gyermekek a szocializáció során ezt a kódot sajátítják el.
5. nyelvi rendszer – három összetevőjét határozza meg: a. eszmei összetevő, b. interperszonális összetevő, c. szöveges összetevő. Az első a beszélő nézőpontjára vonatkozik, aki a nyelven keresztül kódolja tapasztalatát, élményeit. Halliday állítja, hogy mindig egy adott kultúra tagjaként teszi ezt.

5.1. Az eszmei összetevő

Ezzel ragadja meg az ember a környezetének jelenségeit, vonatkozhat tárgyakra, akciókra, emberekre, tulajdonságokra, állapotokra, kapcsolatokra. Ennek az összetevőnek a célja, hogy leírhatóvá tegye a világot.

Tükrözi a beszélő vagy író szubjektív tapasztalatát a belső és a külső világról, az onnan érkező ingerekre adott reakcióit. A nyelv egyrészt ezeket a tapasztalatokat jeleníti meg. Ide tartozik a kognitív műveletek számos sora, a nyelvi cselekvés és a megértés (Halliday 1971 332). Ez a funkció közvetíti az új információt, ezt szoktuk sztenderd módon a kommunikáció tartalmaként megnevezni. Halliday az eszmei összetevőt a tranzitivitás és a hang, mód segítségével tartja vizsgálhatónak²⁹.

²⁹ Halliday szerint az eszmei funkció vizsgálatát hat folyamat leírásával végezhetjük. A továbbiakban ezeket Wang (2010 255-257) cikke alapján ismertetem:

5.2. A személyközi (interperszonális) összetevő

A második, a személyközi összetevő, melynek az a szerepe, hogy az egyén elhelyezze magát a szituáció összefüggéseiben. A beszélők a nyelv segítségével fejezhetik ki észrevételeiket, attitűdjeiket, ítéleteiket, értékeléseiket, kerülnek kapcsolatba másokkal, megpróbálva befolyásolni azok viselkedését (Halliday 1971 333). Amikor erre a kommunikációs szerepre gondolunk, akkor az interperszonális funkciót vesszük górcső alá. Ez a funkció mint a társadalmi és személyes kapcsolatok eszközét mutatja be a nyelvet. Arra utal, hogy a beszélő miképp lép be egy beszédhelyzetbe, hajt végre abban egy beszédaktust. Az interperszonális funkció a mód vizsgálatát jelenti. Olyan kérdések mentén történik, hogy:

- a. A beszélő hogyan választ beszédhelyzetet?
- b. Milyen szerepet szán a címzettnek, a hallgatóságnak?
- c. Milyen társadalmi hierarchiát tart (formális-informális kommunikáció)?
- d. Milyen módon (kijelentő, felszólító, kérdő, óhajtó) beszél hozzá?
- e. Mennyire objektíven beszél a témáról, milyen modalitással (negatív-pozitív-semleges)?

5.3. szöveges összetevő

Ez az utolsó funkciója a nyelvnek, amit Halliday bevon az elemzésbe. A szöveges összetevő az első két összetevő megvalósulása ($a+b=c$). Ez határozza meg a témát, s ez lesz a lexicogrammatikai rendszer alapja. A nyelvhasználat egy adott helyzetben mindig egy szöveggént valósul meg, ezt hozza létre a beszélő, eként is ismeri fel a hallgató (Halliday 1971 334). A szöveg különbözik a mondatok véletlen sorozatától, koherencia jellemzi, struktúrát alkot. Halliday azt állítja, minden diskurzus lényege az explicit és implicit üzenet, amit a szöveg vizsgálatával tárhatunk fel.

6. társadalmi struktúra – Meghatározó szerepét három vizsgálati szegmensben látja: a. társadalmi környezet és a hozzá tartozó tevékenységek (meghatározzák az akciót), b. szerepviszonyok és mintázatok (meghatározzák a stílust), c. társadalmi hierarchia (meghatározza, mi tekinthető elfogadhatónak)

-
- a. anyagi folyamatok: azok a helyzetek, melyekben valami történik. Ezek az azokat leíró cselekvést kifejező igék elemzésével, az aktorok megnevezésével és az akció céljával vizsgálhatók. Példamondat: Mari eszik egy banánt.
 - b. mentális folyamatok: észlelést, reakciót, ismeretet kifejező igék. A mentális folyamatok elemzését úgy végezzük, hogy két részre bontva megnézzük a. az észlelőt, b. a jelenséget. Példamondat: Tomi szereti a csokit.
 - c. a relációs folyamatok: ide soroljuk az attribúciót (bizonyos dolgok tulajdonítását) és az azonosítást (két entitás azonos tulajdonságait fejezi ki). Példamondat: Lili egy lány.
 - d. verbális folyamatok: ezek az információ cseréjére utalnak. Általában olyan igéket tartalmaznak, mint: a mondani, beszélni, dicsérni, leírni, dicsekedni stb. Ezeknek az eljárásoknak a fő résztvevője a beszélő – itt lehet vizsgálni az ő viszonyulási módját, hangját.
 - e. viselkedési folyamatok: fiziológiai és pszichikai viselkedésre utalnak, olyanok mint például: a köhögés, mosolygás, nevetés, sírás. Ezekkel egy-egy résztvevő viselkedését írjuk le az adott szituációban. A viselkedési folyamatok néha alig különböztethetők meg az anyagi vagy mentális folyamatoktól.
 - f. egzisztenciális folyamatok: létezését, történést fejeznek ki.

Összefoglalva az eddigieket jól látszik, hogy Halliday modellje egy komplex, háromtényezős rendszer. Az eszmei funkció utal arra, hogy a nyelvet nagyon sokféle s igen különböző helyzetekben és célokra használjuk. Az interszónális funkcióval azt írja le, hogy miként használjuk azt személyes gondolataink és szociális kapcsolataink kifejezésére – ezáltal domináns szerepet tölt be az interakcióban. Végezetül pedig a szöveges funkció utal arra, hogy a nyelv szöveggé válik használhatóvá egy adott társadalmi kontextusban, az azokban érvényes struktúrák megjelenítőjeként.

Michel Foucault öröksége

Ha a diskurzuselemzés társadalomtudományi előzményeit keressük, Michel Foucault neve megkerülhetetlennek látszik mind az elméleti, mind a módszertani kutatásban. Foucault munkásságában a diskurzus fogalma központi jelentőségű. Korai archeológiai munkáiban már megfigyelhetjük, hogy elemzései hogyan tárják fel a különböző korszakok diskurzusváltozatait. A teoretikus megalapozás munkásságában az 1970-es évekre csúcsosodik ki, ennek legkiemelkedőbb reprezentánsai a Collège de France számára írt előadásai³⁰. Foucault-t azok a szabályok érdeklik, melyek meghatározzák azt, hogy mely kijelentéseket tartunk igaznak, értelmesnek, maradandónak. Ez mindig elválaszthatatlan az adott történelmi korszaktól, mely kifejezi viszonyát a korábbi kijelentésekkel kapcsolatosan, újakat termel, módosítja vagy teljesen felülírja a régieket.

Foucault munkáit archeológiai elemzéseknek hívja. Igazán mesterművek ezek, filológiai, történelmi precizitással kutatja a különböző korszakok gondolkodásmódjait (episztémé). Foucault-t a változások érdeklik, mikor is törés következik be az addig uralkodó episztémében, s valami új szemlélet veszi kezdetét. Témái az emberi élet megannyi területét érintik, ezek nem a történelem sorsfordító eseményei, hanem inkább azok, amelyek egy adott korszakban akár közhelyek lehetnének a XVI. században élő paraszt és maga a király gondolkodása között. Foucault állítja, hogy egy adott kulturális-társadalmi kontextusban a gondolkodás bizonyos keretei adottak (az azon kívül esőket igyekeznek elhallgattatni, őrültnek, marginalizálni, vagy egyszerűen csak „más”-nak titulálva őket). Amit a történelemkönyvek lapjai elárulnak nekünk az a domináns diskurzus, mely hatalmát érvényesítve képes szőnyeg alá seprni, a feledés homályába taszítani a saját korában meglévő alternatív diskurzusokat. Foucault-t – talán életrajzi helyzetéből fakadóan is – ezek a marginális helyzetben levő diskurzusok foglalkoztatják. Lázasan kutat a történelem megsárgult lapjai között, hogy felfedezhesse az elnémított hangokat, számára az episztémé ugyanis csak ezek ismeretével lesz teljes. De nézzük is pontosan miben áll a Foucault-i megközelítés lényege, s mi az, amit ebből adaptál a kritikai diskurzuselemző iskola.

Foucault (1972 117) megfogalmazásában a diskurzus alatt olyan kijelentéseket értünk, melyek „ugyanabba a diszkurzív formába tartoznak”. A diskurzusok ebben az értelemben nem időtálló formák, hanem „a történelem termékei”. Abból indul ki, hogy a diskurzus történelmi szabályai meghatározzák azt, hogy mit lehet mondani, mit fogadhatunk el érvényes vagy igaz kijelentésnek, miket kell elvetnünk mint hamisakat. Ezért bár számtalan módon

³⁰ A diskurzus rendje (1991), Mi a szerző? (2000b)

állíthatunk elő kijelentéseket, egy adott időszakban és területen létrejött állítások mégis meglehetősen hasonlóak és ismétlődőek. Eként az igazság diszkurzív konstrukció, az adott korszak tudásrendszerei határozzák meg elfogadhatóságát. Ahhoz, hogy megértsük egy episztémé világra vonatkozó tudását, rekonstruálnunk kell azokat a szabályokat, melyek az igaznak tartás és kizárás mechanizmusát működtetik.

Genealógiai munkáiban Foucault kidolgozza a hatalom és a tudás elméletét. Foucault számára a tudás fogalma mellett a másik kulcsfogalom a hatalomé, szerinte e kettő kölcsönösen feltételezi egymást. A hatalom nála nem tartozik ágensekhez (egyének, állam, különféle csoportok), hanem különböző társadalmi gyakorlatokhoz kapcsolt, s nem feltétlen csak elnyomó formája létezik. A hatalom a diskurzus birtoklása, tudás, mely az egész társadalmat áthatja (Foucault 1980 119). E hatalmi határvonások alakítják társadalmi világunkat, jelölik ki a minket körülvevő dolgoknak a helyét. Ez legtöbbször diszkurzív formában jön létre. A diskurzusok ugyanis meghatározó szerepet töltenek be az általuk tárgyalt témák meghatározásában (csak az van, amiről szó van, csak oly módon, ahogyan beszélünk róla – Foucault 1991 869). Ráadásul nem is tudunk kilépni a diskurzusból, nincs külső pozíció, ahonnan rátekintve eldönthetnénk egyik vagy másik diskurzus jobb vagy igazabb voltát. Így az marad fő kérdésnek, hogy hogyan alakítják a diskurzusok a társadalmi világot? Mit és hogyan tesznek láthatóvá belőle? Foucault szerint a diskurzusok megértéséhez csak akkor jutunk el, ha rá tudunk mutatni azokra a szabályokra, melyek azokat irányítják. Tehát meg kell vizsgálni azokat a folyamatokat, amelyeken keresztül a diskurzusokat oly módon alakítják ki, hogy azokat a valóság reprezentációinak gondoljuk el. A diskurzus rendje című írásában erre tesz kísérletet.

1970. december 2-át írunk, mikor a Collège de France-ban elhangzik Foucaultnak a székfoglaló előadása. Talán a legvilágosabban ez szemlélteti a diskurzusokról gondolt általános elméleti keretét. Foucault azzal indít, hogy „minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a terméket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, amelyeknek az a szerepük, hogy csökkentsek a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagságát[...] A diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dúl a küzdelem: tehát a diskurzus az a hatalom, amelyeket az emberek igyekeznek megkaparintani” (Foucault 1991 869-870). A hatalom és a diskurzus birtoklása eként összefonódik. Történeti tárgyú munkáiban Foucault jól szemlélteti mindezt. Hasonlóan Kuhn (1961) paradigmaelméletéhez, Foucault az episztémék változásának bemutatásával rajzolja meg azt a kronologikus ívet, amit egy-egy társadalmi jelenséggel kapcsolatos gondolkodás bejárt. Legtöbbet idézett e téren a legkorábbi munkája: Az őrültség története világosan mutatja be azt, hogy az őrültség egy olyan jelenség, amihez való viszonyt minden korban megalkotják. Felmerül azonban az a kérdés, hogy miért gondolkodnak erről különböző korokban eltérően? Az, hogy az őrültet szent együgyűnek tekintik, vagy ispotályba zárandónak a többi „társadalmi deviánssal” együtt (bűnözők, de akár az aggok (!) is), vagy pedig elmebetegként kezelik őket, akiket az orvostudomány aktuális felkészültsége szerint különféle módokon kell kezelni, az adott történelmi korszak állásfoglalásának és hatalmának a függvénye. Az, amit a dolgokra vonatkozó tudásnak tekintünk, tehát nem független attól a kontextustól, melyben a dolgok jelentést kapnak. Azaz

szorosan kötődik a róla folyó diskurzushoz, ahhoz, ahogyan beszélnek az adott jelenségről. A diskurzusok (beszédmódok) összehasonlító vizsgálata rávilágít, hogy nincs kontextustól független őrültség, mindig az alkalmazott értelmezési keret alapján definiálódik³¹. Az orvostudomány megjelenésével van csak értelme például elmebetegségről beszélni, betegségként definiálva az őrültség bizonyos megnyilvánulásait. Ezért mondja azt Foucault, hogy elmebetegség nem is létezett a XVIII. századot megelőzően. A dolgok „a róluk folyó diskurzusokban léteznek”, ezt jelenti a diskurzusok konstitutív jellegét (azaz létrehozzák a tárgyat, amiről beszélnek). Amit társadalmi realitásnak gondolunk, így jön létre különféle diskurzusok alkalmazása és érvényesítése által. Foucault számára egyedül ez a fajta felfogás tud alkalmas lenni a társadalmi kritika gyakorlására³². Ugyanis, ha sikerül bemutatnia, hogy az adott jelenséggel kapcsolatos gondolkodás más korban másként volt, akkor az alternatív lehetőségek tudatosíthatják bennünk, hogy a jelen kor (Foucault által bírált) eljárásai nem az egyedül igaz, és üdvözítő megoldások közé tartoznak. Éppen ezért, amikor a diskurzus rendjéről beszél, általános értelemben igyekszik rávilágítani a diskurzusok működését meghatározó szabályokra, eljárásokra.

Foucault kérdése, hogyan alakulnak ki diskurzusok mégis e kényszerítő rendszereken keresztül? Ehhez vizsgálni kell a diskurzust miként jött létre, hogy maradhatott fenn és az idő során milyen változáson ment keresztül? Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik a genealógiai elemzés.

Az eljárások közül három fő típust határoz meg A diskurzus rendje c. írásban:

1. kizáró eljárások
2. belső eljárások
3. a diskurzus ellenőrzését lehetővé tevő eljárások csoportját.

Mindegyik eljárás csoport három eljárási formát tartalmaz. A kizáró eljárásokhoz a tilalom, az elutasítás és az igazságvágy tartozik. A tilalom vonatkozhat a tárgyra (nem mindent szabad kimondani), a körülményekre (nem lehet bárhol beszélni bármiről) és az alanyra (nem mindenki beszélhet mindenről), ezek mint tabuk vannak jelen, egy olyan rostélyt képeznek, amelyen bizonyos témák fennakadnak. Foucault szerint manapság a politikai és a szexualitás területén a legsűrűbb a rostély. Ha ezek a tabuk működnek, akkor a diskurzus a vágy tárgyává válik és a harc dúl a birtoklásáért különböző csoportok között. A diskurzus birtoklása így lesz hatalmi erőforrás, hisz a mindenkor hatalmon levők fogják meghatározni, miről, ki és hol beszélhet. A másik eljárás a kizáró eljárásoknál az elutasítás. Az elutasítás

³¹ Ezért mondja azt Foucault, hogy a diskurzusok szövevényes világot alkotnak, igazából mikor azt gondolnánk, hogy egyre mélyebbre hatolunk az időben és eljutunk valami alaplényeghez, tévedünk, nincs ugyanis egy alap, lényeg, amihez elérnénk. Nem tudunk a diskurzusok mögé menni!

³² Foucault a történeti ívet pont arra használja, hogy különböző korszakok felfogásaival kontrasztosza napjai viszonyait. Foucault célja az volt, hogy leleplezze mindaz, amit egy adott korszakon belül egyértelműnek gondolunk, nem volt mindig magától értetődő. Hasonló megközelítésmódot takar Habermas A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása című könyve is, melyben a nyilvánosság fogalmának változását tekinti át, az ókort, a reprezentatív, a polgári és a manipulatív nyilvánosságformát vetve össze egymással. Számára a történeti ív lehetőséget kínál arra, hogy az ideálisnak tartott polgári nyilvánosságformával szembeállítsa a többi, s ekként kritikát gyakoroljon napjaink manipulatív nyilvánosságára vonatkozóan. A Foucault és Habermas által képviselt bemutatás a jelentésképzés korszakhoz kötöttségét illusztrálja, ekként alkalmas a társadalmi átalakulás, az új jelentéstartalmak létrejöttének bemutatására.

mindig szembenállításon alapul. Foucault példaként hozza fel a józan ész (normalitás) és az őrület (abnormalitás) szembeállítását. Az elutasított diskurzusoknak nem tulajdonítanak igazságot, így legitimált figyelmen kívül hagyásuk. A cenzúra tipikus működés módja ennek. Az utolsó eljárás e csoporton belül az igazságvágy nevet kapta Foucault-tól. Ez az igaz/hamis megkülönböztetésén alapul. Az, hogy mit tekintenek igaznak, minden korban különbözik. Foucault példája, hogy míg a VI. századi görögöknél az igazság kritériuma a szertartási aktusban a megfelelő személy általi mondás, addig a VII. században Platónnál maga a kijelentés (értelme, formája, tárgya, referencialitása) lesz az igazság kritériuma, míg a XVI-XVII. században a tudás megszerzésének módjával volt mindez összefüggésben.

A második nagyobb csoport a belső eljárásoké. Ez abban különbözik a kizáró eljárások csoportjától, hogy itt a diskurzusok ellenőrzik önmagukat. Ide is három eljárás-típus tartozik. Az első a kommentár. Ennek funkcióját Foucault abban ragadja meg, hogy az elsődleges szövegekről eltereli a figyelmet, a maga olvasatát állítva előtérbe. Azaz annak, amit kommentál a kommentár, a kommentár kerül a helyébe. Ezáltal az olvasat erőteljesebben meghatározó, mint az eredeti szöveg. A hatalom kezében a kommentár jó lehetőség, hogy elfedjen, vagy saját érdekeinek megfelelően átírjon szövegeket. A történelem számos ilyen esetet mutat számunkra (magyar vonatkozásban ilyen 1956 például). Ugyanakkor a kommentárnak a szerepe, hogy lehetővé teszi új diskurzusok építését azáltal, hogy maga is beépül a diskurzusba. Amit intertextualitásként fogalmazunk meg nagyon gyakran a kommentár eljárásrendjéből fakad. Problematikussá akkor válik, ha mást mond, mint maga az eredeti szöveg. A belső eljárások csoportjának második eleme a szerző fogalma. A ritkítás egyik elemeként határozza meg Foucault. Értekezik arról, mit jelent a diskurzus szerzőhöz kötöttsége, és mit az anonimitása. Állítja, hogy a szerző funkciója csupán az, hogy beleilleszti, csatolja a szöveget a valóságba. A harmadik eljárás a diszciplínák elnevezést kapta. A diszciplínát Foucault (1991 874) „tárgyak tartományaként, módszerek csoportjaként, igaznak tekintett kijelentések korpuszoként, szabályok, definíciók, eszközök összességeként” határozza meg. A diszciplína a szerzővel szemben védtelen – mondja (1991 874). Meghatározott fogalmi eszközök és módszerek segítségével körvonalazza a tárgyát (pl. az orvostudomány, mint diszciplína magában foglalja mindazt, amit a betegségekről tudunk). Azt viszont, hogy melyik diszciplína tekinthető elfogadottnak, s mely reked kívül a tudományosságon, megintcsak egy hatalmi aktus dönti el.

A harmadik nagyobb csoport a diskurzus ellenőrzését lehetővé tevő eljárásoké. Ez a beszélő alanyok ritkításán alapul. Ez többek között úgy valósulhat meg, ha a beszélő alanyok számára szabályokat írnak elő ahhoz, hogy részt vehessenek a diskurzusban. Ilyen például, s ez a csoport első eljárása, a szertartás (rituálé), mely rögzíti a beszélőtől elvárt magatartást, a szertartást ugyanis nem végezheti bárki, megfelelő felkészültséggel és pozícióval kell rendelkeznie. Ráadásul a viselkedését és viselkedésének körülményeit is szabályozzák, sokszor nemcsak azt rögzítik, mit kell mondania, hanem azt is, hogy ez a mondás milyen hatást vált(son) ki a hallgatókban. A második eljárást itt a diskurzustársaságok jelentik. E társaságok feladata „a diskurzus megőrzése és előállítása”. Meghatározzák, ki tartozhat ehhez a körhöz, s ki lesz kizárva. Végezetül utolsóként a doktrínákat említi. A doktrína funkciója, hogy rögzít egyfajta igazságot, és azt általánosan elfogadottnak tünteti fel a

társadalmi térben. A megmásíthatatlanság aurájával körülvett „igazságok” így azután kikezdetlenek.

Az elmondottakból látszik, hogy Foucault diskurzus fogalma tágabb, mint pusztán a szöveg és alkotójának nyelvi viselkedése. Nála az egyén, a szerző nem kap hangsúlyos szerepet, csak az a lényeges, hogy általa közvetítődik az, amit episztémének nevezünk. Az egyén a gondolkodásmód képviselőjeként van jelen és nem a szöveg aktoraként. Ebből fakad az, hogy Foucault nem használja a tudás szót, mivel az erősen az individuumhoz kötött kifejezés³³. A diskurzus viszont „különböző jellegű és rendű, írott és beszélt szövegfolyam” által konstituálódik, kap jelentést és értelmet. Ha a szöveg a szerző terméke és tulajdona lenne, akkor ő lenne okozója saját megnyilatkozásának – mondja. Azaz a szerző szándéka megelőzné a megnyilatkozást. De ez nincs így, a szerző a diskurzusban áll, a diskurzus kihat megnyilatkozására. Tehát a beszélő és a beszéd tárgya egyaránt diszkurzíven létezik³⁴. A megnyilatkozás így mindig intertextuális jellegű, más szöveggel kapcsolatban áll. Megnyilatkozások sokasága, szövevénye adja a diskurzust, melyben bármely szöveg pusztán csak egy az aktualizációk közül.

Ebből fakad Foucault-nak a megnyilatkozó személyek elvi egyenrangúságára vonatkozó elve, ez azt jelenti, hogy a diskurzusnak nincs kitüntetett szubjektuma, hanem „sok beszélő műve”. Foucault úgy véli, hogy a tudásnak nincs kitüntetett szubjektuma, akinek a véleményét mint etalont a többi vélemény elé kellene helyezni. Azaz nem egyetlen, hierarchikusan elrendezett diskurzus létezik egy-egy témáról vagy tárgyról, hanem diskurzusok sokasága vesz körül mindent. Maga a témáról folyó diskurzus egyrésztől sok beszélő műve, másrésztől a beszélők között nem lehet előzetesen a diskurzustól függetlenül hierarchiát konstruálni. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy nem jönnek létre csoportbeli különbségek a diskurzusban, de azt mindenképpen, hogy nincs eleve eldöntve, hogy kinek a szava számít.

Ha az episztémére vagyunk kíváncsiak, s a témát illetően meg akarjuk érteni a diskurzus alakulását, a megnyilatkozók között egyenlőségjelet kell tennünk. Ez azt jelenti, hogy nem foglalkozhatunk csak a hierarchia csúcsán álló, vagy hatalommal bíró megnyilatkozókkal, mert ez esetben nem fogjuk megérteni azt a viszonyrendszert, ami a diskurzus működését meghatározza. Ugyanúgy vizsgálat tárgyává kell tennünk a marginalizált, elnyomott, elhallgattatott megnyilatkozásokat. Kutatóként nem dönthetjük el előre, kinek a szava számít és kié nem, kinél van az igazság. Foucault szerint az igazság az alanyok közti diszkurzív kapcsolat révén jön létre. Elveti azt a feltételezést, hogy a diskurzus mögött létezne egy „igazság”, amit el tudnánk érni, azt méginkább, hogy ez egy kizárólagos csoporthoz kötődne.

³³ Foucault bírálja azokat a diskurzusfelfogásokat, melyeknek a szerző áll a középpontjában, és a szöveg tartalmát a szerző intenciójával és életrajzával magyarázzák. Nála a létrehozott szöveg természete a lényegesebb.

³⁴ Foucault szerint az alany a diskurzusban jön létre. Steinar Kvale (1992 36) azt írja erről: „Nem az egyén használja a nyelvet a kifejezésre, inkább a nyelv beszél a személyen keresztül”. Az egyén ebben a Foucault-ista felfogásban a kultúra és a nyelv közege. Ez teljesen eltér a szubjektum hagyományos nyugati felfogásától, mely az egyént autonóm, szuverén ágensként igyekezett ábrázolni. Foucault-nál az egyén témává válik, s maguk a diskurzusok a szubjektumra, mint témára vonatkoznak (vö. Jørgensen - Phillips 2002 15).

A diskurzust éppen ezért csak így, a gyakorlati megvalósítását szemlélve tudjuk leírni, rámutatva a diskurzusszabályozás különböző módjaira, a diskurzusban résztvevők között húzódó viszonyokra. Ha a megnyilatkozók között ezt az elvi egyenrangúságot alapelveként feltételezzük, akkor ebből az is következik, hogy fel kell tárnunk azokat a megnyilatkozásokat, melyeket a hatalom mechanizmusai által nem engedtek érvényesülni, gyakran nem is kapnak mainstream médiajelenlétet. Ez az eljárás a „beszélők szaporítása”. Foucault éppen ezért nagyon sokféle dokumentumot használ fel empirikus kutatásai során, hogy az adott korszakban megjelenő diskurzus minél részletesebb leírását adhassa, melyben nemcsak a domináns nézőpontok, hanem az azoknak ellenállók is megjelenhetnek. Csakis így valósulhat meg az alternatív beszédpozícióban levők elnyomás alóli felszabadítása. A hatalom nyelvileg is megjelenik, így a leleplezés célja, hogy rávilágosítson az elnyomók stratégiáira, törekvéseire és gyakorlataira.

A Foucault-i diskurzuselemzés így lesz képes feltárni a hatalmi struktúrát, a társadalmi gyakorlatot meghatározó stratégiákat. A diskurzuselemzés ennek módszerét jelenti nála. Célja, hogy „felfedje azt a gondolkodást, mely a szövegekbe életet önt, és hogy rekonstruálja azokat a képzeteket, melyeknek e szövegek tartós [...] verzióját nyújtják [...] megjelölje mögöttük az őket megformáló emberek szándékát, azokat a jelentéseket, melyeket az emberek akaratlagosan vagy tudattalanul elhelyeztek bennük [...] Arra, hogy mi tette őket lehetségessé – csak őket és semmilyen másikat [...] megjelenésük feltételeire, más, őket megelőző vagy velük egyidejű, diszkurzív vagy nem diszkurzív eseményekkel fennálló korrelációjukra.” (Foucault 2000 429-430). Ezt a fajta diskurzuselemzést hívja archeológiának (az archiva leírásának). Azaz igyekszik azonosítani egy témáról való gondolkodást meghatározó diskurzust, s leírni azt.

Erről így ír, világosan vázolva a diskurzuselemzés vizsgálati mezőjét. „E szó (archeológia) alatt nem szövegek egy tömegét értem, melyet egy adott korban sikerült összegyűjteni, vagy amit az adott korból a pusztulás hányattatásai közepette sikerült megőrizni. Egy olyan szabályegyüttest értek alatta, mely egy adott kort vagy egy meghatározott társadalmat illetően definiálja a következőket:

1. A *mondhatóság* határait és formáit: Miről szabad beszélni? [...] Milyen diszkurzivitástípusok rendelődnek az egyes területekhez (miről volt szokás beszélni; miről akartak leírni tudományt létrehozni; minek engedtek szépirodalmi megformálást stb.)?
2. A *megőrzés* határait és formáit: Melyek voltak a nyomtalan elhangzásra szánt kijelentések? És milyenek voltak azok, amelyeket viszont arra szántak, hogy bekerüljenek az emberek emlékezetébe (rituális recitálás útján, oktatással és neveléssel, a szórakozás vagy az ünnep révén, a nyilvánosságon keresztül)? Melyeket jegyezték fel avégett, hogy újra felhasználhatóvá tegyék őket, és milyen célból? Melyeket cirkuláltattak és milyen csoportokban? Milyenek voltak azok, amelyeket elnyomtak és betiltottak?
3. Az *emlékezet* határait és formáit, úgy ahogy az különböző diszkurzív formációkban megjelenik: Milyenek voltak azok a kijelentések, amelyeket mindenki érdekesnek vagy éppen vitathatónak, esetleg egyenesen érvénytelennek ismert el? Milyenek

voltak azok, amelyeket mint elhanyagolhatókat elhagytak, és azok, amelyeket mint idegeneket kizártak? Milyen viszonyrendszer jött létre a jelenbeli kijelentések rendszere és a múltbeli kijelentések korpusza között?

4. A *reaktiválás* határait és formáit: Mely osztályok, csoportok és egyének férhetnek hozzá egy-egy diskurzustípushoz? Hogyan intézményesítik a diskurzus és a diskurzust folytatók, illetve a diskurzus címzettjeinek a viszonyát? Hogyan jelölik és határozzák meg a diskurzus viszonyát a szerzőjéhez? Hogyan folyik a harc az osztályok, nemzetek, nyelvi, kulturális, illetve etnikai közösségek között a diskurzus feletti uralom megszerzéséért?” (im 430)

A diskurzuselemzés a fenti kérdésekre keres választ a szövegek elemzése révén. Azt javasolja, hogy az elének kerülő dokumentumokat az alábbi szempontok szerint elemezzük! (részletes összefoglalása lásd. Glózer 2007 360-373):

1. Tárgyképzés – ez a diskurzus tematikus mezőjének feltérképezését jelenti. Keressük a gyakran megjelenő témákat, visszatérő kérdéseket, aktualizált problémákat. Nézzük milyen felületeken, mely csoportok képviselőiben bukkannak fel
2. Kijelentésváltozatok – meg kell határozni, milyen kijelentéstípusok jellemzőek a diskurzusra (kik a beszélők, milyen pozícióból, mely intézmény nevében szólalnak meg, milyen műfajokban)
3. Fogalomképzés – meg kell keresni a szövegben előforduló kulcsfogalmakat, fel kell tárni ezek értelmezését és egymáshoz való viszonyát, rámutatni az interdiskurzív kapcsolódásokra és szálakra. Itt ugyanúgy lényeges lehet bármely hivatkozás, beavatkozás a szövegbe (például kommentár, átírás, vagy egy korábbi téma aktuális elővétele)
4. Stratégiaképzés – az első három lépés megtétele közel visz minket ahhoz, hogy a diskurzus részvevőinek stratégiáit megérthessük és vázolhassuk. Nagyon fontos, hogy a Foucault-i elemzés nem áll meg csak a leírásnál, a résztvevők közti viszonyok feltárása a végső cél, rámutatni az érdekelték közti törekény hatalmi egyensúlyra, a konfliktusokra az érdekütközésekre. Ezek a törekvések ugyanúgy szerves részét képezik a diskurzus megértésének.

Foucault kritikája a CDA felől

A CDA számára Foucault diskurzusról vallott nézetei meghatározó alapot jelentenek. Számos irányzata foucaultianusként határozza meg magát. Diskurzusdefinícióján túl átveszik a beszélők szaporításának és egyenrangúságának elvét, valamint elemzési kérdéseit, társadalomkritikai szemléletmódját. Az, hogy a diskurzust ne csak szövegnek tekintsünk, hanem a társadalmi gondolkodásmód leképeződésének, történeti és konstitutív képződménynek – szintén Foucault-i gondolat. Csakúgy mint az, hogy a diskurzus a mindenkor hatalom nézőpontját jeleníti meg. Ugyanakkor főként Fairclough-nál expliciten is megjelenik néhány kritikai észrevétel³⁵. Foucault-t bírálja (idézem Szabó 2003 34), mivel nála

³⁵ Számos pontját viszont átveszi az elemzésének. Foucault-i gondolat, hogy a diskurzus konstitutív természetű, hogy mindig politikai karaktere van és hogy a diskurzusok hatnak egymásra, egymást szabályozzák (ez Fairclough-nál az interdiskurzivitás fogalmánál jelenik meg).

- *Nem maga a konkrét szöveg van az elemzés középpontjában, hanem a szövegek létrejöttét szabályozó diszkurzív gyakorlat.*
- *Beszélője nem valóságos személy, hanem csak egy pozíció képviselője, alá van vetve a tőle független struktúrák működésének (Fairclough csak annyit tart meg ebből, hogy a diskurzus szabályozott praxis).*
- Foucault nem ad választ arra a kérdésre, hogy *mi módon változnak a formációk, struktúrák, gyakorlatok, szabályok* (miért olyanok, amilyenek, az emberek miként változtatják, alakítják őket).

A diskurzuselemzők elvetik Foucault azon elgondolását is, mely szerint minden történelmi korszakban csak egyetlen tudásrendszert azonosíthatunk. Ma úgy gondoljuk, hogy különböző diskurzusok léteznek egymás mellett és küzdenek az igazság meghatározásáért (Jørgensen - Phillips 2002 13).

*

Ajánlott irodalom:

Foucault, Michel: *Válasz egy kérdésre. A diskurzusról.* Fordította Kiss Balázs. [Réponse à une question. In *Esprit*, no. 371, mai 1968, 850-874.] In Szabó Márton - Kiss Balázs - Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Budapest: Universitas-Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. 2000. 423-441.

A diskurzus hermeneutikai keretezésben

A diskurzuselemzést Terrell Carver (2004 146) a XVIII. század végén megjelent hermeneutikai tradíció örökösének tekinti, Gadamer (Szabó 2003 3-16) szavait használva: értelmezéstudománynak. Azonban – állítja Carver (uo) – a diskurzuselemzés meghaladja a hermeneutika azon feltevését, miszerint a magyarázat helyes módjaival eljuthatunk a vizsgált szöveg eredeti jelentéséhez, a benne levő igazsághoz.

A társadalom mint szöveg – Paul Ricoeur

Paul Ricoeur *A szöveg mint modell* című 1978-as írásában azt a kérdést feszegeti, hogy tekinthetjük-e a társadalmi cselekvést szövegnek, mert ha igen, akkor a hermeneutikát, ezen belül is a szövegelemzés módjait, például az olvasás fogalmát alkalmazhatjuk a társadalomtudományi jelenségek vizsgálatában³⁶. Azt írja, hogy az elemző mindig olyan jegyek után kutat, melyek szubjektív olvasatait, jelentései a fennálló viszonyoknak. Beszélni annyi, mint mondani valamit valamiről – írja *A szöveg és a metafora mint diskurzus* című írásában – ez esetben pedig az értelem és a magyarázat összekapcsolódik egymással. A

³⁶ A fejezet nagyban támaszkodik Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai* című könyvére. Lásd abban a 16-28. oldalt.

kijelentés egyben a beszélő állítása is a dolgokra vonatkozóan (beszédcselekvés). Az interjúk, beszámolók során ezekhez férünk hozzá. Ha ezeket az olvasatokat sikerül rögzítenünk, akkor a társadalmi jelenségek vizsgálatában úgy járhatunk el, mintha különféle szövegeket olvasnánk, s ennek elemzési apparátusát tudjuk alkalmazni. Ricoeur ezzel „az értelmező társadalomtudomány lehetőségeit latolgatja” – mondja Szabó Márton (2003 16). Ha az embereket cselekvéseik céljáról kérdezzük, történeteket fognak elmondani, ok-okozati összefüggéseket állítanak fel – egyszóval szövegszerűen nyilatkoznak meg a dolgok folyásáról. E szövegeket kell a szociológiai vizsgálódás homlokterébe állítani. A hermeneutika mint értelmező tudomány és a szociológia összekapcsolódásáról beszél, melyet a két szó összetételéből hermenológiának nevez el (Szabó 2003 14). Keresi a társadalmi jelenségek szövegszerű vonásait, és az interpretálásukhoz szükség eljárásokat. Ezt szövegalapú társadalomtudománynak hívja. Ugyanakkor vallja: „a jelentés nem a szöveg mögött található, hanem a szöveggel szembenézve érthető meg [...] a jelentés nem elrejtett, hanem feltárt [...] A szöveg lehetséges világokról és a bennük történő lehetséges eligazodások különféle útjairól beszél” (Ricoeur 2002). Az interpretáció a szöveg által feltárt világ megértését jelenti, elmozdulást a „mit mond” felől a „miről” felé.

Ezek a szövegek egy beszélgetés vagy interjú során elhangzó szubjektív beszámolók egy eseményről, történésről, konkrét helyzetről (diskurzusok). Feladat, hogy ezeket rögzítsük, megragadjuk szövegszerű sajátosságait. Ezek közül Ricoeur (idézi Szabó 2003 17) négyet említ:

1. A diskurzus esemény – tér-idő keretek között zajlik, egy adott „jelen”-hez kötődik.
2. Mindig vonatkozik a beszélőjére, ez nyelvi elemzéssel kimutatható.
3. Egy meghatározott világot reprezentál.
4. Benne van a másik személy, a szöveg valós vagy potenciális címzettje.

Ricoeur különbséget tesz az írott és a szóbeli szöveg között. Míg a szóbeli diskurzusok nem kerülnek rögzítésre, tartalmuk a mondás pillanatára korlátozott, addig bizonyos cselekedetek és történések „jeleket hagynak maguk után”, rögzítésre, lejegyzésre kerülnek (Ricoeur 2002 66). Ez utóbbiak képezik Ricoeur szerint a vizsgálatunk tárgyát. Ő a bevésődés fogalmát használja, ami utal arra, hogy e szövegekben rögzített cselekvésminták érdemesnek tűnnek a megőrzésre. Ricoeurt az a folyamat érdekli, amelynek során bizonyos emberi cselekvések a történelem archívumába, azaz lejegyzésre és továbbörökítésre kerülnek. Míg a szóbeli szöveg jelentése és a szerző szándéka szorosan összefügg egymással, a közvetlen jelenlét miatt ez az értelem egyeztethető a résztvevők között (ezt szemlélteti az angol *to mean* igével, mely egyszerre jelenti a jelentést és azt, amire a beszélő gondol – vö. Szabó 2003 18). Addig az írás esetében ez a közvetlen kapcsolat megszűnik, a szöveg elválik írójától és kinyílik, szabaddá lesz újabb olvasók jelentésalakításának. „Amit a szöveg mond, több mint, amit a szerző mondani akart” (Ricoeur 2002 63). Egy háromdimenziós tárgyhoz hasonlítja, azt mondja, olyan, mint egy dombormű, bárhonnan nézem, elkerülhetetlen egyfajta perspektivikus torzítás. A szövegvalóság így mindig többszólamú, jelentését az olvasatai adják, annak ellenére, hogy egy adott időben vélhetően egyik olvasat hangsúlyosabb, mint a másik. Ugyanakkor minden újabb olvasatot és értelmezést úgy kell tekintenünk, mint ami kiteljesíti, legalábbis alakítja a diskurzust. A szóbeli és írásbeli kommunikáció különbségéből

fakad az is, hogy írott szöveg esetében az eredeti beszélő világa (konkrét szituáció = világ1) és a későbbi olvasók világa (világ2) különbözhet egymástól, ez utóbbit hívja perspektivikus jelentésnek. Világ2 miatt egy ilyen cselekedet mindig horizonttal bíró szövegnek is tekinthető: „nemcsak saját idejét fejezi ki, hanem kinyit egy új világot, amit egyébként magában hord”. Egyetlen cselekedetnek sincs tehát privilegizált olvasója, sőt lehetetlen meghatároznunk a lehetséges olvasók számát, ezért „értelme mindig függőben marad” – mondja Ricoeur (2010). Az értelmezés során ugyanis a befogadó, mindig saját világa felől alkotja meg a szövegbeli világ olvasatát. Ez módosítja az eredeti szándékolt jelenést. Ezt hívja az írott szöveg autonómiájának, mely alatt a szövegnek a szerzői szándéktól és az eredeti olvasó helyzetétől való függetlenedését érti, szemben a szóbeli diskurzus dialogikus formájával. A társadalomtudományok valóságát szövegvalóságként definiáló Ricoeur szerint a hermeneutika lenne az a módszer, mellyel a szövegelemzés mintájára elemezhetjük a cselekvéseket. Az eredeti szerzők és olvasók értelemtulajdonításainak viszont nem minél pontosabb rekonstrukciója ez az olvasat, hanem mindig az eredeti szöveg egy új kontextusba történő behelyezése.

*

Ajánlott irodalom:

Ricoeur, P. (2010b): A szövegmodell: a jelentésteljes cselekvés mint szöveg. In Kovács G. (szerk): A diskurzus hermeneutikája. Paul Ricoeur válogatott tanulmányai. Budapest: Argumentum. 85-109.

Elkülönböződés – Derrida nézőpontjai

Korábban már láttuk, hogy a strukturalizmus mint irányzat kiindulópontja, hogy a nyelv illetve bármely emberi tevékenység mögött egy azt lehetővé tevő rendszer van. Ez előzetesen, a priori létezik, s a jelentések kiindulópontjául szolgál. A dolgoknak e rendszerben elfoglalt helyük adja meg a jelentésüket. Az 1960-as években Jacques Derrida³⁷ a dekonstrukció fogalmát használva³⁸ ezt a felfogást kérdőjelezi meg. Állítja, hogy a dolgoknak, például egy szövegnek nincsen egyszer s mindenkorra rögzített jelentése, hanem nyitott az újabb és újabb értelmezők számára, akik folyamatosan új jelentéseket visznek bele a szövegbe. Ezért nem az a cél, hogy a szöveg jelentését felfedjük, azaz véglegesen megértsünk egy szöveget – amit egyébként lehetetlen vállalkozásnak tart –, hanem hogy azt a mechanizmust tárjuk fel, melyben a jelentések születnek. Ezért Derrida szembemegy a hagyományos megértés „rejtvényfejtő modelljével”, azt mondja, ha képesek lennénk egy

³⁷ Derrida állításainak részletes kifejtését lásd Bókay Antal Bevezetés az irodalomtudományba című könyvének X. fejezetét és Orbán Jolán Lettre-ben megjelent írását. A jelen fejezet gondolati struktúráját tekintve Bókay Antal (2006) írását veszi alapul, idézeteit pedig Orbán Jolán (2010) tanulmányából nyeri.

³⁸ A dekonstrukció szót eredetileg Gérald Granel használta először 1955-ben egy Heidegger fordítás kapcsán (vö. Bókay 2006).

szöveg értelmét végérvényesen feltárni, akkor kimerítenénk azt, s a jelentés birtokbavételével maga a szöveg feleslegessé válna, bármilyen „csomagolóanyaggal” helyettesíthető lenne. Ezzel a felfogással szemben a szöveg újabb jelentésekre való nyitottságát³⁹ hangsúlyozza. Minden szöveg ugyanis nyitott jövőbeli olvasóinak interpretációjára, ebből a szempontból hermeneutikailag kimeríthetetlen (hasonló kérdéseket feszegetett az előző fejezetben tárgyalt Ricouer). Montaigne (2003 350 – idézi Orbán 2010 70) gondolatát citálva mondja: „Többet foglalkoznak az értelmezések értelmezésével, mint a dolgok értelmezésével, és több könyv szól a könyvekről, mint más tárgyról: egyebet se teszünk, mint egymást magyarázzuk.” Az újabb olvasók, más felkészültséggel, más társadalmi/kulturális kontextusban újabb olvasatait adják ugyanannak a szövegnek. A különböző olvasatok (régiek és újak) együttesen alkotják a szöveg jelentését.

Ha a „rejtvényfejtő modell” nem alkalmas a megértés lényegének megragadására, más utat kell találnunk. Erre vezet be a dekonstrukció fogalmát. A szó jelentése: visszabontás, alkotóelemeire bontás. A dekonstrukció mint eljárás rámutat arra, hogy a hagyomány, a kontextus erőteljesen alakítja a szöveg értelmét. „A nyelv képtelen lezárulni, mert sohasem rögzül egy végérvényes beszédben” (Derrida 2000 60 – idézi Orbán 2010), a diskurzus „nem rendelkezik azzal a hatalommal, hogy abbamaradjon”. Másrészt sohasem leszünk képesek az eredeti értelmet feltárni, hisz a jelentések mögött mindig egy újabb jelentésre vagy értelmezésre bukkanunk. Ezt szemlélteti az oltvány (geffre) hasonlatával. Az egyik szöveg elemei beleoltódnak egy másikba, aminek révén egy újabb szöveg keletkezik. A dekonstrukció mindenütt zajlik – mondja – „ahol több nyelv sűrűdik egymáshoz”. A nyelv előtt ugyanis nincs semmi, ahelyett, hogy valami eredendőre bukkannánk, mindig csak egy újabb nyelvi jelet találunk, egyik nyom a másikra utal. Ezért mondja: „nincs szűz tapasztalat”, a hagyomány minden gondolatunkra kiterjeszti hatalmát. Nem léphetünk nyelven, vagy hagyományon kívülre. „A nyelv olyan hatalom, amelynek a kereteit nem látjuk be” – mondja Derrida (idézi Orbán 2010).

Így a megértés sohasem lehet lezárt, inkább egyfajta esemény, ami halad előre. Éppen ezért bírálja a nyelvről való gondolkodás két meghatározó elvét, a logocentrizmust és a fonocentrizmust. Míg az első koncepciója, hogy a gondolat az igazság kifejezője, addig az utóbbi az írást a beszéd helyettesítőjének tekinti csupán. Derrida cáfolja, hogy a nyelv mögött felfedezhetnénk egy ilyen logoszt, helyette inkább a beszélők dialektusának változó produktumát látja benne. Másrészt a fonocentrizmust bírálva, mondja, hogy tévedés azt gondolnunk, hogy az írás csak másodlagos, a beszéd lejegyzésére alkalmas eszköz. Ő úgy látja az írás mint médium alakítja, sőt meg is fertőzheti, amit képvisel. Hisz sohasem tudjuk közvetlenül szemlélni a gondolatot, csak mindig közvetve, közvetítőkön (hangzó szó, írás vagy más médium) keresztül. A médium pedig kihatással van magára a gondolatra. A mű és a befogadó közti közzjáték ez. A dekonstrukció éppen ezért az olvasattal foglalkozó elmélet. A szövegek ugyanis tovább működnek az olvasóban, újabb jelentéseket generálnak, olyanokat, melyekre eredetileg nem gondolt. Éppen ezért Derrida antistrukturalista. Nem hisz a nagy értelmező struktúrák, elbeszélések erejében. 1996 októberében a John Hopkins Egyetemen

³⁹ Hasonló elgondolást találunk Umberto Eco-nál (1996) is, mikor a „nyitott mű” fogalmát használja, azonos című írásában.

tartott konferencián beszél a struktúra szerepéről a nyugati gondolkodásban. Előadásának címe: *A struktúra, a jel és a játék a humán tudományok diskurzusában*. Azzal kezdi, hogy a struktúra az európai filozófiának mindig is meghatározó kulcsfogalma volt, a struktúrák ugyanis a rendet tették lehetővé. Mindez két alapfeltevésen nyugodott: 1. hogy a dolgok egymással kapcsolatban állnak, létezik köztük egy viszonyrendszer, 2. illetve, hogy létezik valami, ami ezt a viszonyrendszert egyben tartja, azaz a struktúrának van középpontja. Ha a struktúrát akarjuk szemlélni, akkor azt e középpontból tekintve tehetjük meg. Derrida azonban állítja, hogy nincs okunk feltételezni egy külső, tőlünk független nézőpontot⁴⁰, ahonnan a dolgok egyértelműnek és végérvényesnek látszanának. Helyette a folyamat van, ahol jelentéseket alkotunk. Éppen ezért „a gondolkodás története a központok sikertelen meghatározásának folyamata” – mondja (idézi Bókay 2006). Csak illúzió, hogy középpontokat látunk bele dolgainkba, de e középpontok csak ideig-óráig érvényesek, bizonytalanok. E felfogásból következik számára a logocentrizmus bírálata, hisz az feltételezi a kijelentés mögötti beszélőt, aki rendelkezik a kijelentés értelmével, az üzenetének a lényegével. De Derrida szerint nincs ilyen centrum, kitüntetett beszélő, hisz minden mondás beleállítás a korábban mondottakba. Nem tudjuk függetleníteni magunkat a már elmondott diskurzusoktól, azaz nincs diskurzuson kívülség, a szövegek egymás kiegészítései. Erre a szupplementaritás⁴¹ fogalmát használja. Egy szemléletes példával illusztrálja annak paradox voltát, hogy az írás pusztán a beszéd kiegészítője lenne. A példa így szól. Van egy sokkötetes lexikonunk, mely teljes. Idővel azonban újabb ismeretekre teszünk szert és szükség van kiegészítésekre. A kiadó megjelenteti a kiegészítő kötetet. Ahogy ez megjelenik, az eredetileg kiadott sokkötetes lexikon megszűnik teljesnek lenni, pedig benne nem változott semmi. A változás a kontextusban történt, ahol a lexikont használják, amelyben működik, hisz új igények és elvárások merültek fel. A kiegészítés pedig önmagában képes a teljessé tenni, ez esetben jelentősebbnek tűnik, mint az, amit kiegészít. A kiegészítő kötethez képest a lexikon számít szupplementumnak, de ha nem lenne, nem lenne értelme a kiegészítő kötetnek sem. Ezt nevezi Derrida a *differance* (elkülönböződés) játéknak. Ez a terminus Derrida találása, melyet nagyon zseniálisan magyarítanak az *elkülönböződés* szóval. Az eredeti francia szó a különbségre: a *difference*, amely két latin szóból ered, jól szemléltetve a különbség lényegét. Egyrészt a *differ* szóból, ami térbeli különbséget jelent, valami különbözőt, másrészt a *defer* szóból, melynek jelentése az elhalaszt, késleltet. Ez nem térben, hanem időben jelenti a különbséget. A *differance* szó csupán egy betűben különbözik (e helyett a van), hangzásuk egy, íráskéjük különbözik. S mégis mennyi változás van belekódolva (vö. amit korábban a fonocentrizmus kritikájáról mondott Derrida).

A dekonstrukció annak belátása, hogy minden pusztán *elkülönböződés* (térben és időben), s nincsenek abszolút központok, melyhez a dolgokat mérhetnénk. Ugyanakkor e szemlélet nem nihilista, a központ nélküli struktúra jellemzéséhez vezeti be a *játék* fogalmát. Hasonlóan Lévi-Strauss (1962) „barkácsolás” (*bricolage*) gondolatához arról beszél, hogy a

⁴⁰ A keresztény filozófiában ez lenne maga Isten. De az ő nézőpontja transzcendentált: nem tudunk Isten szemével látni, csak próbálkozhatunk e téren. Amit látunk, az nem független a rendelkezésre álló kereteinktől. Nem nézhetjük kívülről ténykedéseinket – nincs egy külső pozíció, ahonnan meg tudnánk ítélni a dolgok igaz vagy hamis voltát –, csak magára a folyamatra reflektálhatunk, amiben benne vagyunk. Gadamer szavait használva: az igazság nem odakint van, hanem köztünk.

⁴¹ *suppléer* = kiegészíteni, pótolni, a kiegészítés tevékenysége

meglévőből újra teremjük a dolgokat. A barkácsoló nem logikusan, hanem poétikusan, retorikusan hozza létre az újat. Azaz nem a megbízhatóságon van a hangsúly, hanem a lehetőségen, ami valamit teremt. Ez a gondolat a diskurzuselemzőknél szintúgy megjelenik, mikor az interdiskurzivitásról beszélnek.

*

Ajánlott irodalom:

Derrida, J: "A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában", Helikon, Az amerikai dekonstrukció, 1994-1-2, 21-36.

A diskurzus mint racionális vita – Jürgen Habermas

Jürgen Habermasnál – csakúgy mint Foucault-nál – a diskurzus központi kifejezés. A kommunikatív cselekvés elméletében, illetve a Kommunikatív etika című művében részletesen foglalkozik a diskurzus fogalmának magyarázatával. Abból indul ki, hogy ahhoz, hogy boldoguljunk, együtt kell működnünk a másikkal. Ennek az együttműködésnek az alapját különböző időszakokban másként határozták meg. Habermas az emberiség történetének három nagyobb korszakát vázolja fel, hogy megmutassa, miként is történhet az igazolás, azaz, hogy milyen kritériumok mentén döntenek el, hogy mit tekintünk helyesnek és igaznak vélt állításoknak. A mitikus, a metafizikai és a kommunikatív cselekvés (modern kor) jelenti azt a három különböző etapot⁴², amelynek működésén keresztül szemlélteti a konszenzus létrejöttét egy-egy korban. Míg a mitikus korszakban a példaszerű történetek, hősökről, istenekről és félistenekről szóló mítoszok jelentették azt a mintát, mely a világ működését, az emberek interakciónak kereteit és értelmét meghatározta, addig a metafizikai világképen belül ez az igazolás Istenre hivatkozva történt meg. A szakrális normák szabályozták a mindennapi életet, a szent szövegek a sérthetlenség aurájával voltak körbevonva. A modern korban ezt a szakrális uralmat váltja fel az emberek közötti nézetegyeztetés. Ez kiemelt szerepet ad a kommunikációnak, hisz, ami igaz és elfogadott az nem a priori, a transzcendensre hivatkozva, hanem az emberek közti nézetegyeztetés (diskurzus) eredményeképp áll elő. A diskurzus így lesz a kommunikatív cselekvés alapját adó egyetértés, az ellentétes nézetek összehangolásának kommunikatív terepe. Habermas ezt írja: „minden érintett fél követelésekkel lép fel, hogy megvitassák a diskurzusba emelt tárgyat, azzal a céllal, hogy feloldják a különbséget és konszenzusra érkezzenek”. A felek az igazság, helyesség és őszinteség érvényességi igényei (kritériumai) mentén egyeztetik nézeteiket⁴³. A konszenzus így a résztvevőkön múlik. A normák már nem eleve adottak, hanem a társadalmi kommunikáció termékei.

⁴² Az életvilág képezi a csoportok tudáskészletét, melyre alapozva a megértés létrejöhet azok között, akik az adott nyelv használóiként szocializálódtak. Az életvilágból soha nem lehet kilépni, mivel egy sor szimbolikus struktúrával jár együtt – mondja Habermas.

⁴³ A diskurzusok nem teremtenek normákat, de használjuk őket, hogy ellenőrizzük a meglévő normák érvényességét.

Ezt a kanti imperativus segítségével szemlélteti. Ne ölj! – hangzik a parancsolat. De hogyan fogadunk el egy ilyen vagy ehhez hasonló állítást igaznak? – teszi fel a kérdést. Ha vita tárgyává válik a parancs, akkor ma a vita minden résztvevőjének el kell végeznie a norma vizsgálatát, s csak azután tekintheti magára vonatkoztatva érvényesnek annak tartalmát. Ezt hívjuk diszkurzíven előállított megértésnek, szemben mondjuk a metafizikai korszakot jellemző egyetemessé tétellel (ahol a Bibliát alapul véve, mindenkre vonatkozó érvényességgel bírt kötelezvénye). Míg az egyetemessé tétel monologikus eljárási forma, addig a diszkurzív módon előállított egyetértés nagyobb terhet ró az igazolásra, hisz az igazság dialogikusan előállított. Ma az etika csoportok történetileg változó alapértelmezéseitől, kulturális jelentésektől függ. A metafizikai világkép összeomlásával a résztvevők többé már nem támaszkodhattak egyetemesen elfogadott normákra (U = univerzális), „transzcendentális előmegértésre”, nem marad más számukra, mint a kommunikáció útján történő egyeztetés, azaz a diskurzus során tesztelni egy-egy normatív igénytel fellépő állítás elfogadhatóságát. Innentől kezdve nem beszélhetünk univerzális (U) normákról, csak diskurzuselv (D) révén létrejövőkről. Ugyanis csak azok a normák állják ki az érvényesség próbáját, amelyek megfelelnek a diskurzusban résztvevők közös megállapodásnak. Erre vezet be az értelmező (interpretatív) közösség fogalmát, állítva, hogy a normák mindig azokhoz kötődnek, akik annak elfogadása és működtetése mellett döntenek, akik magukra nézve érvényesnek ismerik el azokat. Nincsenek univerzális, mindenkre érvényes igazságok, csakis diszkurzív közösségekhez kötöttek. A korábbi egységes életvilág ma inkább közösségi életvilágok mozaikjaként fogható fel. Minden közösség igyekszik megteremteni viszonyát vele kapcsolatban, ezáltal hozzák létre, írják felül, alakítják át kommunikáció útján a társadalmi világot. Ebből a szempontból Habermas nézete is konstruktivista.

Az aktorok tehát nem passzív elfogadói, hanem aktív alakítói a szociális világnak (mi sem jelzi ezt jobban, mint az életútminták heterogenitása). Habermas erre mondja, hogy az egyén törekvése, hogy valamiképpen manipulálja, saját igényei szerint alakítsa az „objektív világot” (az ebből fakadó sérülékenységet az etika hivatott enyhíteni). Ennek egyik fő eszköze lesz a nyelv. Mivel az igazságok érvelés útján, kommunikáció révén jönnek létre, a nyelvi aktivitás kiemelt szerepet tölt be a modern élet szervezésében. Wodak (2004) Habermast idézi, aki azt mondja: „a nyelv is egy médium, az uralom, a társadalmi erő médiuma – arra szolgál, hogy legitimáljon”. A nyelv az uralom eszköze is egyben. Ezért magának a vizsgálatnak erre kell vonatkoznia.

Habermas cselekvéseméletében megkülönböztet társadalmi és nem társadalmi cselekvéseket. Ez utóbbira példa a teleologikus cselekvés, melyben a felek meghatározott cél elérése érdekében eszközöket használnak (Weber ezt hívta instrumentális cselekvésnek). Nem szociális, mivel nem igényli az emberi interakciót. Ezzel szemben a szociális cselekvések az interakción alapulnak. Ennek négy fajtáját különbözteti meg:

1. stratégiai (sikerorientált) cselekvés
2. normavezérelt (értékorientált) cselekvés
3. dramaturgiai cselekvés
4. kommunikatív cselekvés

A stratégiai cselekvésnél az egyén célja elérése érdekében figyelembe véve a másikat, annak cselekvésének és döntésének befolyásolására (vagy manipulálására) törekszik. A másik viselkedését megfigyelve sikeralkuluss alapján dönt a kommunikációban alkalmazott stratégiáról. Törekvése egyértelműen saját nyereségének maximalizálására irányul. Szándéka alapján beszélhetünk arról, hogy cselekvése igaz vagy hamis (érvényességigény: igazság). A normavezérelt cselekvés koncepcióját (csakúgy mint a teleologikusét) Max Weber-től veszi át. Aki normavezérelt módon cselekszik, annak valamely csoport kultúrájának értékei határozzák meg viselkedésének orientációját. Ezen értékek és normák követése, betartása vagy védelme befolyásolja tettét, melynek megítélése a helyes vagy helytelen mentén történik (érvényességigény: helyesség). A dramaturgiai cselekvés fogalma a goffmani koncepciót (1971) követi, arra vonatkozik, hogy különböző szerepeinkben bemutatjuk magunkat a többiek (a közönségünk) előtt. E művet mások meggyőzésére irányul, mely lehet hiteles vagy hiteltelen (érvényességigény: őszinteség). E tevékenység, hogy elérje célját őszintének kell, hogy tűnjön a többiek szemében, akkor sikeres, ha az egyén megnyilvánulása azt is jelenti, amit mond. A közönség az őszinteséget igényli. Abban különbözik ez a stratégiai cselekvéstől, hogy itt a közönség számít. Az utolsó cselekvési típus a kommunikatív cselekvés. Míg az előbbi háromban eltértek az érvényességi igények (1. igazság, 2. helyesség, 3. őszinteség), addig ennél a cselekvők arra törekednek, hogy mindhárom szinten (érvényességi igény tekintetében) összehangolják a cselekvéseiket. Ez a legkomplexebb, legracionálisabb cselekvési forma. A kommunikatív cselekvés együttműködő hozzáállást igényel. Másik fél elfogadását, mint velünk egyenlő és érdemes tagját a diskurzusnak. A racionalitás nem a megbeszéltek tartalmához, hanem az érvelés egalitárius voltahoz kapcsolódó fogalom. A nyelv itt az a kommunikációs eszköz, mely lehetővé teszi, hogy a felek összehangolják egymással tevékenységüket, hogy közös megértés szülessen. A racionális diskurzus minden résztvevő által elfogadható, kényszermentes, azaz feltételezi, hogy a résztvevők együttesen törekednek arra, hogy megakadályozzák, hogy bizonyos egyének és csoportok érdekei előtérbe kerüljenek, és hogy bizonyos csoportok értelmezései, szemléleti módja perifériára kerüljön vagy negligálódjon. Ennek feltételei a másik kölcsönös elfogadása és tisztelete, készenlét arra, hogy saját nézőpontom vitára bocsássam (reflexivitás meglévő álláspontom tekintetében). Habermas a diskurzus fogalma segítségével mutatja be, hogy mit is jelent részt venni egy vitában, mit jelent az indoklás.

Habermas normatív elmélete az ideális beszédhelyzetet vázolja fel. A kommunikatív cselekvésben az interszubjektivitás sértetlen, a felek diszkurzív egyeztetett elvek alapján cselekszenek. A kommunikatív cselekvést szembeállítja a stratégiai cselekvéssel, melyben az aktorok saját érdekük maximalizálását célként tekintve járnak el. Ezt Habermas ebből a szempontból torz kommunikációnak tekinti, hisz nem a konszenzus megteremtése, hanem a másik legyőzése a cél. Habermas cselekvéselméletében keresi azokat a kritériumokat, melyek lehetővé teszik, hogy megkülönböztessük a manipulatív, szuggesztív eljárásoktól a konszenzusra törekvő beszédhelyzeteket. Ehhez egyetemes szabályok bevezetésére van szükségünk, melyeket diskurzuselveknek nevez el. Ezek lesznek azok, melyekhez minden beszélőnek alkalmazkodnia kell a kommunikáció fenntarthatósága érdekében. Ha meg akarjuk érteni a kommunikációs folyamatot, ezeket a szabályokat kell megismernünk.

A racionális vita négy legfontosabb jellemzőjeként a következő tényezőket sorolja fel:

1. Senkit, aki relevánsan érintett a vitában, nem lehet kizárni (azaz lényeges az összes érintett bevonása)! ⁴⁴
2. A résztvevők számára egyenlő esélyeket kell biztosítani nézőpontjuk megmutatására, s hogy hozzájáruljanak a vitához!
3. A vitából kizárandó a megtévesztés és a manipuláció!
4. Semmi kényszer! – mely felboríthatná a meglévő egyensúlyt a felek között.

Csakis ezen elvek betartásával jöhet létre egy álláspont közös elfogadása és jövőbeli betartása.

A racionális érvelés azt jelenti, hogy vita esetén kellőképp indokolnom kell álláspontomat, védenem mindhárom érvényességigény tekintetében, hogy elfogadtassam másokkal. A diskurzus ennek az érvelő folyamatnak az elnevezése. Habermas állítja, hogy időről-időre ez a kommunikatív konszenzus megszakad (pl. változások történnek), félreértések jönnek létre, ebben az esetben a felek a diskurzus során próbálják újra kialakítani, hogy melyik cselekvési mintát fogadják el (közös életvilág). Az egyeztetés akkor ideális, ha racionális érvelés útján jön létre. A felek indokolják álláspontjukat, közös megvitatás után azt fogadják el, melyek mellett erősebb érvek szóltak. Ugyanakkor ennek a döntésnek kényszermentesnek kell lennie, nem alapulhat a másik erőfölényén (mint a stratégiai cselekvésnél).

Habermas ideális beszédhelyzetről vallott gondolatait többen kritikával illették, állítva, hogy nincs kapcsolata a realitással, vagy hogy az élet sokkal inkább stratégia cselekvési terep, mintsem racionális viták színtere. A valós körülmények nem ilyenek. Sok esetben nem lehet, hogy egy vitába az összes érdekelt felet bevonjuk. S az se tartható elképzelés, hogy elvárásnak tekintsük, hogy minden vitának konszenzusra kell vezetnie ⁴⁵. Habermas ugyanakkor többször jelzi, hogy ez csak egy normatív modell, a valóság soha sem felel meg teljes mértékig ennek, de törekednünk kell, hogy az igazság, helyesség, őszinteség érvényességigénye együttesen elvárható feltétele legyen beszédhelyzeteinknek és cselekvéseinknek. Ezek a normák ugyanis a társadalmi konszenzus és jólét alapjai. Lehetetlen ugyanis elképzelni egy társadalmat kölcsönös összehangolás nélkül. A kommunikatív cselekvés nem empirikus jelenség, hanem szabályszerűség. Éppen ezért – mondja Habermas – a társadalomkritikának arra kell irányulnia, hogy mi torzítja el ezt a kommunikációt. Az ideális beszédhelyzet felvázolása lehetővé teszi, hogy azonosítsuk az ehhez képest meglévő hiányosságokat, melyek kommunikációs gáttá tornyosulnak. Csak ezekre rámutatva van lehetőségünk javítani a társadalmi világon.

*

Ajánlott irodalom:

⁴⁴ Ez volt Foucault-nál a megszólalók elvi egyenrangúságának – elve.

⁴⁵ Habermas azzal érvel, hogy a konszenzus az ideális és nem a valós diskurzus elvárása. S valóban nagyon sokszor csak abban értünk egyet, hogy nem jött létre, vagy nem jöhet létre köztünk konszenzus. De azt senki se vitathatja el, hogy kommunikációnknak a konszenzus felé kell törekednie.

Habermas, J. (2001): A kölcsönös megértésre irányuló cselekvés nézőpontstruktúrájáról (részlet). In uő A kommunikatív etika. Budapest: Új Mandátum, 2001. 180-185.

Az identitás harcai – Pierre Bourdieu elmélete

Bourdieu gondolatainak vizsgálatával arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi a kollektív identitás és a szövegek révén hogyan kerül kialakításra (Koller 2009). A nyelv számos funkciója közül kiemelkedik az identitásalakító szerepe, hisz szorosan köthető olyan fogalmi struktúrák megjelenéséhez, mint a hit, tudás, normák, értékek, érzelmek – melyek identitásunk építői is egyben. Ha a diskurzusgyakorlatot vizsgáljuk, hamar elének tűnik, hogy a résztvevők miként próbálják megjeleníteni megnyilatkozásaik segítségével önmagukat és társas viszonyaikat. Így mindenképp a diskurzuselemzés lényegét képezik ezek a reprezentációk és az azokat kifejező nyelvi formák. Az identitás a társadalmi mentális modellek egyik kulcsfogalma, tartalmaz kognitív (tudásbeli), illetve affektív (érzelmi) komponenseket (Tajfel 1981), s bár a kutatások egyiket vagy másikat hangsúlyozzák erőteljesebben, e két oldal egymástól szétválaszthatatlan. Az életútinterjúk hívták fel a figyelmet arra, hogy az identitás diszkurzív produkció, hisz a megkérdezettek a kérdésnek és a helyzetnek megfelelően újrakonstruálják élettörténetüket, és narratívájukban bizonyos eseményeket hangsúlyosabban jelenítenek meg, mint másokat (ez pedig sokszor stratégiaválasztás kérdése). Az identitás-történetek mindig azzal vannak kapcsolatban, hogy mit akarok magamból megmutatni másoknak. A „ki vagyok én” számos egyéni és kollektív reprezentációból tevődik össze. Kollektív azért, mert az egyént nagyon gyakran csoporthoz tartozása révén azonosítják. A csoport működésének lényege saját és külső határainak megvonása (különállási elv: más csoportoktól való különbözősége adja identifikációjának alapját). Bourdieu (1985) így ír: „Létezni nem más, mint észrevéve lenni, mégpedig különbözőként”. Valóban az észrevételezés alapja a másoktól való különbözőség megfogalmazásán és diszkurzív kinyilvánításán alapul. A csoportok törekednek is arra, hogy magukat történetek, nyelv, mítoszok, emblémák és öltözködés, szokások tekintetében megkülönböztessék. Ezek az identitás kifejezésének objektív jelei. Ugyanakkor az identitás megtárgyalása, változtatása mindig diszkurzív keretekhez kötött, a csoportok közötti interakcióban zajlik. Olyan nyelvi és nem nyelvi gyakorlatok, melyek révén a különbségek megtárgyalhatók.

A társadalmi csoportokra vonatkozó sztereotípiák mélyen beivódtak a társadalom diszkurzív gyakorlatában. A csoport és a csoporthoz tartozó egyén metonimikus kapcsolatban (Lakoff-Johnson 1999) áll egymással, hisz az egyént mindig egy adott csoport reprezentánsaként fogjuk fel. E viszony két nyelvi gyakorlatot takar. Az egyik, hogy a csoport tagjainak tulajdonsága, érdeklődése (ezek a szemiotikai markerek) az egész csoportra jellemző jegyek lesznek⁴⁶. A másik, hogy e jegy mindig egy másik csoporttól való különbség hangsúlyozására alkalmas. Ezáltal a csoportok a sztereotípiák mentén oppozíciós párokat alkotnak⁴⁷. Az egyik

⁴⁶ Például a nők divat iránti érdeklődése, az egész társadalmi csoportot: a NŐKET azonosítja (Koller)

⁴⁷ Így jön létre a MI-ŐK oppozíciópár mintájára: a FÉRFI-NŐ, TÖBBSÉG-KISEBBSÉG viszony.

csoportra jellemző sztereotíp jegyeket összeegyeztethetetlennek tekintik a másik csoportra jellemzőkkel, köztük éles ellentéteket képezve. A csoportok érintkezésében ezeket mint „kéznél lévő”, „adottnak vett” adatokat használjuk. Ezek a csoportészlelési kategóriák ugyanakkor elmossák a csoporton belüli különbségeket, azokat homogén egységként jelenítve meg. A csoportészlelés ezen torzulásai gyakran vezetnek konfliktusokhoz, az önértékelés devalválódásához, a negatív címkével ellátott csoportok és a hozzájuk tartozó egyének sérült önképéhez. Az ilyen kognitív és affektív elemekkel átszőtt reprezentációk révén a társas térben könnyen azonosítunk csoportokat, a társas észlelés sajátosságaiból kifolyólag, gyorsan, de reduktívan. E reprezentációk a közös nyilvános felületeken (legmarkánsabban a médián keresztül) elérhetővé válnak, s a diszkurzív folyamatok meghatározó jellegzetességét adják. A szövegek révén ezek a viszonyok stabilizálódnak, újratermelődnek, megerősödnek (nagyon gyakran sztereotípiákká válnak). Ebből fakad, hogy bizonyos csoportok a társas térben marginalizált, kisebbségi, elnyomott, deviáns szerepben kerülnek megjelenítésre. E diszkurzíven létrehozott pozíció lesz az, ami ellen – Bourdieu (1985) szerint – fellázadnak, s a kategorizálás új módját (hogyan húzzák meg a határvonalat) követelik. A határvonás és a határvonás megváltoztatása egyaránt diszkurzív művelet. Ugyanakkor a világos kép megrajzolása érdekében minden határvonásban szerepet játszó közösség együttesen alkotja a diszkurzív mezőt, ahol a „harcok tétje” a definíció alkotás birtoklása. Ez szövegek létrehozását eredményezi. Ha meg akarjuk érteni a bonyolult viszonyokat, akkor e csoportok által termelt szövegek és képek segítségével tükrözött erőviszonyok bemutatásával juthatunk ehhez közelebb. Egy mezőn belül keletkezett szövegek tükrözik a mező dinamikáját, az őket létrehozó csoportok hatalmi státuszát, stratégiáját (mely a megőrzésre, vagy az átalakításra irányul). Ebből a szempontból értendő Bourdieu mondása: hogy a mezőben mindig harc folyik a csoportok között. Bourdieu nem az egyénre fókuszál (azt csak a mező kisugárzásának tekinti – ebben elgondolása analóg Foucault koncepciójával). A mező dinamikája (a résztvevők közti egyenlőtlen megosztás) érdekli, melyet csoportok közötti harcként definiál, hisz ennek lesz a következménye a marginalizálódás, megkülönböztetés és a szenvedés. Ezért a diskurzuselemzőnek érdemes a szövegszerűen közvetített társadalmi cselekvésre összpontosítani.

*

Ajánlott irodalom:

Bourdieu, P. (1985): Az identitás és a reprezentáció – a régió fogalmának kritikai elemzéséhez. In Szociológiai Figyelő 1985/1.sz.

A szociális reprezentáció és a figuratív mag – Serge Moscovici elmélete

Moscovici (2000) kiindulópontja, hogy a társadalmi reprezentációk határozzák meg az emberek tárgyra, csoportokra, helyzetekre vonatkozó tudását. E tudás diszkurzív keretek

között kristályosodik ki, azáltal, hogy különböző csoportok megjelenítik tárgyakra, csoportokra, helyzetekre vonatkozó tudásukat a társas térben, az egyén e reprezentációkból részesedve maga is csoportja szociális reprezentációinak hordozója lesz. Az általa birtokolt reprezentációk nagy része csoportokban való részvételéhez kötődik, hisz ezekből sajátítja el a szemléletmódját, tudását. A tudás Moscovicinél a diszkurzíven birtokolt normák, értékek, attitűdök és ismeretek kombinációja. Ezek a tudások magyarázzák az egyének és csoportok viselkedését különböző szituációkban. Beszél arról, hogy bizonyos reprezentációk megkövesednek, hosszabb ideig tartósan képviseltetik magukat, és szélesebb körben elérhetővé válnak.

A szociális reprezentáció elmélet fő tétele: hogy a társadalmi szereplők diskurzusai nem kizárólag egyéni tapasztalatokon és stratégiákon alapulnak, hanem elsősorban a felfogás kollektív kereteire támaszkodnak, az ún társadalmi reprezentációkra. Ez a társadalmilag elfogadott felfogás képezi a kapcsolatot a társadalmi rendszer és az egyéni kollektív rendszer között és hajtja végre a homogenizációt (vagy koordinációt) a külső követelmények és a szubjektív tapasztalatok között.

Ez a megközelítés nem új, már a XIX.sz. első felében Emile Durkheim (1933) rámutatott a kollektív gondolatok jelentőségére, amelyek kialakítják a társadalmi tudatot és tárgyiasítják a kollektív normákat. Moscovici (1982, 2002) ebből alkotta meg a szociális reprezentáció fogalmát, amelynek nagy része vélemények, attitűdök, értékelések, képek, magyarázatok, amelyek a mindennapi életben a kommunikáció révén maradnak fenn. A társadalmi csoportok tagjai között megosztottak ezek az ábrázolások. A közösen birtokolt fogalmak legfőbb eszköze a szellemi csere (idézi Durkheim gondolatát Bellah, 1973). A gondolat nem korlátozódik az egyénre, nem személyes, nagy mértékben birtokolják annak a csoportnak a tagjai, akikhez az egyén tartozik – megosztáson keresztül válnak közössé. Ebből következik, hogy a szociális képek társadalmi csoportokhoz, és nem a társadalom egészéhez kötődnek.

Moscovici felvetése, hogy a társadalmi diskurzusban a szereplők nemcsak egyéni tapasztalatokon alapuló reprezentációkkal vesznek részt, hanem felfogásuk egy jelentős része olyan kollektíven birtokolt kereteket használ, melyek közősek az adott csoporthoz, kultúrához tartozó tagok számára. Ugyanakkor már nem alkalmazható teljes egészében a társadalmat homogén meggyőződésként leíró Durkheim-i kollektív reprezentáció fogalma, hanem a különböző csoportok, milliók sajátos nézőpontjait tükröző szociális reprezentációkról beszélhetünk csak. A szociális reprezentáció a társadalmi és az egyéni reprezentációk sajátos manifesztuma, kultúra- és közösségspecifikus módon hajtja végre az események interpretációjának megalkotásával a koordinációt az egyéni tapasztalatok között.

Az elmélet magukat a fogalmakat körülvevő reprezentációkat koncepciók és magyarázatok egyének közötti kommunikációban kialakuló halmazainak tekinti. Moscovici „a szociális reprezentáció figuratív magjának nevezte azokat az egymással kapcsolatban álló alapfogalmakat, amelyek körül a bármely tárgyról való tudás kikristályosodik” (László 1999a 454), s a közösség nyelvének része lesz. Úgy véli, hogy a társadalmi kommunikáció révén jön létre a jelenségnek a közösség számára használható szociális reprezentációja. Ezáltal korábban ismeretlen, vagy másként ismert fogalmak és cselekedetek a csoport társadalmi valóságának részévé válnak. A csoport tagjainak tudásában egy bizonyos szemantikai tartományhoz kapcsolódó, preferált jelentésben vannak jelen. „Egy reprezentáció ezért

mindig a jelenlévőt és a jelen nem lévő össze kapcsoló mediáció, ugyanakkor határ is amely – azáltal, hogy elhatárolja a jelenlévőt a jelen nem lévőől – lehetővé teszi a differenciálódást és a jelentés kialakulását. A reprezentáció tehát a szubjektum és a tárgyak (más emberek és dolgok) közötti mediációk, a hozzájuk való kapcsolódás, és a tőlük való elkülönülés terében születik.” (László 1999b 36-37).

A szociális reprezentáció folyamata két részből tevődik össze. Az egyik a lehorgonyozás, a másik pedig a tárgyasítás. A lehorgonyzás kifejezés arra vonatkozik, hogy a már meglévő ismerős fogalmi készletbe igyekszik integrálni (lehorgonyozni) magát az új fogalmat. A közösség tudásához kapcsolható osztályozásokat és elnevezéseket ad (1999a). Ezáltal a korábban jelentés nélküli eseményeket, tárgyakat ismerős reprezentációkká alakítják e fogalmiságot meghatározó ágensek.

„A tárgyasítás folyamata az absztrakt fogalmakat ismerős, konkrét tapasztalatokká alakítja, mintegy materializálja őket. Az átalakulás úgy történik, hogy a fogalomhoz valamilyen homályos képzet vagy egy tárgy ikonikus szimbóluma társul, és a fogalom átfordul képpé. Ezt követően a képekké, szimbólumokká, konkrét élményekké átfordított fogalmak egy figuratív magba integrálódnak, vagyis a képeknek egy olyan komplexusába, ami a gondolatok valamely komplexusát szimbolizálja” (Moscovici, 1984 idézi László 1999 20). Általa válik az elgondolt észleltté, a "láthatatlan láthatóvá" (Farr, 1984, 386. idézi László 1999 20). Moscovici elméletében a társadalmi valóság ezekből a szociális reprezentációkból áll össze, konstruálódik. A jelentések a kommunikációs folyamatok révén ágyazódnak be a köztudatba. A reprezentációhoz társított megnevezés pedig biztosítja azt, hogy a reprezentáció kommunikálhatóvá váljék az adott csoportban, egyúttal a közösség kulturális hagyományának a részeként legitimálódik. A szociális reprezentáció elmélet a CDA-n belül van Dijk elméletében jelenik meg markánsan, részletesebb bemutatását ott találja az olvasó.

*

Ajánlott irodalom:

László J. (1999a): Szociális reprezentáció. In *Kollektív, társas, társadalmi*. (Kónya A./Király I./Bodor P./Pléh Cs. szerk.) Budapest: Akadémiai 453-465.

63

CDA - elméletek és módszerek

Fairclough háromszintű modellje

Norman Fairclough a kritikai diskurzuselmzés brit tradíciójának képviselője. A Kelet-Angliai Egyetem kritikai nyelvészeinek és MAK Halliday valamint Michel Foucault munkásságának hatása érződik nyelvi alapú problémafelvetésein. A nyelvhasználatot a társadalmi gyakorlat egyik fajtájának tekinti, a nyelvi elemzéssel pedig szerintem rámutathatunk a társadalmi viszonyok alakulására, reprodukciójára. Vallja ő is, hogy a nyelv nem a leírás semleges eszköze, sokkal inkább különböző csoportok érdekviszonyai tükröződnek benne. Fő kérdése az, hogy ezek a hatalmi viszonyok hogyan jelenítődnek meg a szövegben/diskurzusban. Kinek az érdekeit tükrözi az adott megjelenítésmód? Mely csoportok érdekeit söpri félre? Azaz, milyen következményei vannak a beszédhasználatnak?

Fairclough modellje a dialektikus-relációs diskurzusmodell (DRA), mely 1989-1995 között nyerte el főbb hangsúlyait, a nyelv-ideológia-hatalom kérdését helyezi középpontba. Ennek a modellnek a kulcsfogalmai a hibridizáció, ágenscsoportok, tranzitivitás, csomóponti diskurzus, bevésődés, transzdiszciplinaritás⁴⁸. Álljunk meg mindjárt ennél az utolsó fogalomnál. Fairclough szerint az elemzésnek több tudományterület meglátásait együttesen ötvözve, azokat egymással párbeszédbe hozva kell készülnie. Nemcsak interdiszciplinaritásról beszél, amely tudományterületek kapcsolódását jelenti, hanem azok együttes jelenlétét hangsúlyozza az elemzési keretben. Ezt nevezi transzdiszciplinaritásnak. Ennek a koncepciónak az eredménye a nyelvészeti-politikai elemzést magában sűrítő módszere a TODA (Text Oriented Discourse Analysis), melyet 1992-ben dolgoz ki. A politikai nyelvhasználat társadalomelméletének szánja, mely szövegközpontú elemzés is egyben, a beszédhasználat és a társadalmi/politikai praxis egymást meghatározó voltát emeli ki. A nyelvhasználatot elválaszthatatlannak tartja a társadalmi/kulturális gyakorlattól, és csak együtt, egymással összefüggésben tanulmányozhatónak. Azaz a szöveg mindig a kontextusára vonatkozóan érthető meg. A diskurzusok a mindennapi életben ideológiailag telítettek, aszimmetrikus hatalmi viszonyok fejeződnek ki bennük, konstitutív módon hozzájárulnak az identitás kialakításához és termeléséhez, általuk keletkeznek az ideológiák és értékek, jönnek létre különböző társadalmi formák. Ezért a szöveg több, mint nyelvi jelek halmaza, több mint a kontextus ismerete, így az elemzés akkor hoz eredményt, ha a társadalomra vonatkozó érvényes megállapításokat tehetünk általa.

A szemiózis és a társadalmi gyakorlat viszonya

Fairclough ragaszkodik ahhoz, hogy a diskurzus csak egy a társadalmi gyakorlat számos aspektusa közül⁴⁹, ezt a többi társadalmi cselekvési formától megkülönböztetve szemiózissnak nevezi el. A szemiózis (nyelvi cselekvés⁵⁰) vizsgálata lesz a CDA konkrét tárgya. Segítségével Fairclough szerint innovatív társadalomelemzés kialakítására van lehetőségünk. Itt a diskurzus kifejezés korlátozottabb értelmezését használja, szemiotikai rendszert (nyelvet és/vagy képeket) ért alatta. A szemiózis elemzése azokra a nyelvi jelölőkre összpontosít,

⁴⁸ A fogalmak jelentése igen eltérő Fairclough különböző munkáiban, jelezve, hogy elemzési kerete folyamatosan fejlődik.

⁴⁹ A nyelvi és a társadalmi cselekvés más formáit megkülönböztetve egymástól.

⁵⁰ Verbális, nem verbális, vizuális és más multimodális cselekvés egyaránt ide tartozik.

melyek a szövegben „sajátos nyelvi beállításokat” hoznak létre. Fairclough ezeket szorosan kapcsolja ahhoz a társadalmi/kulturális kontextushoz, amelyben létrejöttek és/vagy fennállnak, valamint azokhoz a csoportokhoz, akik képviselik azokat. A szemiózis háromféle módon lehet része a társadalmi gyakorlatnak:

azáltal, hogy egy bizonyos módon használunk egy nyelvet (egy szótárként illusztrálhatjuk, melynek megvannak a sajátos kulcskifejezései)

a társadalmi gyakorlatokat egyes szereplők másként tekintik, ez attól függ, hogy hol helyezkednek el a szociális mezőben (mely társadalmi csoport képviselői, ezt meghatározza a terület, ahol élnek, a foglalkozás, a végzettség, a munkakör és pozíciója, valamint ennek társadalmi megítélése)

az identitás: a szövegek konstruktív módon vesznek részt az identitás kialakításában és reprezentálásában

A diskurzusok mindig változatos formában ábrázolják a társadalmi életet. A szövegek a mindennapi életben ideológiailag telítődnek. Az elemzés célja, hogy megértsük, miként játszik közre a diskurzus a hatalmi viszonyok termelésében és hogyan jelenik meg mindez a szövegekben.

Fairclough-Wodak (1997 276) diskurzus definíciója így hangzik: szóbeli és írásbeli nyelvhasználat, jelentés előállítás, egyfajta társadalmi tevékenység, konstitúció. A szemiózis szerepet játszik szerintük „a világ reprezentációjában, szoros kölcsönhatásban van az identitás-konstrukcióval”. Ezért lehet jól azonosítani a segítségével különböző csoportok és társadalmi szereplők perspektíváit, az „események szemiotikai lenyomatát” (Weiss-Wodak 2002) adva.

Mint a társadalmi gyakorlat egyik dimenziója⁵¹ a diskurzus (szemiózis) dialektikus kapcsolatban áll a többi társadalmi dimenzióval. Fairclough állítja, hogy ezek különböző logikáknak megfelelően működnek (pl. létezik gazdasági logika), s a nyelvi dimenziók diskurzuselemzéstől különböző módszerekkel írhatók le, kutathatók, így azokkal az eszközökkel kell őket tanulmányozni (pl. szociológia)⁵². Ugyanakkor mivel egymásra hatással vannak, az elemzés során ezen leírási módokat is be kell vonni az elemzésbe (transzdiszciplinaritás). A köztük fennálló dialektikus viszonyt úgy kell elképzelni, hogy a diszkurzív gyakorlat a szociális gyakorlat más dimenzióit reprodukálja vagy változtatja meg, mint ahogyan a társadalmi gyakorlat különböző dimenziói is alakítják a diszkurzív dimenziót. A diszkurzív és nem diszkurzív, társadalmi dimenziók együttesen alkotják a szociális

⁵¹ A társadalmi gyakorlat fogalmának meghatározásában közvetlen előzménynek Harvey 1996-os munkáját tekinthetjük, aki annak hat tényezőjét sorolja fel:

1. nyelv/diskurzus
2. hatalom
3. társadalmi kapcsolatok
4. anyagiak
5. intézmények/rituálék
6. hiedelmek/értékek/vágyak (Harvey, 1996, 58)

⁵² Például a bevásárlás magában foglalja egyrészt az eladóval való kommunikatív kapcsolatot (a beszélgetés diskurzus), ami nyelvi elemzési eszközökkel megragadható. Másrészt a gazdasági tranzakciót, melynek elemzésére a közgazdaságtan kínál szempontrendszert. A szerzők szerint ez két különböző mechanizmus, melyet nem lehet elemezni ugyanazon elméleti eszközök segítségével. Minden mechanizmusnak saját logikája van, és így azok elemzését külön-külön kell elvégezni a rendelkezésre álló eszközök segítségével. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezek egymásra hatását, kölcsönösségét a társadalmi térben. Az elemzés során

világunkat⁵³ (vö. Jørgensen - Phillips 2002 19). Éppen ezért érdemes vizsgálni az egyes diszkurzív és nem diszkurzív események arányát és hangsúlyosságát a társadalmi gyakorlat megteremtésében. Úgy gondolja, a társadalmi élet számos mechanizmus szerint működik, amelyek mindegyikének saját megkülönböztethető hatása van az eseményekre. Ezek a hatások tetten érhetők az események vizsgálatával, hisz azok közvetítik ezeket (vö. Fairclough és Chouliaraki 1999 19), mivel szerinte a diskurzus hozzájárul a társadalmi identitás, a szociális kapcsolatok és a tudás- és jelentésrendszerek konstitúciójához. Eként a diskurzusnak három funkciója van: identifikációs, kapcsolati és ideológiai.

Amikor Fairclough szöveg-diszkurzus-társadalmi struktúra együttes elemzéséről beszél, akkor ezzel azt is mondja, hogy a CDA több mint pusztán nyelvi elemzés. Éppen ezért bírálja a korábbi nyelvészeti megközelítéseket, hogy azok kizárólag a szövegek elemzésére fókuszálnak, példamondataik sokszor életidegenek, mivel a szöveg és a társadalom közti kapcsolatot nem vagy csak felszínesen kezelik. Egy olyan modell kidolgozására tesz javaslatot, mely egyszerre van tekintettel a szövegre és a társadalmi kontextusra. Fairclough szerint a szövegelemzés önmagában nem elegendő a diskurzuselemzéshez, mivel nem világosítja meg a szövegek, a társadalmi-kulturális folyamatok és a szociális struktúrák közötti kapcsolatokat. Ehhez interdiszciplináris perspektívára van szükség, melyben egyesítjük a szöveges és társadalmi elemzést (vö. Jørgensen - Phillips 2002 66). Ezért a szövegnyelvészeti megközelítést kiegészíti a makroszociológiai elemzéssel. Fókuszba állítva, hogy a társadalmi gyakorlatokat a társadalmi struktúrák és hatalmi viszonyok alakítják – és hogy ezek nagyon gyakran rejtetten működnek (Fairclough 1992b)

Így a Fairclough-i elemzéshez nemcsak a konkrét szöveg leírása, hanem a termelés folyamatainak megértése és a társadalomra tett hatásainak magyarázata is szervesen hozzátartozik. Azaz a vizsgálatnak magában kell foglalnia a szövegek, a diszkurzív termelési folyamatok és a társadalmi viszonyok közti kapcsolat feltárását.

A háromszintű modell

A Fairclough-i keret egy integrált elemzést kínál számunkra, melyben a társadalmi valóság mint kontextus, a diszkurzív gyakorlat és a nyelvi elemzés együttesen van jelen. Megközelítésének központi eleme, hogy a diskurzus mind a tudást, az identitást, mind pedig a társadalmi kapcsolatokat reprodukálja, vagy adott esetben megváltoztatja. Központi szerepet kap elemzésében a hatalmi viszonyok nyelvi vizsgálata, illetve az, hogy a diskurzusok milyen alakító hatással vannak más társadalmi struktúrákra és gyakorlatokra. A diskurzusok megértése az adott társadalom megértését is szolgálja. Fairclough és Chouliaraki 1999-ben írt tanulmányukban azt írják, hogy az egyének és csoportok arra használják a nyelvet, hogy elérjék vele különféle társadalmi céljaikat. Ezért mindenképpen fontos azzal a

csak analitikus szempontból választhatók szét. A teljes megértés a mechanizmusok összjátékának figyelembe vételét jelenti.

⁵³ A CDA kutatók között ebben a kérdésben nincs egység. Például Laclau és Mouffe diskurzuselméletében nincs dialektikus kölcsönhatás a diskurzus és a többi szociális dimenzió között. Úgy gondolják, maga a diskurzus az, ami teljes egészében konstituálja a világunkat. Jørgensen - Phillips (2002 19) az elméleteket szemlélve azt látja, hogy két végpont figyelhető meg a diszkurzív és társadalmi gyakorlat viszonyát illetően. Az egyik felfogás azt mondja ki, hogy a diskurzusok konstituálják társadalmunkat, míg a másik véletel szerint a diskurzusok nem mások mint a társadalmi viszonyok pusztán leképződései, reflexiói. Ebben az esetben más lesz a CDA elemzés funkciója. Az elsőnél a diskurzusok társadalomalakító és formáló szerepe kerül a vizsgálat homlokterébe, míg a másodikonál a diskurzuselemzés csak egy a társadalmi gyakorlatok elemzési eszközei közül.

kapcsolattal foglalkozni, ami a társadalmi események (pl. nyelvi gyakorlat) és a társadalmi struktúra között fenn áll. Fairclough már a legkorábbi munkáiban (1989) jelzi a nyelv- és társadalomelméletek szintézisének szükségességét, a kettő között dialektikus viszonyt tételezve. E mögött az a feltételezés áll, hogy a nyelvi jelenségek bizonyos típusát alkotják a társadalmi jelenségeknek, de ez megfordítva is igaz, a társadalmi jelenségek részben nyelvek. Azaz a nyelv nem választható el a társadalomtól⁵⁴. Ezért Fairclough egy hármas elemzési rendszert kínál fel számunkra, melyben szöveg-diskurzus-társadalom együttesen kerül górcső alá. Szerinte ugyanis ezek nem választhatók el egymástól. Ezt a megközelítésmódot a vízbe hajított kő által vetett koncentrikus körökhöz hasonlítja, melyek idővel egymásba olvadnak a víz tükre fölé. Azt állítja ezzel, hogy e három egymástól a valós életben nem választható el. Máshol a 3D-s képeket, domborműveket hozza fel példának, melyeket bármely oldalról nézhetünk, mindig kicsit másképp mutatják azt, amit ábrázolnak, de csak minden perspektívából szemügyre véve kaphatunk képet az egésztől. Ez az elgondolás sokban különbözik a társadalomtudományok korábbi dobozokból⁵⁵ álló megközelítésmódjától.

⁵⁴ A CDA dialektikusnak látja a nyelv és a társadalom kapcsolatát. Ez azt jelenti, hogy:

1. a nyelvet befolyásolja a társadalom
2. a társadalmat a nyelv alakítja

A diskurzus társadalmi gyakorlatként történő leírása azt jelenti, hogy megértjük ezt a dialektikus viszonyt. A diskurzus helyzeteket, témákat, tudásokat, identitásokat jelenít meg valamilyen társadalmi pozíció viszonylatában. A CDA-nak e kettő kapcsolatát kell vizsgálnia, azaz az a társadalmi pozíció, ahonnan látom és megélem az eseményeket, milyen értelmezési mintákat generál számomra és azt hogy jelenítem meg szöveg formájában a diskurzív térben. A nyelvhasználat tehát mindig magán hordozza ezeket a szociális adottságokat.

A nyelvhasználatban mindig egyszerre történik:

1. a társadalmi identitások
2. társadalmi kapcsolatok
3. tudásrendszerek, hiedelmek létrehozása és megjelenítése (Fairclough 1995 134).

Ezt az elgondolást találtuk Halliday szisztematikus funkcionális nyelvi modelljében, Fairclough onnan veszi át. Ott a három funkció a következő volt:

1. eszmei funkció: az ismeretek rendszere (témaként jelenik meg)
2. interperszonális funkció: identitások megjelenítése a társadalmi térben
3. szöveges funkció: a társadalmi témák és identitások közti kapcsolat

Fairclough maga is vallja, hogy mindhárom szempont mindig egyszerre jelen van. A nyelv tehát nemcsak konstitutív, hanem a társadalom is hatással van rá. Ez egy igen összetett folyamat, mivel egyrészt nagyon különböző típusú diskurzusok léteznek, akár csak egy intézményen belül is, másrészt a nyelvhasználat és az annak alapjául szolgáló egyezmények és normák nem mindig egyértelműek (Fairclough 1995a, – idézi Wang 2006 66). „A nyelv vagy a diskurzus csak médium, mely segítségével értékeket, hiedelmeket, társadalmi egyezményeket, normákat tudunk megjeleníteni. Ebben a vonatkozásban a nyelvhasználat szélesebb körű felfogásával van dolgunk, mely már figyelembe veszi a társadalmi, kulturális struktúrát” (uo.).

⁵⁵ A gondolkodási kereteket korábban az elménkben levő különálló dobozokként írták le, melyekbe a tapasztalataink kerülnek előzetes ismereteink függvényében. A dobozok azonban lezártak egymás irányában (például van oldalfaluk). Sőt a dobozok kibontásakor mindig van egy önkényes hely, ahonnan kezdeni kell: az

Fairclough szerint a kommunikatív esemény három dimenzióból áll. Elméletében a vizsgált három szint a következő:

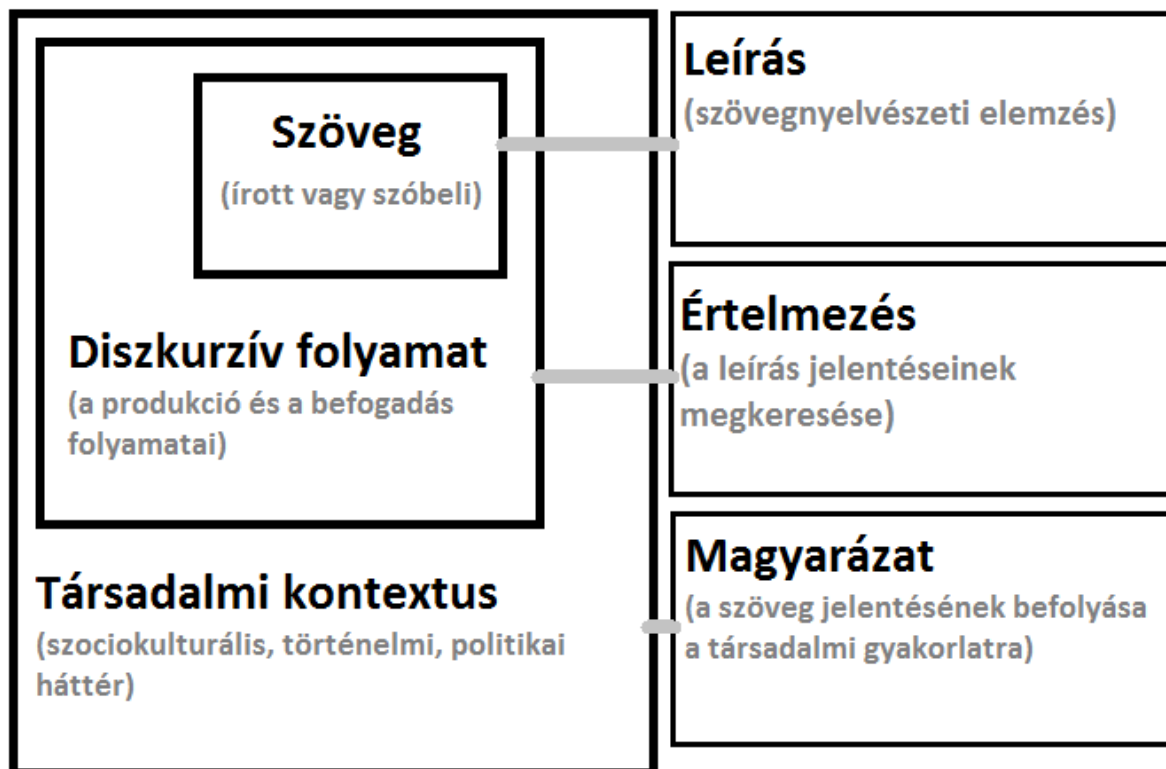
1. a szöveg (a nyelvi társadalmi cselekvés) – mikroszint
2. a diskurzus - mezoszint
3. a társadalmi struktúra – makroszint

A kommunikatív esemény elemzésének mindhárom dimenziót le kell fednie. A vizsgálat a nyelvhasználat egyes eseteinek elemzésével foglalkozik. Fairclough terminológiáját használva: a kommunikációs esemény analízisével. Minden kommunikációs esemény a társadalmi gyakorlat egy formájának tekinthető, szerepe a diskurzus rendjének reprodukálása (a fennálló viszonyok megerősítése) vagy kihívása (azaz változás elérése). Ez azt jelenti, hogy a kommunikációs események a diskurzus rendjéhez való viszonyukon keresztül alakítják ki a szélesebb társadalmi gyakorlatot (vö. Jørgensen - Phillips 2002 70).

Az elemzésnek a következőkre kell összpontosítania:

1. A szöveg nyelvi jellemzőinek *leírása*.
2. A szöveg előállítására és befogadására vonatkozó diszkurzív folyamatok *értelmezése*. Az értelmezés a diszkurzív gyakorlat termelő és értelmező folyamatai közötti kapcsolat feltárásával foglalkozik.
3. A szélesebb társadalmi gyakorlat, kontextus bemutatása, amelyben a kommunikációs esemény létrejön. Ide tartoznak a társadalmi/történelmi körülmények, intézmények és viszonyok, melyek magyarázatát a szövegvizsgálat és elemzés hivatott ellátni.

egyik dobozt a másik után nyitjuk ki – ezáltal előírva a következő lépést. Éppen ezért véli Fairclough sokkal találóbbnak az elemzési eljárások elválaszthatatlanságának hangsúlyozását. Nem létezik leírás anélkül, hogy már valamilyen értelmezési módot ne érvényesítsünk benne, s ne tudnánk, mit szeretnénk magyarázni általa. (vö. Janks, <http://www.uv.es/gimenez/Recursos/criticaldiscourse.pdf>).

Fairclough's three-dimensional model for critical discourse analysis (1992b 73) – in
Jørgensen - Phillips 2002 68

A szöveget diszkurzív eseménynek tekinti, egyben a szociális interakció megvalósulásának. A diszkurzív gyakorlat pedig nem más mint társadalmi gyakorlat egyik kiemelt formája (a legtöbb társadalmi cselekvés ugyanis beszédcselekvés).

A társadalmi gyakorlatokat részben a társadalmi struktúrák határozzák meg, másrészt azok az emberek, akik ezeket a gyakorlatokat adott térben és időben aktivitásuk által létrehozzák. Így a társadalmi gyakorlatok nemcsak fenntartják a meglévő társadalmi struktúrákat, hanem termelik is azokat emberi kapcsolatok és interakciók révén (Henderson 2005 10). Szorosan kötődnek a konkrét történelmi körülményekhez, és különböző csoportok és/vagy egyének érdekeit szolgálják. Ennek okán szerepet játszanak a társadalmi átalakulás generálásában. Azaz ugyan a társadalmi struktúrák szabályozzák a társadalmi életet, de nem lezártak az átalakulással, az emberi ágenciával szemben. Ez a felfogás konstruktivista, hisz azt állítja, az emberek aktivitásuk révén létre is hozzák, azt a valóságot, melyben mozognak. Ha a társadalmi élet változásaira fókuszálunk az elemzésben, akkor lehetőségünk nyílik a társadalmi struktúra felülírását célzó ágenség vizsgálatára, azaz megragadhatjuk a konstruálás módjait. Ezért javasolja Fairclough, hogy az elemzés a társadalmi gyakorlatra irányuljon, hisz ez az összekötő kapocs a társadalmi struktúrák és az egyéni akciók között. Ugyanakkor világosan látja, hogy nem minden társadalmi gyakorlat diskurzus. Azaz nem feltétlen igényli a nyelvi megvalósulást. Ennek a különbségtételnek a bevezetéséhez hozza létre a szemiózis fogalmát.

<i>elem</i>	<i>szint</i>	<i>eljárásmód</i>
szöveg	mikro	leírás
diskurzív folyamat	mezo	értelmezés
társadalmi struktúra	makro	magyarázat

Ezek a szintek csak analitikus szempontból választhatók el egymástól, köztük kölcsönhatás figyelhető meg (Henderson 2005 7). A három dimenziót magában foglaló modell általános célja, hogy a diskurzuselemzés kereteit megadja, így lehetővé tegye elemzését. A modell alapállítása, hogy a szövegeket sohasem lehet megérteni, elemezni önmagukban, elszigetelten attól a társadalmi környezettől, melynek termékeként és annak jelenségeire reflektáltan megjelennek, csakis más szövegekhez és a társadalmi kontextushoz kapcsolódóan.

1. a szöveg

A szöveg az elemzés elsődleges tárgya a Fairclough-i modellben, egyaránt lehet verbális, vizuális vagy multimodális. Maga a szerző elsődlegesen verbális „szövegek” analízisét végzi, de belátja napjainkban a vizualitás előretörésével a képi kifejezések elemzésének szükségességét is. Fairclough a szöveget a társadalmi cselekvés egyik formájának tekinti. Eseménynek, amiben valamit közölnek, amely tények és hiedelmek bemutatását tartalmazza. Függ létrehozójának szándékától, ebből a szempontból önkényes, mindig bizonyos alternatívák közül választást jelent. A szöveg alkotójának stratégiája meghatározza az üzenet tartalmát, ezért mondhatjuk, hogy felfedezhető benne az ideológiai célzatosság. E személyes kötődés miatt szoros összefüggésben áll a résztvevők identitásával, annak létrehozása, reprezentálása és megvitatása is e szövegeken keresztül történik. Identitás vonatkozásai révén tükrözi a társadalmilag elfoglalt szerepeket, a viselkedési mintákra vonatkozó explicit és implicit előírásokat, szabályokat, melyek eként szintúgy vizsgálhatók általa. Megmutatja, milyen normák, cselekvési előírások érvényesek a beszélőkre, illetve képet kaphatunk általa a kapcsolatok előállításáról és értelmezéséről is. A szövegre irányuló eljárás a leírás, mely magában foglalja a szöveg műfajának megállapítását, kulcsfogalmait, nyelvi eszközkészletének elemzését (pl. tranzitivitás, faktilitás).

Fairclough elemzése szövegorientált formája a diskurzuselemzésnek. Három korábbi tradíciót próbál egyesíteni, ezek a következők: MAK Halliday funkcionális nyelvtana, Foucault elmélete, illetve az ekkor népszerűvé váló mikroszociológiai elemzési hagyomány: az etnometodológia és a konverzációelemzés. Ezekben ugyanis az emberek cselekvésének termékeként tekintenek a nyelvhasználatra, állítva, hogy az életvilág a hétköznapi interakciók révén jön létre. Ennek szabályainak és eljárásainak leírását tartják fontosnak. Fairclough maga részletes szövegelemzést alkalmaz, hogy segítségével megértse a diskurzív folyamatok működésmódját.

A szöveg leírása ugyanakkor hordoz némi nehézséget. Például az, hogy amit a szövegben látunk, annak a felkészültségét és perspektíváját tükrözi, aki leírja azt, azaz, hogy mit fog hangsúlyozni, mit vesz észre benne, miként érti és értelmezi a szöveget (Henderson 2005 20). Fairclough ezt a problematikát figyelmen kívül hagyja, amit felkínál az csupán a szöveg leírásának néhány nyelvi szempontja csupán. Azt viszont hangsúlyozza, hogy a leírás önmagában, a másik két dimenzió figyelembe vétele nélkül nem állja meg a helyét. Mindenképpen fel kell tárni a diszkurzív folyamat és a társadalmi struktúra szöveggel való kapcsolatát, meg kell magyarázni, hogy a szöveget az aktuális folyó interakciók és a szociokulturális környezet miként alakította. A szöveg jellemzői ugyanis csak akkor válnak érdekessé, ha ki tudjuk mutatni, hogyan képezi részét a társadalmi interakciónak, egyetemben más diskurzusokkal, illetve ha hatással van a társadalmi, intézményes folyamatokra (Fairclough 2001b 117).

2. diszkurzív gyakorlat

A második elemzési egység a diszkurzív gyakorlat, ami nem más, mint a jelentésképzés folyamata. Egyrészt a diszkurzív produkció/alkotás, másrészt a diskurzusok befogadásának folyamata tartozik ide. Ennek a szakasznak az interpretáció az elemzési eljárása, melynek során a szöveg jelentéseinek feltárását végzi a kutató. Itt kap szerepet maga a keretezés, melybe a megjelenített tartalmat foglalja a diskurzus ágense, illetve a más diskurzusokkal való kapcsolat leírása (interdiszkurzivitás).

A diszkurzív gyakorlatban – ahol az emberek a szövegek előállítására és fogyasztására használják a nyelvet – formálódnak a szövegek. Ugyanakkor a formális szövegjellemzők befolyásolják mind a termelési, mind a fogyasztási módokat (Fairclough 1995b 60, Jørgensen - Phillips 2002 68). A diskurzusok és műfajok – amelyek a szöveg artikulálását befolyásolják – lesznek azok, amikre a befogadók az értelmezés során támaszkodnak. Olyan nyelvi struktúrával rendelkeznek, amely mind a szöveg előállítását, mind a fogyasztását befolyásolja.

Bár a szöveg és a diszkurzív gyakorlat szintjét Fairclough analitikus szempontból szétválasztja, egyértelmű, hogy a szöveg elemzése megkerülhetetlenül összemosódik a diszkurzív gyakorlat elemzésével és fordítva.

A diszkurzív gyakorlat és a szöveg közti különbséget leginkább úgy tudjuk megragadni, hogy azt mondjuk, a diszkurzív gyakorlat

1. arra koncentrál, hogy a szövegek szerzői a már meglévő diskurzusokra és műfajokra támaszkodva hogyan hoznak létre maguk is új szövegeket⁵⁶, illetve arra, hogy
2. a szövegek befogadói hogyan fogadják el a rendelkezésre álló diskurzusokat, és miként járnak el a diskurzusok és műfajok fogyasztásában és értelmezésében (Fairclough 1992b 73).

⁵⁶ Jørgensen - Phillips (2002 68) egy példával szemlélteti mindezt: a hírek alakítják a nézők meglévő ismereteit, azokat megbeszélik másokkal, ezekből újabb műfajokat és diskurzusokat hoznak létre, így ezekkel egyesülve hibrid műfajok jönnek létre.

Ehhez képest Fairclough a szövegelemzést sokkal szűkebb értelemben veszi, s a szöveg formális jellemzőinek vizsgálatára koncentrál benne: szókincs, nyelvtan, a szövegek koherenciája. Azt állítva, hogy ezekből valósulnak meg nyelvi értelemben a diskurzusok.

3. társadalmi gyakorlat - kontextus

A harmadik vizsgálati egység a kontextus, mely a társadalmi/kulturális/történelmi háttérrel jelenti. Mind a diskurzus létrehozása, mind a befogadása az adott szociokulturális környezetben történik, melynek sajátosságai kihatással vannak a diskurzus jelentésére, másrészt az adott kontextusban működő diskurzus maga is hatással lesz a környezetre, befolyásolni fogja a társadalmi gyakorlatot. Alapvetően gazdasági, politikai, környezeti feltételek elemzését jelenti, mely eljárásra Fairclough (1989 25) a magyarázat fogalmát használja.

A szövegek és a társadalmi gyakorlat közötti kapcsolatot a diszkurzív gyakorlat teremti meg, közvetíti. De a szöveg, vagy a diskurzív gyakorlat elemzése önmagában nem elegendő a tágabb társadalmi gyakorlat elemzéséhez, mivel a társadalmi gyakorlat nemcsak diszkurzív struktúrákból áll, ezért ki kell egészíteni az elemzést a társadalmi struktúrák és a kulturális kontextus vizsgálatával⁵⁷. A szöveg és diskurzusgyakorlatot ebbe a tágabb összefüggésbe kell beilleszteni a diskurzuselemzőnek. A nyelvi elemzés mellett a kutatóknak szociális és kulturális elméletek ismeretére és alkalmazására is szükségük van. Így lesz a diskurzuselemzés fő célja a nyelvhasználat és a társadalmi gyakorlat közötti kapcsolat feltárása. A hangsúly arra a szerepre kerül, amit a diskurzusok betöltenek a társadalmi rend fenntartásában és a társadalmi változások generálásában (Jørgensen - Phillips 2002 70).

Az elemzés során a kutató e három vizsgálati szegmenst szem előtt tartva mutatja be a diskurzus működését. Azaz vizsgálnia kell a létrehozott szöveget, a diszkurzív folyamatot, melyben az termelődik és befogadásra kerül, valamint a kontextust, melyet az adott diskurzus alakít, s mely ugyanakkor hatással is van rá. A leírás, az interpretáció és a magyarázat tudományos eljárását követve jutunk el egy diszkurzív jelenség megértéséhez. Ugyanakkor magát az elemzést nem egymást követő, lineáris sorrendben képzelel el.

A szemiózis elemzésének kulcsfogalmai

Diszkurzív esemény

Fairclough (1993 138) egy társadalmi gyakorlatot, egy konkrét nyelvhasználati példát ért rajta. A diszkurzív esemény leképeződése a szöveg, ebben ölt testet, utal továbbá a diszkurzív gyakorlatra (azaz a szöveg előállításának és értelmezésének módjára, szabályaira), valamint az esemény kontextusára (társadalmi-politikai-kulturális feltételeire), melyek együttesen képezik a vizsgálatunk tárgyát. Így a diszkurzív eseményt mindhárom szinten elemeznünk kell.

⁵⁷ A szociális világ ekként a különféle társadalmi gyakorlatok hálózatából áll. Egyrészt egyes intézményekből és a hozzájuk kötődő gyakorlatokból (cselekvések, pl. építkezés, ami nem diszkurzív gyakorlat), másrészt pedig diszkurzív (pl. újságírás) elemekből áll (Fairclough 1992b 64).

Ágensek, ágenscsoportok

Fairclough elemzései során 5 ágenscsoportot különböztet meg:

1. tudományos/akadémiai
2. politika
3. civil szervezetek
4. média
5. hétköznapi emberek

A tudományos/akadémia ágenscsoport diskurzusa különbözik leginkább a többi ágensétől. A tudományos megközelítésmódot ugyanis az jellemzi, hogy elemzései során analitikus eszközrendszert és társadalommagyarázó fogalmi konstrukciókat használ. Tárgyát extern (külső perspektívából) igyekszik megérteni, ezt a szakmai tudományosság ismervei határozzák meg. A tudományos diskurzuscsoportok tájékozódása elsősorban elméleti, analitikus (leírások, értelmezések, magyarázatok, elméletek gyártása). Ellentétben a többi, Fairclough által említett négy ágenscsoport (a politikai, civil szervezetek, média, köznapi emberek gondolkodása) gyakorlati szempontú – cselekvési orientációkat és stratégiákat fogalmaz meg. Ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a tudományos analízis nem tartalmazhat gyakorlati célzatosságot, ugyanis a szakértők elemzésének eredménye lehet valamilyen stratégia megalkotása.

A felsorolt ágenscsoportok között külön kell említenünk a médiát, mely egyrészt maga is meghatározó ágense a téma társadalmi térben történő megjelenítésének (újságírók, szerkesztők írásai és riportjai által), másrészt pedig színtere (pl. az internet) a különböző ágenscsoportokhoz kapcsolt vélemények megjelenítésének. A médiatartalmak vizsgálatában ez utóbbi értelemben mint sajátos színtér kerül a média vizsgálati elemzésbe. Ugyanakkor nem tekinthetünk el attól, hogy a közvélemény alakításában bizonyos kérdések napirendre tűzésével, a megjelenítés gyakoriságával maga is aktív formálója a kérdésről való beszédmódnak, így ágensként való feltüntetése releváns.

A hétköznapi emberek ágenscsoportjának véleményét a legnehezebb rekonstruálnunk, hisz a közvélekedéshez, a mindennapi beszélgetésekhez (melyben egy-egy téma megjelenik) nehezen férünk hozzá. A diskurzuselemzők ugyanakkor kísérletet tesznek ennek rekonstrukciójára, melynek elsődleges kereteit a kommentek bejegyzései adják. De beszélhetünk még a közösségi média keretei között folyó diskurzusokról (számos empirikus vizsgálat irányult az utóbbi időszakban erre (a politikai hangulat bejósolása emotikonok segítségével, mémek).

Csomóponti diskurzus

A diskurzus kutatás azon kulcsfogalma, mely arra utal, hogy egy adott vagy több ágenscsoport beszédmódjának meghatározó kulcsfogalmai a diskurzív térben a diszkutált téma hívószavaivá alakulnak. E kulcsfogalmak metonimikus viszonyban képesek reprezentálni az egész diskurzust. Ezek azok a kifejezések, melyeket Moscovici figuratív magnak tekintett a szociális reprezentáció elméletében, és arról beszélt, hogy meghatározói annak, ahogy „a tárgyról való tudás kikristályosodik” (részletesen László 1999a 453-465). Fairclough példája a globalizáció kapcsán a 'tudáslapú gazdaság' vagy az 'információs

társadalom' szavak. E kifejezések napjainkra a globális diskurzusok meghatározó és sokat emlegetett kulcsfogalmaivá váltak, számos ágenscsoport nézőpontját, diskurzusát, műfaját egyesítve magában. Külön vizsgálható, hogy ezek a fogalmak a különböző ágenscsoportoknál milyen jelentésben (jelentésárnyalatokban) használhatók, mi a definíciójuk, és hol vannak e téren különbségek a csoportok között.

Műfaj

A diskurzusok különböző műfajokból állnak. A műfaj – Fairclough (1995b 56) meghatározásában – a nyelv sajátos használata, mely egy adott társadalmi gyakorlat részeként jelenik meg (pl. hírműsor vagy egy reklámfajta). Fairclough (1993 138) éppen ezért „differenciáló társadalmi tevékenység”-ként határozza meg. Ez alatt azt érti, hogy olyan eszközöknek kell őket tekinteni, melyek különböző szöveges formátumokat hoznak létre. Magát a műfajt „a szöveges szerkezet és konvenciók egy viszonylag stabil készletének” tekinthetjük, mely egyrészt kreatív, másrészt konzervatív” (Wang 2006 65). Azaz, a műfaj viszonylag stabil keretet jelent (meghatározott mintákat, sémákat a szöveg megformálásra), de ugyanakkor nyitott a változásra (ezt jelenti kreatív volta).

Intertextualitás

A szöveg más, hasonló tematikájú szövegekkel egy intertextuális láncot alkot, azon belül egy hivatkozásnak tekinthető, a szövegek közötti, „előtti”, „utáni” kapcsolat. Fairclough (1995b 77) a következő definíciót adja: az intertextuális lánc olyan szövegsorozatnak, amelyben minden szöveg egy másik szövegből vett, vagy más szövegből származó eleme(ke)t tartalmaz. Az intertextualitás így a szöveg történetére utal, illetve a szöveg más szövegekre vonatkozó hatása vizsgálható általa. Ha korábbi szövegekre támaszkodik, akkor hozzájárul a fejlődéshez, vagy kommentárként a korábbi szöveg jelentéstartalmának átalakításához. Ha pedig ő kiindulópontja más szövegek hivatkozásának, akkor mint eredeti szöveget szemlélhetjük, vizsgálhatjuk, hogy a rajta bekövetkezett változások miként módosítják eredeti jelentéstartalmát, vagy a megőrzése és továbbadása hogyan járul hozzá a tudás reprodukciójához. Ezek a diszkurzív kapcsolatok a társadalmi küzdelem és konfliktus helyszínei is egyben.

Interdiszkurzivitás

Interdiszkurzivitásról akkor beszélünk, ha különböző diskurzusokból származó szövegeket, vagy különböző műfajokat találunk egy kommunikatív eseményben. Műfajok és diskurzusok kombinációját értjük alatta egy szövegben. Ez lehetőséget kínál arra, hogy új diskurzustípusok jöjjenek létre, illetve különböző diskurzusok komplex módon kombinálódjanak. Ez Fairclough szerint a struktúrán való túllépés, a diszkurzív és szociokulturális változás motorja. A diszkurzív reprodukció vizsgálatának egyik kulcstényezője. Segítségével a diskurzusrendek közti kapcsolatokra, összefonódásokra vagy hatalmi viszonyokra (domináns és alávetett diskurzusrend) tudunk ezáltal rámutatni (Fairclough 1992b 117).

Diskurzusrendek

A diskurzusrendek bizonyos intézményekhez vagy a társadalmi élet különböző területeihez (pl. oktatás, politika stb.) társulnak (Wang 2006 65). Ezért legtöbbször egy intézmény diszkurzív gyakorlatainak összességét és a köztük lévő kapcsolatot értjük rajta (Fairclough 1993 138). Fairclough definíciója így hangzik: „a diskurzus rendje az összes olyan műfaj és diskurzus összessége, melyek egy meghatározott társadalmi területen belül használatosak. A nyelvhasználat különleges esetei tartoznak hozzá”(- idézi Jørgensen - Phillips 2002 72). Példának említhetjük erre a médiát vagy az egészségügyet. A diskurzusrendhez meghatározott szókészlet, a műfajok, megszólalók és megszólalások, valamint helyszínek tartoznak⁵⁸. A diskurzusrendek leírásában meghatározó, hogy azok mely diskurzustípusokat, műfajokat használnak, illetve részesítik előnyben. Minden diszkurzív gyakorlatban – azaz a szöveg vagy beszéd előállításában és fogyasztásában – a diskurzustípusokat (diskurzusokat és műfajokat) sajátos módon használnak – idézi Jørgensen - Phillips 2002 68. Ez az elgondolás már Foucault-nál és Halliday-nél is meghatározó szerepet tölt be, koncepciója pedig nagyban hasonlít Pierre Bourdieu mezőelméletéhez⁵⁹.

A diskurzusok és a műfajok kommunikációban történő felhasználását a diskurzus rendje szabályozza. A diskurzusokon belül vannak olyan diszkurzív gyakorlatok, amelyeken keresztül a szöveg kiegészítése, fogyasztása és értelmezése történik, ezek alakítják a diskurzusrendet. Ugyanakkor a nyelvhasználók a műfajok újszerű használatával, kreatív nyelvi újításokkal illetve diskurzusok és műfajok más diskurzusrendekből történő importálásával⁶⁰ megváltoztathatják a diskurzus rendjét. A diskurzusrendekben – csakúgy, mint a műfajokban – benne van ez a változásra nyitottság, azaz nem determináltak (vö. Jørgensen - Phillips 2002 72). Az új diskurzus térnyerését és a bekövetkezett változást jól tükrözi a társadalmi gyakorlat, ezt hívja Fairclough a „diskurzus forgalmazásának”.

Ideológia

Fairclough-nál az ideológia mindig a hatalmat szolgálja (1995b 14). Az ideológiákat olyan értelmezési konstrukcióknak tekinti, melyek hozzájárulnak az uralom reprodukciójához

⁵⁸ Például a kórház diskurzusrendjébe az orvos-beteg közti beszélgetések, a tudományos konzultációk, tájékoztatások, kezelési módok leírásai, a gyógyszerek promóciója stb. egyaránt beletartozik (vö. Jørgensen - Phillips 2002 67)

⁵⁹ Bourdieu-nél a mező fogalma egy viszonylag autonóm területet jelöl, mely saját logikával rendelkezik. A mezőt a benne termelt tőke és a termelésért viaskodó csoportok mentén jellemezhetjük. Egy adott mezőben fellépő szereplők a mező kisugárzásainak tekinthetők (Bourdieu se tekinti individuális vonásait), egy meghatározott cél (a tőke birtoklása, és a hatalom megszerzése és uralása) hajtja őket, a különböző csoportok viszonya a mezőn belül alávetett vagy konfliktusos (vö. Bourdieu-Wacquant 1996 94). A mezőben termelt tőke birtoklásán hatalmuknak megfelelően osztoznak. Bourdieu szerint a társadalom olyan terület, amelyet különböző mezők kapcsolati hálózata alkot. Fairclough és Chouliaraki könyvükben (1999 104-114) a diskurzus rendjét a mező diszkurzív aspektusaként határozzák meg. Bourdieu-t pedig kritikával illetik, hogy alábecsüli a mező működésének elemzésében a diskurzus szerepét. Éppen ezért elméletüket a Bourdieu-i mezőelmélet kiegészítéseként határozzák meg. Ugyanakkor elismerik, hogy Bourdieu elemzése kellő alapot nyújt ahhoz, hogy a diskurzus rendjét a társadalmi gyakorlat rendjén belül elhelyezzük, s a kritikai elemzés számos támpontját előrevetíti.

⁶⁰ Jørgensen - Phillips (2002 72) mindezt egy példával illusztrálja. A brit egészségügyi diskurzusban az 1980-as évekig a jóléti diskurzus volt a meghatározó, de a 80-as évektől kezd megjelenni a neoliberais fogyasztói diskurzus, mely korábban a piac diskurzusrendjéhez tartozott. Ezáltal egy új diskurzus alakul ki, melyben a betegre már mint fogyasztóra tekintenek.

(Fairclough 1992b 87, Fairclough – Chouliaraki 1999 26). Az uralmat szorosan köti egy társadalmi osztályhoz, vagy nemhez. Meglátása szerint a diskurzusok többé-kevésbé ideológiaiak⁶¹, ugyanis hozzájárulnak a hatalmi kapcsolatok fenntartásához és átalakulásához. Azaz az ideológiák mindig társadalmi kontextusba ágyazottak, jelentésüket is ebből a kontextusból merítik. Problémásnak tekinthető azonban a Fairclough-i meghatározás operacionalizálása, kritikus pontja érvelésének, mivel arra vonatkozóan nem ad támpontot, hogy vajon léteznek-e olyan diskurzusok, melyek nem ideológiaiak, illetve ha igen, akkor mi az egyiknek és mi a másiknak az ismérve (Jørgensen - Phillips 2002 75).

Diszkurzív hegemonia

A diskurzus a kulturális hegemonia⁶² egyik megnyilvánulása, ahol domináns csoportok küzdenek azzal, hogy bizonyos struktúrákat megtartsanak és fenntartsanak (Fairclough 1995b 56). A diskurzusok nem egyenlőek, bizonyos diskurzusok erősebb hatással vannak, a médiában jobban képviselvek, mint mások (Jørgensen - Phillips 2002 74). Ebben Gramsci elgondolását követi, aki szerint a hegemonia nemcsak dominancia, hanem csoportok közötti tárgyalási folyamat eredményeképp kialakuló konszenzus. A versengő értelmezések azok, melyek lehetőséget biztosítanak a változásra, az uralkodó jelentésekkel való szembeszegülésre, a hatalommal szembeni ellenállásra. A hegemonia éppen ezért sohasem stabil, a konszenzus mindig csak egy adott pillanatban meglévő egyensúly, mélyén számos ellentmondással (Fairclough 1992b 93, Jørgensen - Phillips 2002 76). Fairclough szerint a hegemonia koncepciója biztosítja azt az eszközt, amelynek segítségével a diszkurzív gyakorlat a társadalmi gyakorlat részévé válik, másrészt a hatalmi viszonyok elemzésére nyújt lehetőséget. Meghatározásában a diszkurzív gyakorlat a hegemonikus küzdelem egyik aspektusa, mely a reprodukcióhoz vagy épp az átalakuláshoz járul hozzá. Része a diskurzusrendnek és a meglévő hatalmi viszonyoknak. A diszkurzív változás akkor történik meg, amikor a diszkurzív elemeket új módon artikulálják (Fairclough 1992b 93).

A változások vizsgálata

⁶¹ Fairclough diszkurzívitás és ideológia kapcsolatáról vallott felfogása John Thompson ideológia fogalmából ered, aki az ideológiát olyan gyakorlatként határozta meg, mely a mindennapi életben jelentésteli termelési folyamatokban működik és a hatalom fenntartását szolgálja (Thompson 1990 – idézi Jørgensen - Phillips 2002 75). Ez különbözik a marxista megközelítéstől, mely az ideológiát absztrakt értékrendszernek tekinti, amely mintegy cementként tartja össze a társadalmat, biztosítja annak koherenciáját (uo). Ez utóbbi koncepciót Fairclough elfogadja és ő is vallja, hogy az ideológia fontos szerepet tölt be a társadalmi rend fenntartásában. Jørgensen - Phillips (uo) állítja, hogy Fairclough ebben Althusser és Gramsci munkásságára támaszkodik. Bár Althusser elméletét abból a szempontból bírálja, hogy az az embereket passzív tárgyaknak tekinti, akik kiszolgáltatottak az ideológia működésének, így ezáltal alábecsüli cselekvési lehetőségeiket. Fairclough ezzel szemben azt gondolja, amit kora kommunikációkutatása is megerősít – hogy a szövegek értelmét részben az értelmezési folyamatok adják, minden szövegben eként többféle jelentés-potenciál van, melyek ellent is mondhatnak egymásnak, azaz különböző értelmezésre nyitottak. Így lehetőség van a domináns ideológiával szembeni ellenállásra. De az ellenállás maga is ideológia Fairclough szerint (2002 75). Úgy véli, éppen ezért az emberek különböző, egymással versengő ideológiákban helyezkednek el. Feladat az ideológiai hatások tudatosítása (Fairclough 1992b).

⁶² A hegemonia nem más, mint politikai, ideológiai dominancia a társadalom és kultúra különböző területein. (Fairclough 1995a)

Fairclough szerint a CDA vizsgálatok központi eleme a társadalmi változások vizsgálata. A konkrét nyelvhasználat mindig a korábbi diszkurzív struktúrákra támaszkodik (megerősíti vagy átalakítja azokat). A nyelvhasználók már korábban elfogadott jelentéseket emelnek be szövegeikbe, s a szöveglétrehozás aktusával alakítják ki azokhoz való viszonyukat. Fairclough e tekintetben használja az intertextualitás fogalmát (a szövegek hogyan használják korábbi szövegek elemeit és vonatkozó jelentéstartományait). A különböző diskurzusokból származó elemek kombinálásával a nyelvhasználók változtatnak a meglévő diskurzusokon, sőt magán a társadalmi világon is. Azt javasolja, hogy az intertextualitás elemzésével vizsgáljuk a diskurzus reprodukcióját, valamint a diszkurzív változást (vö. Jørgensen - Phillips 2002 7)

A bevésődés fogalma

Amikor egy új téma felbukkan a közbeszédben, akkor annak fogalmi készlete, érvrendszere hamar a téma diszkussziójának alapját jelenti. Ezt Fairclough-ot követve⁶³ bevésődésnek nevezzük.

A bevésődés folyamatát a következő lépések mentén kell elgondolni.

1. az emberek elhelyezik magukat az új diskurzusban
2. az új diskurzusok kínálta módon kezdenek el cselekedni, gondolkodni és beszélni
3. az emberek megtanulják és bizonyos célokra használják az új diskurzusokat

A diskurzuselemzés bonyolult dialektikus kérdése, hogy mikor és hogyan kezdődik a bevésődés, és hogyan válik az emberek „beszédmódjának részévé” a diskurzus.

A Fairclough-i tézisek kritikája

A legtöbb bírálat Fairclough-ot tekintetben éri, hogy túl erősen támaszkodik a nyelvi vizsgálatra, ami azt a benyomást kelti, mintha a CDA pusztán nyelvi elemzés lenne. A kiválasztott szövegek esetlegesek és partikulárisak. Nem definiált kellőképpen a kiválasztás szempontja. A nyelvi elemzés, azaz a mikro szint mellett nem kap elég hangsúlyt a mezo és makro szint vizsgálata. Kevés figyelmet fordít annak meghatározására, hogy a mikroszinten talált eredmények miként hatnak alakítóan a makroszinten. Másrészt – bár ezt Fairclough és Chouliaraki maga is belátja – problematikus a diskurzus és az ideológia viszonyának elméleti kezelése. Nem definiált pontosan az elméletben a hatalom, az uralom és az ideológia fogalma.

A kognitív modell – Teun van Dijk

A kritikai diskurzuselemző iskola másik meghatározó alakja Teun van Dijk. Alapítója és kezdetben főszerkesztője is a Discourse and Society című folyóiratnak. 1991 januárjában ő

⁶³ Tamás Pál a tematizáció kifejezést használja (Béres-Horányi, 1999).

szervezi Amszterdamban azt a szimpóziumot, melyet az iskola indulásaként datálunk. A korábban hagyományos szociolingvisztikai modellel dolgozó van Dijk a szövegelemzés kapcsán jut el a kontextust is figyelembevevő diskurzuselemzéshez. Alapvetően a szövegértés kognitív eseménye érdekli, ezt ötvözi a társadalomkritikai indíttatású diskurzuselemzéssel. Megközelítésmódja szociokognitív, külön területet rajzol ki az elég eklektikus CDA-n belül.

Kiindulópontja, hogy a társadalom nem más, mint hatalmi struktúra, melyet a diskurzusok révén tudunk leírni. Maguk a hatalmi viszonyok ugyanis prestrukturálják a diskurzust, ezért ez utóbbinak az elemzésével leleplezhetővé válnak (Szabó 2004). Keresi azokat a nyelvi, gondolkodásbeli összetevőket, melyek a hatalom működésmódjára mutatnak rá. Magát a CDA-t úgy határozza meg, hogy az „egy olyan típusú diskurzusanalitikus kutatás, amely elsősorban a társadalmi hatalommal való visszaélés, a dominancia, az egyenlőtlenség tanulmányozására jött létre. Azt vizsgálja, hogy különböző társadalmi és politikai kontextusokban ezt hogyan reprodukálják a szövegek vagy hogyan állnak ellene” (Van Dijk 1985).

Van Dijk szerint a hatalmi csoportok arra használják a beszédet, hogy az általuk képviselt, érdekeiknek megfelelő ideológiát terjesszék. Éppen ezért kiemelten kezeli a hatalmi csoportok stratégiáit. Ehhez arra van szükség, hogy azonosítsuk a szövegben megjelenő hatalmat és elfogultságot. A diskurzuselemzést olyan megközelítésnek tartja, mely elsősorban arra kíváncsi, hogy az írott és beszélt szövegekben – az adott szociopolitikai kontextust figyelembe véve – bizonyos társadalmi szereplők hogyan élnek vissza a hatalommal, létrehozva az elnyomást és egyenlőtlenségeket (van Dijk 2001: 35). Ez két szempontból lehet lényeges számunkra, hogy 1. a hatalmi csoportok hogyan tartják fenn a társadalomban ezeket az állapotokat, illetve 2. a marginalizáltak, kirekesztett csoportok hogyan tesznek, tehetnek-e ellene. A hatalmi csoportok stratégiája mindig is a kivívott status quo-juk fenntartására, megőrzésére irányul. Ezt azáltal érik el, hogy ellenőrzésük alatt tartják a nyilvánosságnak szóló diskurzust, a nyilvánosságba kerülő szövegeket. Ugyanakkor mindez nem tekinthető egyirányú folyamatnak, éppen ezért a teljes kép megrajzolásához vizsgálandó az is, hogy ez az ellenőrzött diskurzus miképp hat a kevesebb hatalommal rendelkező csoportokra, miben és mennyiben befolyásolja azok gondolkodásmódját, hogyan határozza meg azok cselekvési kilátásait, illetve milyen alternatívák kínálóznak a marginalizált csoportok számára az ellenállásra. Ebben a modellben egyértelműen a beszéd-cselekvés kerül a középpontba, mely egy adott társadalmi kontextusban mindig következményekkel jár. Ezzel a kiindulóponttal van Dijk képes lesz a diszkurzív folyamat produktív és befogadói oldalát együttesen⁶⁴ vizsgálni. Hogy e következmények okait megérthessük a nyelvi és társadalmi környezet elemzésén keresztül vezet az út.

⁶⁴ A kritikai elemzésnek „két jelentős vetülete van, nevezetesen az előállítás és a befogadás. Vagyis különbséget teszünk aközött, hogy a szöveg és a beszéd változatos struktúráiban (ill. azok előállításában) a hatalom gyakorlása, kifejeződése és legitimációja van jelen, és aközött, hogy ezen struktúrák funkciói, következményei és eredményei hatással vannak a befogadók (társadalmi) tudatformájára” – írja van Dijk (2000 453). Ezáltal a diskurzuselemzésből sokak által hiányolt befogadói oldal is előtérbe kerül. A kognitív szemlélet a befogadói oldal leírásához nyújt alapot és így vizsgálja az uralom szimbolikus termelésének következményeit. A befogadók értelmezési eljárásait ugyanakkor egyedi kognitív modell és feldolgozási apparátus irányítja, a kérdés így van

Van Dijk tágan értelmezi a diskurzus fogalmát, minden típusú kommunikatív eseményt, társas interakciót annak tart. Szemiotikai elemzése nemcsak a hangzó vagy írott nyelvi anyagot érinti, hanem beletartozónak tekinti a szóbeli közlést kísérő non-verbális jeleket (kiemelten pl. a gesztusokat), írott anyag esetében pedig a tipográfiát vagy a képeket. A diskurzus ebben a felfogásban multimodális, kellőképpen összetett.

Van Dijk modellje a társadalmi-kognitív elemzés (Social-Cognitive-Analysis: SCA), ez egy kontextusérzékeny modell, mely azon reprezentációk feltárására irányul, melyek a résztvevők számára relevánsak maguk, a világ és társas környezetük értelmezésében. A kommunikációs helyzetekre vonatkozóan a különböző csoportok és egyének eltérő mentális reprezentációkkal bírnak, melyek az általuk termelt szövegek elemzése révén feltárhatók. Ebben Serge Moscovici (1994, 2002) szociális reprezentáció elmélete jelenti számára a kiindulópontot.

Mik ezek a szociális reprezentációk? Elsődlegesen fogalmakat, véleményeket, attitűdöket, értékképzeteket, ítéleteket, képeket, magyarázatokat értünk alatta. Ezek a kommunikáció útján hozzáférhetővé, megosztottá válnak a különböző egyének és csoportok számára. Valójában a kommunikáció őrzi és alakítja is őket. A különböző társadalmi csoportok és egyének ezekhez a reprezentációkhoz fűződő viszonyaikkal jellemezhetők. Ebből az is következik, hogy ezek a reprezentációk már nem egységesen az egész társadalomra vonatkozóak, hanem a csoportok nézőpontjának differenciálására alkalmasak.

A társadalmi gondolkodás és cselekvés vizsgálatára irányuló Diskurzus-társadalom hatásmodell 1997-ben ezen az elgondoláson alapul. Célja nem pusztán az, hogy leírja a diskurzus szerkezetét, hanem hogy elmagyarázza annak társadalmi struktúrát alakító voltát a társadalmi interakcióban. Azt, hogy egy diskurzus (szöveg) milyen hatással bír a társadalmi térben, a kontextus figyelembevételével lehet csak megérteni.

Van Dijk (2000) érvelésének középpontjában az áll, hogy „szöveg és beszélgetés nem léteznek elszigetelten”. A CDA-t megfelelő elemzési keretnek találja, hisz az mindig is hangsúlyozta a kontextus fontosságát az elemzésben. Arra helyezi a hangsúlyt, hogy a diskurzus résztvevői különböző társadalmi, kommunikációs és szakmai szerepekben nyilvánulnak meg, s a köztük levő kapcsolat alapjaiban határozza meg, hogy miként is fog zajlani a diskurzus. A komplex elemzés éppen ezért nem elégedhet meg pusztán a nyelvi akció leírásával, figyelembe kell vennie a diskurzusba bevitt társadalmi erőviszonyokat is. De van Dijk még ennél is tovább megy, a fizikai környezet mint kontextus és a társadalmi erőviszonyok mellé harmadikként beemeli a résztvevők kognitív sajátosságait. Mondván a diskurzus szereplői különféle tudásokkal, hitekkel, meggyőződésekkel, célokkal, véleményekkel lépnek bele a diskurzusba. Ha ezeket nem vesszük figyelembe az elemzésünk során, nem tudjuk megérteni, hogy az emberek miért is beszélnek úgy, ahogy beszélnek, s hogyan szolgálja e mondás céljaikat illetve a címzett meggyőzését. Tehát a vizsgálatnak a diskurzus körülményein túl kétség kívül az interakciós partnerek tudáskészletének ezen

Dijk számára az, hogy miképp jön létre ezekből az egyéni értelmezésekből közös tudás. Válasza a kommunikáció, és a médiamechanizmusok vizsgálatában rejlik, mely – és itt történik a visszacsatolás – a hatalmi elit kezében van.

elemeit is vizsgálnia kell, hogy pontosan le tudja írni a diskurzus hatását, megértse a benne zajló értelmező és kognitív folyamatokat (van Dijk 2000 1).

Van Dijk elméletét éppen ezért tartom fontosnak, mivel benne jelenik meg először a diskurzus befogadásának és értelmezésének vizsgálata⁶⁵. Ezzel a lépéssel ugyanis az elemzés már kilép a statikus (csak egyik résztvevői – a termelői – oldalra fókuszáló) megközelítésmódból és képes lesz dinamikus egységként tekinteni a diskurzusra. Egyaránt vizsgálva a diskurzustermelés és –értés folyamatát.

Van Dijk a következőképpen gondolja ennek az elemzését. Szerinte a teljes folyamat megértése a diskurzustermelést meghatározó stratégia és a címzett értelmezését megjelenítő folyamat egészét át kell, hogy fogja. Ehhez – csakúgy mint a többi CDA kutató – olvasható, hallható, off-line, on-line szövegeken keresztül juthat el. E szövegeket ugyanakkor mindig úgy kell tekintenünk, mint a beszélő világismeretének reprezentánsait. Ebből következik, hogy nemcsak a szavakat, mondatokat kell figyelembe vennünk, hanem azokat a témákat is, melyek megjelenítésre kerülnek. A témák komplex keretek, melyek nemcsak az aktuálisan elhangzó mondatok koherens szövetségét jelentik, hanem általuk „képesek aktiválni a nyelvhasználók az események régebbi mentális modelljét, vagy újat létrehozni” (van Dijk 2000). A szövegek megértése tehát ezeknek a modelleknek a feltárását is jelenti. A szöveg akkor lesz érthető a címzett számára, ha maga is képes ezt a modellt rekonstruálni. Ebben segítségére vannak a korábbi tapasztalatai, illetve a szociális tanulás révén már rendelkezésére álló modellek. A diskurzusértelmezésbe bevont modellek, azonban mindig egyediek és egyszerűek (hisz a befogadók mindig más és más tapasztalati mezőből építkeznek)⁶⁶. Éppen ezért az elemzésből nem hiányozhat a tényleges kontextus ismerete.

Azt mondtuk, hogy ezek a modellek személyes és társadalmi tudásokból tevődnek össze.

- Személyes tudás = az egyéni nyelvhasználók tudásai, hitei, véleményei.
- Társadalmi tudás = a társadalmilag közösen osztott tudás alkalmazása.

A megértés egész folyamatát az így létrejövő modell koordinálja. Ezért fontos feltárnunk, hogy a diskurzus résztvevői társadalmi helyzetük, szerepük kapcsán milyen tudásokkal⁶⁷ és célokkal érkeznek a diskurzusba, mit tudnak és mit nem tudnak az adott téma vonatkozásában. A jelentés ugyanis – írja van Dijk (2000 3) – „nem a papírlapon vagy a levegőben van, hanem a nyelvhasználók kognitív reprezentációiban”. Ezért fontos, hogy megértsük, mi is történik pontosan a diskurzusfeldolgozás során.

⁶⁵ Az előző fejezetben már láttuk, Fairclough háromszintű modelljének középső etapja a diskurzív folyamat kétirányú: a diskurzus termelés mellett a diskurzus befogadás is része. Azonban ez utóbbira maga Fairclough nem sok figyelmet szentelt. Nála a szöveg nyelvi vizsgálata elnyomta a modell többi elemét. Az 1960-70-es években megjelenő pszicholingvisztikai irányzatok elszigetelt mondatok vizsgálatával kezdték meg az értelmező folyamatok vizsgálatát. Szavak, mondatok, mellékmondatok tanulmányozását jelentette ez, a partikuláris szerkezeti leírások ugyanakkor nem vezettek el minket arra, hogy értelmezni tudjuk ezeket a folyamatokat – mondja van Dijk (2000). Javasolja, hogy a diskurzusfeldolgozás komplex módját vegyük górcső alá.

⁶⁶ A diskurzustermelés folyamata ezzel ellentétes irányú, de ugyanezeket a lépéseket tartalmazza.

⁶⁷ Van Dijk modelljét egyaránt érvényesnek tekinti az igaz és hamis tudásokra (pl. előítéletek). Köztük ebből a szempontból nem tesz különbséget.

Itt kerül központba a szociális megismerés kérdésköre. A társadalmilag elfogadott hitek, tudások, attitűdök, normák, értékek (társadalmi tudás) a korábbi kognitív megközelítésekben⁶⁸ jobbra – mivel az egyénekre fókuszáltak – elszigeteltek maradtak. Van Dijk-ot az érdekli, hogy hogyan lesznek ezekből közösen osztott mentális reprezentációk, s milyen szerepet tölt be ebben a folyamatban a diskurzus. Ezek valódi dinamikai kérdések. Ahhoz, hogy eligazodjunk a társadalmi folyamatokban, nem dolgozhatunk tovább pusztán az egyéni mentális modellekkel; azok megosztása, közössé tétele a társadalmi megértés alapvető problematikájához tartozik⁶⁹. A kognitív elemzés és a társadalmi elemzés ennek révén szorosan összetartozik, nem választható szét egymástól. A kontextus modellel kiegészítve leszünk csak képesek megérteni a társadalmilag elfogadott attitűdöket, ideológiákat, normákat, értékeket és a szociális megismerés egyéb tényezőit (van Dijk 2000 3). Munkáját nóvumértékűnek tekinti, mivel eddig nem született még általános elmélet a társadalmilag megosztott mentális reprezentációk diskurzus-feldolgozásban betöltött szerepéről. Ezért javasolja, hogy ebbe az irányba kellene továbbfejleszteni a CDA-t.

SCA-modell kulcsfogalmai

E modellnek négy fő alkotóeleme van: a cselekvés, a kontextus, a hatalom és az ideológia. E négy elem a finomelemzés számára további egységekre bontható. Bánhegyi Máttyás (2010) cikkének összefoglalását alapul véve nézzük őket sorjában!

1. Cselekvés

A társadalmi interakció sajátos formájának tekintett diskurzus mint cselekvés leírható, ha meg tudjuk mondani, hogy mi az a szándék, ami a résztvevőket mozgatja, milyen perspektívából tekintenek a jelenségre, milyen implikációkat és következményeket foglal magában a működtetett diskurzus, és végül miként jellemezhető maga az interakció.

1.1. szándék (intenció)

A közlés mindig összetett, a beszélőt mindig valamilyen szándék vezérli megnyilvánulása során (valamit el akart érni, vagy csak tájékoztatni szeretne – számtalan aspektusa van

⁶⁸ Az általa javasolt kognitív diskurzuselemzés nem ugyanaz, mint a diskurzusfeldolgozás pszichológiai tanulmányozása. Azt mondja, hogy míg a pszichológia a mentális reprezentációk vizsgálatát és kísérletek útján igyekszik feltárni azt, hogy mi megy végbe az elmében, addig a kognitív elemzés a diskurzusok szerkezeti vizsgálatát tartja fontosnak, és nem végez kísérleteket. A van Dijk-i elemzés kiemelten kezeli a diskurzus szerkezeti elemeiként a koherenciát, metaforákat, témákat, előfeltételeket, relevanciákat. A szöveg koherens – mondja van Dijk (2000 8) –, ha van egy mentális modell, mely hozzárendelhető, azaz A képes elképzelni egy olyan helyzetet, melyre a szöveg igaz lehet. A szöveg értelme nagyban az alkalmazott mentális modell függvénye lesz. A metaforák azért érdekesek számunkra, mivel többlet jelentést hordoznak. A résztvevők kulturális ismereteire alapoznak. Használatuknak specifikus következményei vannak a jelentésárnyalás szempontjából. A témák „a szöveg formálisan definiált, makro szekvenciái, globális jelentéssel rendelkeznek.” (van Dijk 2000 6). A téma (makropropozíció) segíti a megértést és a termelést, a szöveg sematikus szerkezetét kijelölve általános jelentését is megadja. A kognitív elemzés kapcsán ki kell fejtenünk azokat a tudáselemeket, melyeket a résztvevők használnak vagy használniuk kell annak érdekében, hogy a címzettek számára érthető legyen a téma. Az implikaturák sem önmagukban érdekesek, mindig informatívak arról, hogy a beszélő mit gondol, mit kell expliciten megosztania a befogadóval, s mi az, amire mint közös tudásra támaszkodhatnak.

⁶⁹ Így ír erről: „A diskurzus társadalmi interakció nélkül elképzelhetetlen. Társadalmi interakció nélkül elképzelhetetlen a kognitív komponens és fordítva” (van Dijk 2000 3)

azoknak a funkcióknak, amelyek a beszédhasználatra vonatkoznak). Van Dijk feltételezi, hogy a diskurzus maga funkcionális jellegű, tudatos az elérendő cél vonatkozásában.

1.2. perspektíva

Ez alatt azt a nézőpontot értjük, ami a szövegben megjelenítésre kerül. A domináns olvasat kifejezés arra utal, hogy minden szöveg feltételez egy „ideális befogadót”, aki megjelenítője a szerző által sugallt értelmezésnek. Ehhez a domináns olvasathoz képest tudjuk megadni az alternatív értelmezéseket, szemléltetve a csoportok közti különbségeket az adott médiaszöveg kapcsán. Éppen ezért az elemzésben gondot kell fordítani a szerző álláspontjának a rekonstrukciójára, mivel ezzel mindjárt befolyásolja a befogadó értelmezését. Maga a diskurzus befogadása attól fog függeni, hogy az olvasó/hallgató milyen viszonyt alakít ki az abban kifejezett állásponttal kapcsolatban. A befogadó egyetérthet vagy ellenezheti annak tartalmát.

1.3. implikációk, következmények

A közös társas ismeretek meghatározói a diskurzusoknak. Ahhoz hogy társas cselekvésként értelmezhető legyen, a diskurzusoknak beszélgetési szabályokhoz, normákhoz kell igazodniuk. Ebben a társas összefüggésben nyeri el a diskurzus értelmét, s válik pusztá lokúcióból a mondással végrehajtott cselekvéssé (illokúcióvá).

1.4. interakció

Ez a cselekvéshez kapcsolódó utolsó szempont. Van Dijk ezt a résztvevők közötti társas viszonyok megragadásához használja fel. Beletartozik a kapcsolatfelvétel, a kapcsolatteremtés aktusa, minden olyan tényező, mely a partnerek közti viszonyt állítja be.

2. Kontextus

A cselekvés mellett a kontextus a második fő elem, mely elengedhetetlen ahhoz, hogy magát a diskurzust valós térben és időben, társadalmi és kulturális körülmények közepette elhelyezzük. A diskurzus realizálódásának csakúgy feltétele, mint a résztvevő partnerek cselekvése. Van Dijk (2010) a következőképpen határozza meg: „Egy eseményt, cselekményt vagy diskurzust körülvevő olyan környezet, körülmény, amely háttérként, helyzetként, feltételként vagy következményként funkcionál az adott diskurzus vonatkozásában”. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy maga a kontextus nem változatlan, statikus tényezője a diskurzusnak, sokkal inkább dinamikusnak állandóan változónak kell tekintenünk. Ezért az elemző a legnagyobb igyekezettel sem lesz képes objektíven megragadni azt. Mindig áthallatszik az, hogy a kutató miként érzékeli és érti magát a kontextust, így leginkább a vizsgálat során a fejében a kontextusról megszületett mentális konstruktumként tekinthetünk rá. Csakúgy mint a cselekvésnek, a kontextus elemzésének is vannak összetevői. Ezek a következők:

2.1. résztvevők

A kontextust vizsgálva az első feladatunk a kommunikációs eseményben résztvevő személyek meghatározása. Van Dijk állítja, hogy a kontextuális feltételek a résztvevők függvényében változnak. Vizsgálandó, hogy milyen társadalmi vagy intézményes szerepet

töltenek be, és kik azok, akik jelen vannak egy esemény bekövetkeztekor. Milyen tudás, vélemény képviselőiként, milyen szociális intézkedések megvalósítójaiként. Továbbá vizsgálendő a beszélők hatalma/erőssége is.

2.2. helyzet

A szituáció közvetlen fizikai jellemzőit érti alatta.

2.3. kellékek, eszközök

Főként az intézményesített interakciók elemzésénél tölt be szerepet. De természetesen az interakció értelmezését befolyásolják a goffmani értelemben vett díszlet és kellékek (bútorzat, öltözet).

2.4. non-verbális cselekedetek

A diskurzus jelentésének fontos szegmense a non-verbális jelzések metakommunikatív szerepe. Van Dijk javasolja, hogy ezt külön vegyük figyelembe különös tekintettel annak jelentésmódosító vagy megerősítő szerepére. Ide érti a tekintetet, mimikát, kéztartást, térközt, a paralingvisztikai elemeket.

2.5. magasabb szintű cselekvés

Minden cselekvés része egy (előre eltervezett, vagy egymással összefüggésben álló) eseménysorozatnak. A kontextus ennek a cselekvéssornak a megnevezését és az abba való illeszkedést is jelenti.

2.6. helyi és kiterjedtebb kontextus

Az interakciónak ugyanakkor a szekvenciasoron túlmenően van egy kiterjedtebb, társadalmi/történelmi kontextusa is. Azaz az interakció következményei túlnyúlnak a beszéd-cselekvés lezárultán. Ez az elemzési szempont igyekszik a diskurzus közvetlen és hosszabb távú hatásait és következményeit is megragadni. Például, hogy egy döntésnek milyen politikai, gazdasági, társadalmi következményei vannak/lesznek.

3. Hatalom

A kognitív diskurzus-társadalom-modell harmadik eleme a hatalom. Van Dijk (2003) szerint a csoportviszonyok meghatározó fogalmaként kell rá tekintenünk. Maga a szerző általános definícióval dolgozik. Azt mondja (2000 447): a hatalom „csoportok és intézmények által birtokolt”, amely privilégizált hozzáférést jelent a „társadalmilag értékesnek tartott erőforrásokhoz” (mint pl. jólét, jövedelem, pozíció, státusz, erő, csoportokhoz tartozás, oktatás, tudás, de a kommunikáció bizonyos formáihoz és kontextusaihoz való különleges hozzáférést is annak tekinti). Összefoglalóan a csoportok és intézmények társadalmi erejét, illetve az általuk gyakorolt ellenőrzést érti alatta. Azaz a hatalom együttjár a befolyással. A nagyobb hatalommal bíró csoportok ugyanis ellenőrzésük alatt tudnak tartani más csoportokat, kihatva azok cselekedeteire, gondolkodására (vö. van Dijk 2000 447). Egy csoport társadalmi ereje attól függ, hogy mekkora joga van mások ellenőrzésére. A hatalom forrása sokféle lehet: katonai, gazdasági (pénzbeli), tekintélyen alapuló (szülők, tanárok, újságírók), információból fakadó, vagy intézményi/bürokratikus.

Ezt többlethatalomként határozza meg, és érvényre juttatásának két módját említi. Az egyik az elnyomó hatalom, melyet fizikai erőszakkal, katonai fölényrel lehet leginkább érvényesíteni. A másik a meggyőzésen alapuló, ún. kognitív hatalom, mely diszkurzív módon érvényesíthető a gondolkodás és a beszéd szabályozása révén⁷⁰. Elsődlegesen ezt a diskurzuselemzésben úgy ragadhatjuk meg, hogy mi az a tudás és ismeret, amit megbízható tudásként jelenítenek meg a diskurzus termelői számunkra. A hatalom a domináns csoportok részéről éppen ezért nagyon gyakran törvényként, szabályként, normaként jelenik meg – ezek segítségével képesek ugyanis általános egyetértést képezni, a hatalmat annak változatlanóságánál fogva folyamatosan legitimálni. A kognitív hatalom gyakorlásának kulcsszerepe van, amikor azt akarjuk vizsgálni, hogy egyes csoportok miként igyekeznek mások gondolkodásmódját befolyásolni az ideológia és manipuláció eszközeivel. „A modern hatalom kognitív hatalom” – összegzi meglátását van Dijk (2000 447). Már nem a nyílt erő, mások fizikai leuralása a hatalom gyakorlásának elsődleges eszköze, hanem a nyelv, ugyanis ezzel lehet mások gondolkodását irányítani.

Itt ragadja meg az alkalmat van Dijk (1993 255), hogy a média világát és a hatalom kérdését összekapcsolja. A kommunikációt fontos szimbolikus erőforrásnak tekinti. Állítva, hogy a mostani mediatizált világban a „hatalom és a dominancia általában szervezett és intézményesített módon valósul meg”. A hatalom itt a dolgokról való közbeszéd irányítását jelenti, annak meghatározását, hogy az emberek mit gondoljanak bizonyos témákról. A nyilvános diskurzushoz való hozzáférés csak keveseknek, az ún. hatalmi elitnek adatik meg. A média birtoklása és a hatalom így elválaszthatatlan egymástól. A hatalom fenntartásának meghatározó eszköze maga a média. A média működésmódjába alapvetően beleépített a kontroll. Ilyen például a napirend meghatározása: az, hogy milyen témák jelenhetnek meg (tartalmi szintű kontroll), milyen struktúrában (műfaj szerinti kontroll) és milyen kontextusban (társas-társadalmi kontroll), a hatalom szelektáló működésmódjának eredménye, melyben egyrészt a szerkesztőségi, másrészt politikai, gazdasági, tudományos érdekek jelennek meg és képviseltetik magukat. A hatalom tehát, nemcsak a diskurzus megalkotására, az ahhoz való hozzáférésre, hanem a kontrolljára is kiterjed. Az pedig, hogy egy adott diskurzusban ki hallathatja a hangját, kinek a hangját erősíti fel a média, s ki lesz elnyomva, marginalizálva, meg-nem-jelenítve, a hatalom elemzésének kulcskérdése⁷¹. Ez jelenti azt, hogy diskurzus (kiemelten a médiadiskurzus) hozzájárul a hatalmi egyenlőtlenségek termeléséhez és fenntartásához, normalizálásához. A hatalomgyakorlás tehát egyenlő a diszkurzív uralommal. Ugyanis azok a csoportok, akik hozzáférnek a diskurzushoz, könnyebben érik el érdekeik és hatalmuk érvényre juttatását, nézőpontjuk tudásként, igazként történő legitimációját.

⁷⁰ „A 'modern' és gyakran hatékonyabb hatalom inkább kognitív. A kognitív hatalmat a meggyőzés, a színlelés vagy a manipuláció eszközeivel vagy más stratégiákkal gyakorolják azért, hogy valakinek az érdekei miatt megváltoztassák mások gondolkodását. Ez az a lényeges pont, ahol a diskurzus és kritikai diskurzus elemzés belépnek: mások gondolkodását irányítani elsősorban ez a szöveg és a beszéd egyik funkciója” (van Dijk 2000 447-448).

⁷¹ Van Dijk arról beszél, hogy a hatalom nem mindig gyakorolható nyilvánvalóan. A domináns csoportok „visszaélései” közé a mindennapi élet számos formája tartozhat. Sőt a domináns csoport nem minden tagja erős és elnyomó, ám a hatalom fogalmának vizsgálatakor erre a differenciálásra nem kerül sor. A csoport egészére jellemző fogalomként használjuk a hatalmat, a dominanciát, vagy ellenkező esetben az elnyomott, alávetett fogalmakat.

A hatalom birtoklójának van Dijk szerint a következőkkel kell rendelkezniük:

1. a diskurzus speciális formáihoz (politika, média, tudomány) kell hozzáférniük
2. képesek kell lenniük befolyásolni mások gondolkodását (elnyomás vagy elismertség révén)
3. irányítani mások gondolkodását (manipuláció vagy meggyőzés révén).

Ezekből az állításokból következik az, hogy annak, aki több diskurzushoz fér hozzá, nagyobb a hatalma, nagyobb eséllyel képes ugyanis mások gondolkodását meghatározni. Ezt jelenti az, hogy a hatalom mindig a diszkurzív hozzáférést jelent. Van Dijk (2000 449) felhívja a figyelmet a szoros kapcsolatra a társadalmi hatalom és a diskurzushoz való hozzáférés között, így ír: „minél több az olyan diskurzusfajta, kontextus, résztvevő, közönség, hatóterület és szövegtulajdonság, amelyet hatékonyan ellenőriz(het)nek vagy befolyásol(hat)nak, annál nagyobb hatalommal rendelkeznek a társadalmi csoportok, intézmények vagy elitek. Sőt minden egyes csoportnál, pozíciónál, intézménynél felfedezhetünk egy 'diskurzus-hozzáférési profilt'”.

A diszkurzív hatalommal való visszaélés négy kulcskérdése:

1. Hogyan ellenőrzik a domináns csoportok a közbeszédet?
2. Hogyan működik az ilyen diskurzus, miként tudja befolyásolni a kevesebb hatalommal bíró csoportok gondolkodását és cselekvését?
3. Milyen társadalmi következményei vannak ennek?
4. Hogyan hozza létre és tartja fenn a társadalmi egyenlőtlenségeket (miként tudnak az alávetett csoportok diszkurzívan ellenállni a rájuk irányuló befolyásnak) (van Dijk 2000).

A hatalom a van Dijk-i koncepcióban azonban csak ritkán abszolút. Elismeri, hogy bizonyos csoportok többé-kevésbé képesek irányítani más csoportok gondolkodását és cselekvését, meghatározni attitűdjeiket bizonyos témákat illetően, ez azonban nem jelenti a totális uralmat. Hisz az uralt csoportok képesek ellenállni vagy jogosnak tartani a hatalmat. Ez a diszkurzív küzdelem a csoportok között a hatalom kérdése mentén magyarázható. Ugyanakkor a hatalom működésének sajátos eleme, mikor a csoportok az irányítottságukat magától értetődőnek, természetesnek, megkérdőjelezhetetlennek tartják – ez már az ideológia területére visz el minket.

4. Ideológia

A van Dijk-i modell negyedik eleme az ideológia. Ez a hatalom kognitív megfelelője. Ugyanis ahol a hatalom és a dominancia működik, ott ideológiaként jelenik meg, a gondolkodás irányításaként. Az, hogy a diskurzusban résztvevők miként tekintenek a jelenségekre, a nézőpontjuk kérdése. Itt kap szerepet az ideológia, mely nyelvi kereteket, aspektusokat kínál fel a diskurzusban résztvevők számára. Magát a nézőpontot el kell fogadtatni, így a domináns csoportok törekednek arra, hogy saját szemléletüket magától értetődőnek, természetesnek, igaznak tüntessék fel. Van Dijk (2000 448) csatlakozik Fairclough (1989) gondolatához és a CDA feladatának tartja ő is, hogy „megvizsgálja azokat a diszkurzív stratégiákat, amelyek legitimálják az ellenőrzést, vagy más módon 'teszik természetessé' a társadalmi rendet, és

különösen az egyenlőtlenségi viszonyokat”. Az ideológiát társadalmi funkciói felől ragadhatjuk meg leginkább. Van Dijk (2000) ezt írja: „az ideológiát domináns csoportok hozzák létre annak érdekében, hogy egyrészt az adott társadalomban saját erőfölényüket reprodukálják, illetve legitimálják, másrészt pedig, hogy mások gondolkodását befolyásolhassák”. Ez abban nyilvánul meg, hogy a helyzetek értelmezései és értékelései a domináns csoportok érdekeinek megfelelően alakulnak. A társadalmi cselekvés meghatározó alapjának tekinthetjük ezeket a diskurzusértelmezéseket. A domináns csoportok ugyanis olyan diszkurzív helyzeteket hoznak létre, melyekben nézőpontjuk legitimálásán kívül képesek más csoportokat kizárni a diskurzusból. Azaz a lehetséges alternatívák (másként gondolkodás) számát korlátozzák. Ez eredményezi az ideológia működésének jól ismert vonását: a fekete-fehér gondolkodást.

A gondolkodás befolyásolása a tudás feletti hatalmat jelenti. Ez olyan helyzetek megteremtését foglalja magában – írja van Dijk (2000) –, melyekben rajtuk kívül más csoportok nem rendelkeznek „a szükséges tudással és hitekkel”, hogy megkérdőjelezhessék a fennálló diskurzust és az abban közölt információt. Az ideológia ugyanis akkor a leghatékonyabb, ha „mint az élet természetes és megváltoztathatatlan rendjét fogadják el, és ha senki nem kérdőjelezi meg az uralkodó ideológiát”. Így a domináns csoportok érdeke a társadalmi berendezkedés és a meglévő diszkurzív gyakorlatok megkérdőjelezhetetlen, stabil voltának biztosítása. Ez akkor működik, ha a többi csoporttal is el tudják mindezt fogadtatni, illetve az alternatív diskurzusokat, melyek e stabilitást megkérdőjeleznék, igyekeznek elnyomni, kiszorítani a társadalmi nyilvánosságból. Ennek egyik formája a MI-ŐK opozíció⁷² hangsúlyozása, mely a másik csoport alternatív véleményének és nézőpontjának kizárásához (kirekesztéséhez) vezet.

Mit is jelent mindez az elemzés szempontjából? Itt kanyarodnék vissza Moscovici elméletéhez. A gondolkodás keretei és fogalmai a diskurzusban adóttak. Ez úgy valósul meg, hogy a diskurzus felkínálja azokat a fogalmakat, sajátos jelentésben használva őket, amelyek segítségével jelenségekről, tárgyakról beszélhetünk. Moscovici ezt nevezte figuratív magnak, amiben a tárgyról való tudás „kikristályosodik”. A van Dijk-i ideológia működése ehhez hasonló. Olyan mentális konstruktumok (hitek, vélemények, attitűdök) használatát jelenti, melyek alakítani fogják azt, hogy mit hogyan észlelünk, ismerünk meg, értelmezünk. Ezt hívja van Dijk társas megismerésnek. A következő meghatározását adja: „a társas megismerés a diskurzus és a cselekvés, illetve az egyén és a csoport közötti hidat, átmenetet, kapcsolatot biztosítja” (2003 7). Ahhoz, hogy megértsük az ideológia működésmódját, le kell írunk, a diskurzus milyen hiteket, véleményeket, attitűdöket jelenít meg explicit vagy implicit módon.

A diskurzust működtető csoport leírásában jól alkalmazható, hisz a csoporton belül a tagok ezeket a hiteket, véleményeket, attitűdöket elfogadják, nem kérdőjelezi meg. Ezeket kell a kutatónak feltárnia, hisz ezek mentén alakulnak ki az általánosan elfogadott csoportnormák és –értékek, amelyeket mind a csoport, mind a csoporthoz tartozó személyek igaznak, valósnak fogadnak el és identitásuk meghatározó részének tekintenek.

⁷² Részletesen később a Módszertani részben lesz szó róla.

A mentális reprezentációk mint konstruktumok közül kettővel foglalkozik kicsit részletesebben van Dijk (2003 7-12): a tudással és az értékelő tartalmú meggyőződéssel. Meghatározásában a tudás „olyan tényeken alapuló igaz, a valósággal koherens meggyőződés, amely az adott társadalom tagjai által birtokolt és elfogadott közös, általános társadalmi ismeretekből és kulturális készségekből tevődik össze”. Míg az értékelő tartalmú meggyőződés „mentális értékelő folyamatok révén jön létre, és jellemzője, hogy nem létezik olyan objektív kritériumrendszer, amely alapján egyértelműen eldönthető, hogy az adott állítás igaz-e vagy hamis”. Ez utóbbinak egy sajátos típusa a vélemény. Ezt a következőképp definiálja: „a vélemény olyan hamis vagy egyértelműen nem igazolható meggyőződés, amely morális vagy egyéb értékelés alapján jön létre”. Megkülönbözteti a személyes és a társadalmi véleményt, hiteket egymástól, az előbbin az egyén értékelő tartalmú meggyőződéseit érti, ugyanakkor sokszor mindez elválaszthatatlan attól, hogy mit vall csoportja egy bizonyos kérdés vonatkozásában. A személyes hitek és a társadalmi hitek kölcsönösen hatnak egymásra. Erre alapozva mondja azt van Dijk, hogy a mentális reprezentációk közti határvonalak gyakran elmosódtak. A szövegalkotás jellemzői miatt a társadalmi véleményeket és hiteket a diskurzusban mindig személyes hiteken keresztül jelenítik meg. A szövegek, a verbális aktusok hordozzák ezeket, ugyan egyéni megnyilvánulásnak látszanak (értsd: mindig valaki verbális aktusában vannak megjelenítve), de ezek mögött legtöbbször az adott személy csoportjának hite, tudása tükröződik. Ha sikerül megragadnunk, mit tekint a csoport tudásnak, értékelő tartalmú meggyőződésnek, milyen vélemények fogalmazódnak meg, akkor ezek segítségével bemutatatható a csoport nézőpontja, kérdéshez való hozzáállása, hisz ezeket explicit vagy implicit módon az általa működtetett diskurzusban képviselni fogja. „Az adott társadalmi csoportok által birtokolt és általuk elfogadott társadalmi vélemények nagyobb, komplexebb, egymással összefüggő, egymásra ható véleménystruktúráit” (van Dijk-ot idézi Bánhegyi 2010) attitűdnek nevezi. Az ideológiát legjobban az érvelésen keresztül tudjuk megragadni. Ez az implikaturák vizsgálatát jelenti, mi az a tartalom, amit a beszélő adotttnak és megkérdőjelezhetetlennek tekint.

A társas megismerés vizsgálata kapcsolatot teremt a mikro- és a makroszintű elemzés között. Míg a mikroszint az egyéni nyelvhasználat, verbális interakció eseteit foglalja magában, a makroelemzés kérdéseinek fókuszja a hatalom, a dominancia és a társadalmi egyenlőtlenségek. Van Dijk úgy hidalja át a kettő között található szakadékot, hogy azt mondja, hogy a diskurzus nyelvhasználói különböző társadalmi csoportok tagjaiként vesznek részt az interakcióban. S e csoporttagságukból számos dolog következik, például, hogy nemcsak személyes meggyőződéseik, hanem társas viszonyaik és abban szerzett tudásaik, hiedelmeik is befolyásolni fogják az interakciót. A közös szociális reprezentációk a csoportok kollektív akciójára kihatással vannak, a diszkurzív helyzetek pedig konstitutív módon alkotói a társadalmi struktúrának.

A van Dijk-i elemzési rendszer komplex, alapvetően a kognitív tudást, hiedelmeket érintő diszkurzív befolyásolás vizsgálatára alkalmas. Fő elemzési egységei még egyszer összefoglaló jelleggel: a résztvevők (akik különböző kommunikatív, társadalmi vagy intézményi szerepek képviselői), a kommunikatív helyzet (a kommunikatív esemény időpontja, helye, kontextus), vizsgálandó milyen tudás vagy vélemény, szociális intézkedés megvalósítóiként képviselőiként lépnek fel a szereplők, maga a téma megtárgyalása (műfaj, beszédaktusok

kapcsolódó diskurzusok), a diskurzusba bevont mentális reprezentációk (célok, tudás, attitűdök) és a beszélők hatalma. A van Dijk-i módszer kritikájaként róható fel, hogy jelen állásában sokkal inkább teoretikus, mintsem empirikus megközelítésről van szó. Az elemzés során csak komoly (leginkább szövegelemző-nyelvészeti) kiegészítésekkel alkalmazható jól. Ugyanakkor érdeme, hogy a diszkurzív gyakorlat befogadói oldalát is beemeli az elemzésbe, azaz képes különbséget tenni a szöveg révén történő társadalmi hatalomgyakorlás (diszkurzív termelés és legitimálás) és e szövegek következménye között, azaz, hogy miként alakítják (át) a diszkurzusok a befogadók gondolkodását.

*

Ajánlott irodalom:

Van Dijk, T.A. (2000): A kritikai diskurzuselemzés elvei. In Szabó M./Kiss B./Boda Zs. szerk. Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Budapest: Tankönyvkiadó – Universitas, 442-477.

Történeti diskurzusemegközelítés - Ruth Wodak

Wodak munkásságát személy szerint szintetizáló képessége miatt emelném ki. Elméleti kereteit tekintve a Bécsi Iskola képviselőjeként, és az alapító csapat egyetlen női tagjaként tartjuk őt számon. Az az irányzat, melyet a nevéhez kötünk, a diskurzustörténeti megközelítés, melyet DHA betűszóval jelölünk. Wodak megközelítése, akárcsak Fairclough-é nyelvi orientációjú.

Wodak abból a CDA kutatók között népszerű definícióból indul ki, mely szerint „a diskurzus nyelvhasználat szóban és írásban, egyfajta társadalmi gyakorlat” (Fairclough-Wodak 1997). A diskurzusnak a következő definícióját adja: „egyidejű és egymást követő, egymással összefüggő nyelvi cselekvések komplex kötege, amelyek a társadalom különböző területein cselekvésként jelennek meg. Tematikusan egymással összefüggő szemiotikai, szóbeli vagy írásos üzenetek. Szövegek, melyek meghatározott szemiotikai típusokhoz, műfajokhoz tartoznak” (Reisigl-Wodak 2001. 66 – idézi Wang 2006 68). Wodak DHA megközelítésében a cselekvési területek, műfajok, diskurzusok és szövegek közötti kapcsolat leírása, modellezése, valamint a kontextus feltárása elsősorban történetileg értendő (Wang 2006 68).

Wodak az elemzésben átveszi Fairclough háromszintű modelljét, melyben a szöveg leírása, a diszkurzív folyamat értelmezése és a társadalmi elemzés, mint magyarázat együtt van jelen. Elfogadja azt is, hogy ezeket nem külön szekvenciaként kell tekinteni, hanem olyan egységként, melyben a három analitikus dimenzió szisztematikusan és rekurzívan kapcsolódik egymáshoz egy diszkurzív esemény során (Wang 2006 69). Éppen ezért szükséges a diszkurzív eseményt megragadó szövegek pontos leírása. Nemcsak a szövegtest, hanem a történelmi irányultság okán, az azt körülvevő társadalmi-politikai kontextus minél szélesebb mérvű rekonstruálása is szükséges. Ehhez egy nagyobb adatgyűjtő tevékenységet

kell végezni – mondja, ugyanis csak ez teszi lehetővé mind a mikro-, mind a makroszintű kimutatásokat.

Világosan kifejti, hogy azt a kapcsolatot kell vizsgálnunk, ami a diszkurzív esemény, a különböző helyzetek, intézmények és a társadalmi struktúra között fennáll. A diszkurzív események formálják szociális világunkat, de ez utóbbi ugyancsak visszahat rájuk. Ebből következően a diskurzus egyrészt szociálisan konstitutív folyamat, másrészt pedig szociálisan kondicionált. A társadalmi intézmények általi meghatározottságot viszont Wodak nem tekinti olyan keretnek, amit nem lehet átlépni. A szabályok csakúgy, mint az identitások a résztvevők közti interakcióban formálódnak. A diskurzusok révén hozzuk létre a helyzeteket, a különféle tudásokat, társadalmi identitásokat, valamint emberek és csoportok közötti viszonyokat (Wodak-Meyer 2001 6). A diskurzus éppen ezért mindig következményekkel jár, legtöbbször jelentős ideológiai hatással. Ez lehetőséget ad számunkra például az ebből fakadó hatalom vagy egyenlőtlenség vizsgálatára. Ahogy mondja: „a diskurzus tárgya mindig valamilyen hatalmi viszonylat gyakorlatának megvalósulása” (Fairclough-Wodak 1997 258).

Az ideológiát Wodak szintúgy fontos eszköznek tekinti az egyenlőtlen hatalmi viszonyok létrehozásában és fenntartásában. Ezért tanulmányozza az ideológia és a társadalmi környezet összefüggéseit, valamint a nyelvi közvetítettséget. A hatalmi különbségek részben nyelvileg kódoltak – mondja Wodak. Így első helyen az a kérdés áll, hogy a különböző nyelvi formák révén hogyan képesek fenntartani a hatalmat. Ahogy Habermas (1967 259) is fogalmaz: a nyelv az uralom médiuma, a hatalmi viszonyok legitimálója, mindig ideologikus. Ezért elemzi a hatalmon levők nyelvét, a nyelvi funkciók szerepét a tudás fenntartásában, az ideológia termelésében, valamint az intézményi gyakorlattal való viszonyukat. A szövegek gyakran helyszínei a hatalmi harcoknak, dominancia-küzdelmeknek. Ugyanis a diskurzus lehet kihívás a hatalom számára, amennyiben az aláássa a hatalmi csoportok status quo-ját, új felosztást javasolva. A nyelvi formák vizsgálatával rá tudunk mutatni a hierarchikus társadalmi struktúrákból fakadó elnyomás, a manipuláció eseteire. A CDA kutatás nem titkoltan arra törekszik, hogy ezeket a viszonyokat átláthatóvá tegye, felvilágosítva az elnyomottakat ellenlépéseket foganatosítson. A dominancia, hatalom, diszkrimináció, ellenőrzés esetei így lesznek érdekesek a számára. Kritikai vizsgálat alá veti a társadalmi folyamatokat, struktúrákat, amelyek meghatározzák a diskurzusokat, vizsgálja az ezek révén keletkező szövegeket, hogy azokban különböző társadalmi csoportok miként jelennek meg, hogyan jutnak szóhoz. A szövegeket a társadalmi interakció lenyomatainak tekinti.

A hatalom diskurzusának elemzése áll itt is a középpontban, azoknak a szemiotikai gyakorlatoknak a vizsgálata, amelyek az uralom fenntartását szolgálják. Olyan témákat vesznek górcső alá, mint a rasszizmus, antiszemitizmus és feminizmus jelenségei, kiemelten ezen belül is az előítéletes megnyilvánulások érdeklik. A könyvünkben bemutatott szerzők közül Wodak elmélete foglalkozik a legtöbbet az identitás kérdésével. Kiemelten a nemzeti identitás diszkurzív építésére kíváncsi. Foglalkozik a csoportidentitás megteremtésének és legitimálásának módjaival, valamint más csoportok kizárásának retorikájával, illetve kiemelten a különbség konstrukciójával.

A múlt rekonstrukciója.

A csoportidentitás egyik eszköze a múlthoz fűződő viszony megfogalmazása. A múlt megalkotását szintén társadalmi konstrukciónak tekinthetjük. Assmann-nál (1999) olvashatjuk, hogy minden közösség felteszi magának a kérdést, hogy mit nem szabad elfelejtenünk, és e kérdésre adott válaszok fogják identitásának magvát jelenteni. Más közösség nem is létezik, csak emlékezetközösség – idézi Assmann Pierre Nora-t (1999). A közösségiség egyik kulcsmomentuma a múltunkhoz való viszony tisztázása. Ez azonban nem más, mint a megtörtént események láncolatából egy szelektív válogatás. Az emlékezet kanonizál bizonyos eseményeket, azokat is bizonyos olvasatokban, az átörökítés intézményein keresztül pedig generációról generációra továbbadja. Ahol az emlékezetlánc megtörik, ott amnézia keletkezik, új közösség definiálódik. A múlt rekonstrukciójában ezek a diskurzusok, történelmi narratívák éppen ezért kiemelt szerepet töltenek be. Ezeket a narratívákat különböző csoportok úgy irányítják, hogy azok megfeleljenek érdekeiknek és céljaiknak. Wodak és a Bécsi Iskola tagjai e történelmi narratívák vizsgálatának szükségességét állítják. Megközelítésmódjuk ötvözi a szociolingvisztikát, a történelemtudományt, politológiát és a kulturális antropológiát (néprajzot). A közsférát olyan stratégiai szintérnek tekintik, ahol ezekkel a narratívákkal társadalmi cselekvések valósíthatók meg (pl. megemlékezési rítusok).

A DHA kutatók szerint a történelmi tudás négy rétegből áll:

1. nyelvi szövegegyüttes (narratíva)
2. intertextuális és interdiszkurzív szint
3. nyelven kívüli szint (ezt hívta Fairclough társadalmi gyakorlatnak)
4. társadalmi, politikai és történelmi szint (Wodak-Meyer 2009)

A diskurzustörténeti megközelítés ennek megvalósítására a következő lépéseket javasolja:

1. A szöveggörnyezet és a társadalmi-történelmi-politikai viszonyok rekontstrukciója. A kontextust a lehető legpontosabban kell rögzíteni, mivel a diskurzus csak az adott kontextusban írható le, értelmezhető, magyarázható
2. Meg kell határozni a műfajt és a diskurzust, melyhez a szöveg tartozik. A beszéd témája történelmi eseményeket és tényeket érintsen. Keresni kell hasonló témájú, érvrendszerű szövegeket (hasonló érvek, makrotémák, cselekvési területek, műfajok)
3. Ezután következik az elemzésbe vont szövegek kiválasztása és pontos nyelvi átírása.
4. A kutatási kérdések megfogalmazása, részterületek megközelítésmódjainak feltérképezése (egyéb szempontok, melyeket a magyarázathoz figyelembe kell venni).
5. A kutatási kérdéseket a nyelvi vizsgálatra kell irányítani⁷³.
6. A kódok alkalmazásával előbb a szövegvizsgálat történik, majd a kutatási kérdésekből eredő megállapítások és értelmezések következnek
7. A konkrét intézkedések megfogalmazása és átfogó magyarázat megalkotása. (Wodak 2001 – idézi Wang 2006 69-70)

⁷³ Az elemzési kategóriák (kódok) és a nyelvi vizsgálat a kutatási kérdéstől függ – megválasztásuk mindig ennek figyelembevételével történjen.

A DHA kulcsfogalmai

Szöveg

Wodak szerint a szöveg a diskurzusnak különleges és egyedi megvalósulása. A szövegnek mindig vannak látens jelentései, melyeket eltérően olvasnak a különböző kulturális háttérrel rendelkező olvasók. Éppen ezért a kontextus, a közös tudás meghatározó a jelentésképzésben. Ami érdekli, hogy hogyan jön létre e különböző olvasatok ellenére a kollektív emlékezet.

Műfaj

A szövegek különböző műfajokhoz tartoznak. A műfajt úgy határozza meg, hogy „egy bizonyos típusú társadalmi tevékenységhez tartozó nyelvhasználati mód”, mely speciális funkciót tölt be a szociális világban.

Kontextus

Wodak fontosnak tartja a kontextus fogalmának tisztázását. Ez annál inkább is lényeges, mivel a CDA-n belül talán ez az egyik legtöbbet használt, ámde kevésbé meghatározott kifejezés. Nem világos, hogy a társadalmi világ, a társadalmi struktúra mely szegmensei tartoznak ide, vagy inkább általános fogalomként tekintünk rá, mely minden mást magában foglal, ami nem-nyelvi. Sok esetben pedig csak a beszélők szociológiai változóit értik alatta a kutatók. Jogos Wodak felvetése, hogy ebben az egységes koncepció kialakítása tovább növelné az elemző kapacitást. A kontextus vonatkozásában konszenzusos megállapításként annyi fogalmazódik meg csupán, hogy minden diskurzust történetileg beágyazottnak tartanak, melyhez más jelen idejű diskurzusok kapcsolódnak, illetve kapcsolatban állnak múltbeli diskurzusokkal és kiindulópontjai lehetnek a jövőbelieknek.

Ideológia

Az ideológia hatása, hogy a valamikor létrejött jelentéseket elhomályosítja, s új jelentéseket helyez a fókuszba. Meglétüket természetesnek, öröktől fogva valónak tünteti fel. Eltompítva vagy negligálva az alternatívákat, a meglévő formákat adottnak mutatja a társadalmi térben. Minden megváltoztatásra irányuló törekvést támadásként, deviánsként, rosszként, bűnösnek tüntet fel, ezáltal igyekszik stabilizálni a meglévő diszkurzív gyakorlatot. A szövegeket és következményeiket magától értetődőnek, megfellebbezhetetlennek mutatva fel tulajdonképpen újratermeli a meglévő viszonyokat. Ahhoz, hogy ezt a működésmódot le tudjuk leplezni, a konkrét elemzésnek rá kell mutatni a történeti alakulás ívére, hogy nem volt ez mindig ennyire magától értetődő, adott, hogy különböző kontextusokban más-más értelmezés jött létre. Ezért egyrészt a változásra helyezi a hangsúlyt, hisz a töréseket, átalakulásokat bemutatva képes szemléltetni, hogy a fennálló jelenségek változtathatóak, nem öröktől fogva adottak. Másrészt hangsúlyos lesz az elemzés szempontjából az interdiszkurzivitás és az intertextualitás, ugyanis ez rámutat az értelmezés (értelemadás) alternatív lehetőségeire.

Interdiszkurzivitás és intertextualitás

Wodak Fairclough-i értelemben használja az interdiszkurzivitás és intertextualitás fogalmakat, melyek kapcsolatot jelentenek a különböző diskurzusok között egyrészt a diskurzustémákat, másrészt a műfajokat illetően.

Diszkurzív konstrukció

A diskurzus egyik funkciója, hogy létrehoz a különböző csoportok között egy MI-ŐK⁷⁴ szembenállást, mely alkalmas a megkülönböztetésre, alávetésre, ellenségeképzésre. A diszkurzív konstrukció folyamatát az alábbi állomásokban látja:

1. a társadalmi szereplők címkézése
2. negatívumok kiemelése, általánosítás
3. érvek kidolgozása, melyeket bizonyos csoportok kizárására, mások befogadására használ fel.

A DHA elemzés számos analitikus eszközt használ, sokat merít az érveléelméletből. Wodak és munkacsoportja vizsgálja többek között

- a pozitív önkép elemeit,
- a személyek megnevezését, azt, hogy milyen vonásokat, tulajdonságokat, funkciókat tulajdonítanak nekik.
- A szöveg érvelését, hogy annak segítségével miként próbálják meg egyes csoportok kizárását vagy befogadását igazolni. Ebből a szempontból lesznek lényegesek számukra a címkék és az attribúciók.
- Fontos kérdés, hogy a diskurzus révén hogyan építik bizonyos aktorok fel saját identitásukat, a csoportok pedig tagságukat, híveiket.
- Hogyan zajlik a saját és a külső csoport elkülönítése?
- Mi adja a diszkriminatív illokúciós erőt?

A DHA nyelvi elemzése kiemelten kezeli a diskurzusban szereplő kulcsfogalmak vizsgálatát, az állítmány aktív vagy passzív szerkezetét, a perspektívára utaló névmásokat, a fokozás,

⁷⁴ A MI-ŐK reflexív fogalompár, a különbség definiálásának egyik módja, kulturális kategória. Mit is jelent mindez? Reflexív, mivel ahhoz, hogy meg tudjuk mondani, kik vagyunk, szükséges annak megfogalmazása, hogy kik nem vagyunk. Az identifikáció első lépése a másiktól való elkülönítés. Ezt jelenti, hogy ha a különbségről beszélünk, akkor leggyakrabban ezt a bináris, kulturális kategóriát alkalmazzuk. A MI-ŐK oppozíciópár végigkísérte a történelmet, nagyon sokszor etnocentrikus módon a saját csoport felsőbbrendűségét, értékessége hangsúlyozódik benne a többivel szemben. Clifford Geertz (1994), antropológus említette, hogy amikor megkérdezte egy indiáncsoporttól, hogy hol található a másik törzs, a válasz egyszerűen így hangzott: „A *tetűpeték* a hegy túloldalán vannak”. Minden kultúra létrehozza a maga „*tetűpetéit*”, azon csoportjait, akiket társadalmilag elűtő, „más” viselkedése folytán marginalizál, értéktelennek tart. Ebben a folyamatban azonban mindig látnunk kell azt a mechanizmust, melyben a saját kultúrát mérceként, etalonként, normatívaként állítva mások megkülönböztetését végzi. Ez minden esetben önkényes vonás. Minden csoport, minden kultúra rendelkezik egy olyan önképpel, amelyben magát helyezi a hierarchia csúcsára, és a többit ehhez mérten ítéli meg. Ezért volt olyan nagy lépés, mikor a kultúrantropológusok elkezdtek beszélni arról, hogy ez etnocentrizmus, s erőteljesen helytelenítették azt. Helyette alternatívaként a különbség feldolgozására a „sokféleség” elismerését javasolták. Annak belátását, hogy egyik kultúra sem különb, mint a másik, a saját mérőrendszerünk nem lehet mérce a másik kultúra felett, minden kultúrát csakis önmagához mérten van jogunk leírni, hisz ha nem így járunk el, erősítjük az egyenlőtlenséget. Ugyanakkor a MI-ŐK oppozíció, mélyen beleívódott a gondolkodásba, nyelvi kifejeződését számos esetben megtaláljuk, erről bővebben: Fónagy (1990), Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmakról írott munkáját.

illetve a kicsinyítés és túlzás eszközszerét. Ezeket azonban mindig egy nagyobb folyamat részeként tekinti, s vizsgálja, hogy hogyan járulnak hozzá egy csoport identitásának kifejezéséhez. Leggyakrabban vizsgált jelenségei azonban mégis a sztereotípiák, az előítéletes, rasszista, és antiszemita és szexista megnyilvánulások. Ezek segítségével bemutathatók ugyanis azok a stratégiák, melyek a csoportok között egyenlőtlen viszonyt hoznak létre, mégpedig a másik csoport lealacsonyító megkülönböztetése révén. A DHA erősségeként tartják számon, hogy talán itt egységesül leginkább az elmélet és a módszer egymással. Ez jórészt fakad Wodak szemléletéből, aki számos könyvben igyekszik a CDA krónikásaként megnyilvánulni, valamiféleképpen szintetizálni a sokféle tartó elméleteket. A történelmi, politikai és társadalmi elemzés fontos részét képezi a módszertannak. Sokat merít Fairclough-tól, akivel több ízben dolgozik együtt.

Diszkurzív stratégiák

Wodakot leginkább azok a diszkurzív stratégiák érdeklik, melyek a nemzeti identitás megteremtését szolgálják. Négyfajta stratégiát azonosít (Wodak-Meyer 2001 18):

1. konstruáló stratégiák (a nemzeti identitás építésére alkalmasak)
2. konzerváló és igazoló stratégiák (ezek feladata a nemzeti identitás és a nemzeti narratívák megőrzése és reprodukciója)
3. átalakító stratégiák (ide a változtató törekvéseket sorolja, melyek a nemzeti identitás új szemléletéhez vezethetnek)
4. dekonstruáló stratégiák (melyek a nemzeti identitás megbontását, rombolását célozzák)

Wodak és munkacsoportja ebből a szempontból elemzi a médiát, a tankönyveket, a nemzeti ünnepeken elhangzó beszédeket, szónoklatokat. Vizsgálja, hogyan lehet nemzeti mítoszokat létrehozni, nagy horderejű átfogó víziókat következetesen fenntartani. A politikai beszédek szimbólum- és metaforarendszere pedig az interdiszkurzív politikai kötődések feltárására nyújt lehetőséget. Újabban vizsgálják, hogy a traumatikus múltat milyen technikákkal igyekszik feldolgozni a közösség különböző társadalmakban. Hogyan beszélnek háborús bűnösökről, konfliktushelyzetekről, vétkesekről és hősekről.

*

Ajánlott irodalom:

Géring Zsuzsanna (2008): Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In: Némedi, D. (szerk.): Modern szociológiai paradigmák. Budapest : Napvilág, 428-457.

Vizuális diskurzusanalízis – Gunther Kress - Theo van Leeuwen

Sokáig a diskurzus fogalma alatt nyelvi jelenségek vizsgálatát értették a kutatók. A legtöbb megközelítésmód megállt a kontextus nyelvváltozatokat eredményező hatásának leírásánál. A média tanulmányozása révén fordul a figyelem a nyelvitől eltérő szemiotikai eszközök vizsgálatának irányába. 1996-ban Kress és van Leeuwen vizuális retorika néven ezek elemzéséhez kínál eszközöket. Elsősorban az a kérdés foglalkoztatja őket, hogy milyen erők hatnak a szemiotikai termelésre és fogyasztásra. Túllépnek a nyelven, állítva, hogy ma az üzenetek nagy része multimodális, a szavak mellett egyre nagyobb teret követelnek a képek. Nem ragadhatunk meg tehát kizárólag a nyelvi diskurzusok elemzésénél, a vizuális diskurzusok vizsgálatára is figyelmet kell fordítania a CDA-nak.

Kiindulásképp hadd hivatkozzam a művészettörténész Ernst Gombrich szavaira (– idézi Chandler 2007 154), aki így ír: „Egy kép olvasása, ahogy bármely más üzeneté, függ az előzetes ismereteinktől. Csak azt tudjuk felismerni, amit tudunk. Az információ teszi lehetővé számunkra, hogy kódoljuk az üzenetet”. A kód kérdése szemiotikai probléma. Az, hogy a jeleket milyen értelemmel látjuk el, a kódolás függvénye⁷⁵. Az, hogy jelölő és jelölt közti viszony az esetek többségében önkényes, feltételezi, hogy a jelkapcsolatot lehetővé tevő szabályt feltételezzünk. Ezeket nevezzük kódoknak. A jelek ismerete csakis ezek elsajátításával lehetséges, szocializációnk meghatározó részét képezi. A kódok explicit vagy implicit kulturális egyezmények. Tekinthetjük őket egyfajta keretnek, melyen belül a jelek értelmezhetővé válnak, hangsúlyt és értéket kapnak. Az olvasás csak a megfelelő kódok felismerésével jöhet létre. Míg az írás-olvasás tanult volta nyilvánvaló, a kulturális és vizuális kódok többsége magától értetődőnek tűnve észrevétlen marad számunkra. Tudatos odafigyelésre van szükség, hogy reflexiónk tárgyává tegyük ezeket a mindennapi észlelésünket meghatározó kódokat. A szokásos alkalmazás, a szocializáció elfedi konstruált voltukat, s úgy tünteti fel őket, mintha beavatkozás mentesen mindig is jelen lettek volna, adottnak tekintjük őket⁷⁶. Úgy gondoljuk, hogy a világ olyan, mint amit látunk a szemeink előtt, s nem csupán kódolt kép róla (Nichols 1981). Chandler (2007 155) Elisabeth Chaplint (1994) idézi, aki azt írja: „a fotózás egy új látásmód, amelyet meg kell tanulni, mielőtt észrevétlenné válna. Ugyanis, amit az ember lát, nem hasonlít téglalap alakú keretek sorozatához. A kamera, szerkesztési egyezmények azok a módok, ahogy a mindennapok világát látjuk [...] A vizuális nyelvet⁷⁷ – bármennyire természetes – meg kell tanulni, hogyan kell kódolni.” Nagy a kísértés – érvelnek a szemiotikusok – hogy a vizualitást természetesnek gondoljuk el. Hányszor gondoljuk a fotóról, hogy az a valóságot mutatja számunkra, felruházza azt a fotográfus jelenlétének hitelességével. De mindezt ugyanúgy meg kell tanulni olvasni „mint a keleti litográfiát vagy az algebrai egyenleteket” (Chandler 2007 156). Hétköznapi világunk megragadása – legyen az nyelvileg vagy vizuálisan vagy bármely érzékszervi modalitás által közvetített – csakis kódok által lehetséges. A kódok segítik kategorizálni a minket körbevevő világ megannyi felénk áramló jelét, melyeket észlelni se

⁷⁵ Tipikus példái ennek az ún. kétértelmű ábrák vö. kacsanyúl, serleg vagy két szembeforduló arc stb.

⁷⁶ Az ideológia is pont így működik. A hatalom magától értetődőnek mutatkozik az ideológia hatására. A dolgokat úgy tünteti fel, hogy azokat nem kell megfejteni, értelmezni, demisztifikálni, csak úgy maguktól vannak, adottak.

⁷⁷ A kódoknak, mint észlelésünk konvencióinak a vizsgálata hosszú ideig csak a nyelvi kódokra korlátozódott.

tudnánk e kódok nélkül⁷⁸. „Hiba, hogy automatikus, nem-tanult folyamatnak tekintjük az észlelést, melyet természetesnek, ahistorikusnak és nem pedig kulturálisan adottnak gondolunk el” – mondja Nichols (1981 – idézi Chandler 2007 158). Éppen ezért a világot, mint bármely szöveget megtanultuk olvasni. A kódok vizsgálata rámutat arra a környezetre és az ember vele való kapcsolatára, amelyben ezek a kódok keletkeztek. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mit jelent egy kultúra tagjának lenni, a legrövidebb út, ha megnézzük, miféle kódok állnak a rendelkezésünkre. Marcel Danesi (– idézi Chandler 2007 162) éppen ezért javasolta, hogy a kultúrát tekintsük egyfajta makrokódként, melyet személyek csoportja rendszeresen arra használ, hogy értelmezze általa a valóságot.

A szemiotika a képek elemzésében a denotáció és konnotáció fogalompárral dolgozik. Segítségével a jelölő és jelölt kapcsolatát írják le. Sokáig úgy gondolták, a denotáció nem más, mint amit bármely kultúra képviselője lát a képen, magától értetődő, univerzálisan felismerhető (Barthes)⁷⁹. A konnotáció a többletjelentést képviseli, a kép értelmezését, mely a kódok és a kultúra ismeretével van kapcsolatban. Valaminek látni a képet a konnotáció kérdése. Erwin Panofsky (idézi Chandler 2007 134) így fogalmaz: „Minden néző, minden kultúra felismeri, mit ábrázol a kép, a konnotáció viszont már kultúraspecifikus területre visz minket.” Minden képnek van egy szociokulturális (pl. ideológiai) és személyes jelentéstartalma (pl. érzelmet vált ki belőlem). Maguk a képek ebből a szempontból sui generis poliszémikusak, mást jelentenek kulturális, társadalmi, nemi, vallási kötődésünk okán. Eként nyitottak az értelmezések sokféleségére. Éppen ezért mondja ma már számos kutató, hogy a denotatív (referenciális) jelentést sohasem ragadhatjuk meg, mivel minden nézést áthat az értékítélet, mindazt, amit látunk, meghatározza „kulturális percepciónk”. Valaminek, valamiként, valamilyen jelentésben tudjuk csak szemlélni a látottakat, nem önmagukban, hanem értelmezve. Onnantól, hogy kategorizálom, amit látok, már kultúráim kódrendszerén keresztül (de mondhatjuk úgy is kultúráim kódrendszerén belül) nézem. Ez pedig egyfajta filtert jelent, mely a dolgokat alapjaiban változtatja át (képekről szólva akár mondhatjuk azt is, hogy színezi át). Nincs tehát olyan primer leírás, mely kódmentes lenne, független az észlelő felkészültségétől, percepciók készenlététől. Az észlelés és az értelmezés egymástól szétválaszthatatlan. Denotáció és konnotáció kapcsolatát talán úgy a legérdekesebb szemlélni, mint egymástól szétválaszthatatlan szinteket (Louis Hjelmslev – idézi Chandler 2007), a konnotáció ugyanis felhasználja a denotatív jelet (jelölő és jelölt kapcsolatát) mint jelölőt és hozzá csatol egy újabb jelöltet. Azaz, ami jelölt egy szinten, jelölővé válik a másik szinten. Ebből fakad, hogy a dolgoknak több jelentése lesz, egymásba fonódó folytonos jelölések folyamatában.

⁷⁸ William James szerint a kategorizáció és percepciók állandóság nélküli világ nem lenne több, mint „nagy virágzó és nyüzsgő zűrzavar”.

⁷⁹ Talán a fotó esetén érdemes a két fogalom közti különbséget szemléltetni. A fotót sokszor nézzük akként, hogy azon a jelölő szinte azonos a jelentéssel, azt ábrázolja a kép, ami. Így a denotatív jelentés kerül előtérbe. Természetesnek, már-már kódmentesnek, igazán valóságosnak tűnik. (Itt kell megjegyezni, hogy a probléma megfogalmazásának idején még a mai technológiai lehetőségekkel nem számoltak a kutatók). Ugyanakkor, ahogy Chaplin idézete és számos pszichológiai percepciók kísérlet is alátámasztja, ez csak illúzió. A fényképezés során számos technológiai és belsővé tett kód működik, csak ezeket a természetesség illúziója elfedi. Fiske (1982) erre utal, mikor ezt írja: „a denotáció, amit fényképeznek, a konnotáció pedig ahogy fényképezik”.

E poliszémiát segít feloldani, ha a kép textussal (verbális tartalommal: cím, képaláírás) szerepel. Ezáltal ugyan növekszik a kultúrspecifikus jellemzők fontossága, mivel rendelkezni kell a felirat elolvasásának képességével, másrészt a kép alkotójának a „beleszólási joga” nyilvánul meg a képértelmezésben, hisz a készítő irányíthatja az észlelést. A felirattal ellátott képek esetében a szöveg és a kép mindig együttesen értelmezendő. Ha a kép önmagában áll, akkor pusztán a befogadó felkészültsége és észlelési mechanizmusai határozzák meg, miként is látja magát a képet, milyen jelentéssel ruházza fel. Ugyanakkor – s erre figyelmeztet Kress és van Leeuwen – a képet nem tekinthetjük pusztán a szöveges tartalom illusztrációjának, mindig együtt, egymást kiegészítve vagy ellenpontoszva járulnak hozzá a jelentéshez.

Maga a diskurzuselemző iskola is csak igen későn, 1996-ra alakította ki a vizuális kódok elemzésének gyakorlatát. Két szerző, Gunther Kress és Theo van Leeuwen *Reading Images* (1996) című alapműve ennek a nyitánya. Gombrich gondolatát átvéve ők is a képek olvasásáról beszélnek. A képet egy olyan szemiotikai tájképnek tekintik, mely utal kontextusára, sőt értelmezhetetlen nélküle. Hangsúlyozzák a képek kulturális-történelmi kontextusba ágyazottságát. Állítják, hogy ugyanakkor az olvasatok megalkotásában az azonos kultúrához tartozók számára hasonló jelentések lelhetők fel a képeken. Ez abból fakad, hogy számos jelnek az adott kultúrán belül széles körben ismert és egyeztetett jelentése van (vö. Chandler 2007 134), de megállapítják, hogy a konnotált jelentések száma végtelen, azaz sose meríthető ki a kép, mindig születnek új értelmezések⁸⁰. A tömegalkotások pont azért fogadhatók be könnyen és homogén módon, mivel meglehetősen kevés, és egyértelműen azonosítható kódra építenek.

A jelentésadás három szintjét különböztethetjük meg:

1. denotáció szintje = mit reprezentál
2. konnotatív jelentésréteg = ez tükrözi azokat az értékeket és értelmezéseket, melyek a jelhez kapcsolódnak
3. mitológiai vagy ideológiai szint = a jel tükrözi az adott világképet, támogat vagy átír meglévő értelmezéseket, a kulturális stabilizálás vagy változás generátora

Kress és van Leeuwen a képek ideológiai szintjének szemiotikai elemzésére hoznak létre egy igen komplex módszert. Céljuk, hogy rámutassanak: a képek retorikai eszközök, melyek révén különböző csoportok képesek bizonyos értékeket, attitűdöket támogatni, másokat viszont elnyomni. A szerzők nem titkolt célja – csakúgy mint bármely más CDA irányzat esetén – a leleplezés, az emancipáció. Kiemelik, hogy vizuális korszakban élünk, a domináns médium a kép. A képolvasást viszont ugyanúgy meg kell tanulnunk, mint az írást vagy olvasást. Ha az emberek nem tudják értelmezni a képeket, vizuális analfabéták lesznek, és kiszolgáltatottá válnak a manipulációnak. A hatalom a képek révén szintúgy képes befolyásolni, feladat tehát a képek működését meghatározó kulturális előfeltevések feltárása és denaturalizálása (magától értetődő jellegétől való megfosztása). A képolvasás nyugati módját írják le, jelezve, hogy annak a kultúrának a termékei ezek a képek, melynek a befogadók maguk is részesei, ezért a reflexív tudatosítás jelentősége.

⁸⁰ Ez a gondolat szorosan kapcsolható ahhoz, amit Ricoeur-nél mondtunk.

Képi retorikáról beszélnek, kiemelve a képek társadalmi életben betöltött meggyőző szerepét. Tételük, hogy a vizuális formák, akárcsak a nyelvek, elkerülhetetlenül részt vesznek a valóság kialakításában (miként a nyelv sem, úgy a kép is: sohasem semleges). A vizuális retorika állítja, hogy a kép nem díszítés, nem illusztráció, hanem meggyőző diskurzus. A retorikai szerkezetek mindig társadalmi következményekkel járnak. A képi retorika ismerete alkalmassá tesz minket a meglévő vizuális diskurzusok dekonstrukciójára. A vizuális nyelv – csakúgy mint a verbális – része a kultúra és szubkultúra rendszerének. E képi retorika csakúgy megszokottá vált, mint számos hétköznapi metafora, melynek retorikai dimenzióját már csak nagy odafigyeléssel vesszük észre (Lakoff-Johnson 1980)⁸¹. Átlátszósága elfeledteti velünk valamikori alakzat voltát, azt hogy valójában hogyan is működik, miközben jelentős szerepe van a társadalmon belüli hallgatóságos tudás⁸² létrehozásában. Mivel természetessé válnak, nem vesszük észre, hogy milyen módon terelik csatornába a gondolkodásunkat (egyfajta keretet jelentenek, melyek meghatározzák, hogy mit teszünk központba, mi kerül háttérbe, megváltoztatják vagy módosítják a jelenség szemléletét, azt alakítva, ahogy arra ránézünk).

A továbbiakban Kress-van Leeuwen szempontrendszerét ismerheti meg az olvasó. Könyvük 4. fejezete konkrét elemzési tervet tartalmaz. Összefoglalását magyarul Virág Ágnesnél olvashatjuk. Ebben a fejezetben a társadalmi szemiotika részeként elemzi a két szerző a képeket, szerintük a vizuális tartalom alkalmas arra, hogy segítségével a társadalmi interakciókat elemezzük. Annál is inkább, mert a vizualitás egyre nagyobb teret követel az életünkben. Ma vizuális korszakban élünk – mondja Kress. A verbális és vizuális korszakok váltják egymást. Virág Ágnes kritikaként jegyzi meg, hogy a szerzők nem foglalkoznak azzal, hogy a korszakok változása mögött milyen mechanizmus fedezhető fel, miként alakul át a tudáshoz való hozzáférés, milyen hatással van a vizualitás előtérbe kerülése a kommunikációnkra. Ezek a kérdések pedig igencsak lényegesek. A képek elemzésénél megállnak a szerzők, a reklámok és a filmek vizsgálatára nem dolgoznak ki külön technikát, azokat pusztán képek egymásutániségának tekintik.

A vizuális nyelvtan leírásában Kress és van Leeuwen azokat a kódokat kívánják bemutatni, melyek észlelésünk és értelmezésünk alakítói. Legtöbbször az adott kultúra tagjaként fel se merül, észrevétlen marad e kódok jelentősége, valóságformáló hatása. A reprezentációs kódoknak viszont mindig társadalmi értéke van. Kommunikáció vonatkozásában a képen megjelenő személyek (állatok) és a körülmények egyaránt fontosak. A nyelvi elemzés aktív-passzív szerkezetéhez hasonlóan itt is megkülönböztetünk aktív és reaktív komponenst. Míg az aktív komponens a szereplő által végrehajtott cselekedetek leírásával és az elérendő céllal mutatható be, a reaktív komponens a tekintetek irányával. A képen verbális, nem verbális illetve azok egy speciális típusaként mentális akciókat különböztethetünk meg. Körülménynek nevezünk minden olyan elemet, ami szignifikáns a helyzet megértésében illetve szervesen hozzásegít jelentés előállításához.

A továbbiakban összefoglalom a Kress-van Leeuwen-féle vizuális nyelvtan elemzési itemeit⁸³.

⁸¹ Terry Eagleton szellemes mondását idézve: „Több a metafora Manchesterben mint a Marvell-ben”.

⁸² Michel Foucault (1974): „A diskurzus domináns trópusai egy adott történelmi korszakban meghatározzák azt, hogy mit lehet tudni”.

⁸³ Részletes bemutatását lásd a könyv 4. fejezetében, magyarul pedig Virág Ágnesnél.

1. Az interakció fajtája

Ennek három típusát kell leírnunk:

- 1.1. a kép alkotója és a befogadó közti kapcsolat (Miként szólít meg? Mire hívja fel a figyelmem? Mit akar nekem elmondani?)
- 1.2. a képen szereplők közötti viszonyok
- 1.3. a kép szereplői és a befogadó közti viszony

Ez utóbbit a tekintet közvetíti számunka. Két opciót említenek:

- 1.3.1. követelő tekintet – amikor a képen szereplő közvetlenül a befogadóra néz
- 1.3.2. ajánló tekintet – amikor a szereplő és a befogadó tekintete nem találkozik.

Az erősebb meggyőzés, az azonnali hatás érdekében gyakran alkalmazzák a követelő tekintetet¹.

2. Távolság

A proxemika és Edward T.Hall Rejtett dimenziók (1996) című könyvének térközeit átvéve négy távolságot különböztetnek meg a szerzők:

- 2.1. intim: itt a képen csak a fejet és az arcot látjuk
- 2.2. személyes: a képen szereplő csípőig látható
- 2.3. társadalmi: a teljes alakot láthatjuk a képen, valamint a háttérből (közvetlen környezetéből) részeket
- 2.4. nyilvános: több ember látszik a képen

3. Képi perspektíva

Hasonlóan a secondokhoz és a plánokhoz, öt perspektívát különítenek el.

- 3.1. frontális: ez az ábrázolásmód közel hoz minket az eseményekhez, mintha mi is az ábrázolt világ részei lennénk, a befogadótól erősebb érzelmi bevonódást, azonosulást vár el
- 3.2. ferdeszög: a képen látható világ távolabb kerül a befogadótól, ő csak oldalról (partvonalról), kívülállóként szemléli az eseményeket. Látja, de érzelmileg nem vesz részt benne.
- 3.3. békaperspektíva: alulról fényképezve a képen látható személyt, eseményt az így bemutatott dolgok jelentősebbnek tűnnek, a néző eltörpül, a morálisan vagy fizikailag kicsinek, kiszolgáltatottnak érezheti magát a látottakhoz képest.
- 3.4. madártávlat: pont fordítottja az előzőnek. Itt a néző kerekedik felül a látottakon, fizikai vagy morális fölényrel bír a képen ábrázolthoz képest. A néző szinte érezheti hatalmát.
- 3.5. hátulról fényképezés: az ábrázoltak kiszolgáltatottak a nézőiknek, magukra hagyottak, másrészt viszont bizalmat is kifejezhet.

4. Modalitás

Hasonlóan a szövegelemzéshez, itt is beszélhetünk modalitásról. A képek esetében a színek, azok telítettsége, kontrasztja, árnyalások bírnak informatív értékkel. Itt a színválasztáson túl (pl. fekete-fehér, attraktív színek) érdemes vizsgálni az előtér-háttér megjelenítését, a kontúrok erősségét, a fénnel teli részeket.

5. Kompozíciós elemek

Talán ennél az elemzési egységnél szemléltethető legjobban a szerzők azon állítása, hogy a képek miként kódolódnak bele nyugati kultúrkörünkbe. A kompozíciós elemek a képolvasási irányokat jelzik, mely az európai kultúrában jellegzetesen balról jobbra halad. Az elemzési irányokra vonatkozó közvetlen kiindulópontjuk Lakoff és Johnson Hétköznapi metaforáink című 1980-as könyve volt, mely a kognitív metaforaelmélet első alapkövének tekinthető. De nézzük a kompozíciót meghatározó irányokat, és a szerzők által nekik tulajdonított plusz jelentéseket!

5.1. információs értékkel bíró irányok

5.1.1. vízszintes tengely: bal-jobb

bal oldal: a régi, már adott, ismert dolgok, előtte, jól megalapozott, a múlt

jobb oldal: az új információ, értékkel bíró dolgok, utána, amire figyelmet kell fordítani, meglepő, problémás, vitatható, a jövő

bal	jobb
régi	új
ismert	meglepő
megalapozott	vitatható
múlt	jövő

5.1.2. függőleges tengely: fent-lent

fent: jó, erény, boldogság, egészség, élet, magas státusz, racionalitás, ellenőrzés

lent: rossz, romlottság, szomorúság, betegség, halál, alacsony státusz: nyomor, érzelmek, káosz

fent	lent
jó	rossz
boldogság	szomorúság
egészség	betegség
élet	halál
gazdagság	nyomor

Ezeket a jelentéseket Lakoff-Johnson (1980) könyvéből veszik a szerzők. Annyival egészítik ki, hogy a függőleges dimenzióban a felső és alsó szakasz ellentéte szerintük az ideális-valós, a elvont-tényszerű mentén építkezik, a fent megmutatja „mi lehet”, ezzel szemben a lent azt, hogy „mi van”.

5.2. Kiemelési érték

A kompozíció nem feltétlenül csak a horizontális vagy vertikális tengelyt használva fejt ki hatást. A központ és a periféria megkülönböztetése ugyanannyira jelentős lehet. A központ mindig úgy kerül bemutatásra, hogy az az információ magja, melynek az összes többi elem alárendelt, kiegészítő jellegű. Ez főként a képek észlelésénél sokat emlegetett pásztázó olvasásmódnál kap jelentőséget. Sokak szerint a kompozíció vezeti ugyanis a tekintetet. A képeket végigpásztázzuk a szemünkkel, egyes részeket kiragadva belőle, asszociatív technikával építjük össze az egészet. Ezért fontos vizsgálnunk az alábbiakat is:

5.2.1. előtér-háttér

5.2.2. keretezés: összekötő és szétválasztó elemek

5.2.3. méret/nagyság

6. Anyaghasználat

A szerzők szemiotikai szerepet tulajdonítanak a technológiának és a felhasznált anyagoknak. Kontextusfüggőnek tekintik az anyagok történetét, felhasználási módját, helyét, szerepének változását, a kor igényeinek megfelelelést.

Kress-van Leeuwen könyve vitathatatlan szintézise a vizuális elemzőtárnak. Stephen Dobson (2003 – idézi Virág) megkérdőjelezi azonban, hogy a Reading Images új elmélet lenne, s nóvum értékkel bírna. A benne foglalt állítások ugyanis az 1930-as évektől (Walter Benjamin) jelen vannak a képekről való gondolkodásban. A könyvet bírálják, hogy kevésbé használható a modern médiajelenség megértésére, s a képek pusztán leírásán túl az értelmezésben se vezet messzebb néhány frappáns megállapításnál. Csatlakozhatunk Dobsonhoz azonban azzal, hogy a Reading Images logikus és kritikus összefoglalása a korábbi vizuális elemzési kísérleteknek, és kétségtől jól hasznosítható alapot jelent a képi retorika működésmódjának megértéséhez.

*

Ajánlott irodalom:

Virág Á. (2013): A multimodalitás nyomában. In Magyar Nyelvőr. 2013/4.sz. 496-501.
Elektronikusan elérhető: <http://nyelvor.c3.hu/period/1374/137408.pdf>

Kitekintés

A CDA kritikája

A CDA egyik legmarkánsabb kritikusa, Henry Widdowson. Számos tanulmányt vizsgál meg, melynek alapján azt állítja, hogy a kritikai diskurzuselemzés valóban alkalmas a szövegekben rejlő ideológiai töltet leleplezésére, ugyanakkor kifogásolja a módszer eklektikus voltát, mivel az elemzések nagyon sok esetben szubjektív impressziók maradnak. A bírálóban kitért arra is, hogy a kutatók nem tisztázták a módszer kapcsolatát a konverzációanalízissel, amely viszont termékenyítő szövegelemzési eljárásról lévén szó, érdemes lenne a megfontolásra.

A CDA körül kibontakozó viták közül kiemelkedik Widdowson és Fairclough 1995-ben kialakult szópárbaja. Widdowson szerint a CDA-ban használt „diskurzus” kifejezés „pont olyan homályos, mint amilyen divatos”. A diskurzus szó szerinte olyan, amiről mindenki beszél, de nem tudják, mit is jelent pontosan (Widdowson 1995 158). De nemcsak a diskurzus kifejezést tartja problematikusnak, bírálja az irányzatot, hogy az nem húzza meg pontosan a határt a szöveg és a diskurzus között. Nincs meg az egyértelmű elhatárolás – mondja. Szerinte a CDA „ideológiai értelmezés, nem pedig egy elemzés”. Hogy miért tartja elfogultnak a kutatókat és ebből a szempontból gyengének az elemzéseket? Erről Widdowson (1995 169) így ír:

1. A CDA kutatók ideológiai elkötelezettségük miatt, önkényesen választják ki a szövegeket. Ez torzításhoz vezet, hisz csak azokat fogják előnyben részesíteni, melyek támogatják előzetes nézeteiket.
2. Az érvelés és magyarázat több helyen szubjektív (a kutatói elfogultságok más irányban árnyalják a szöveg jelentését).

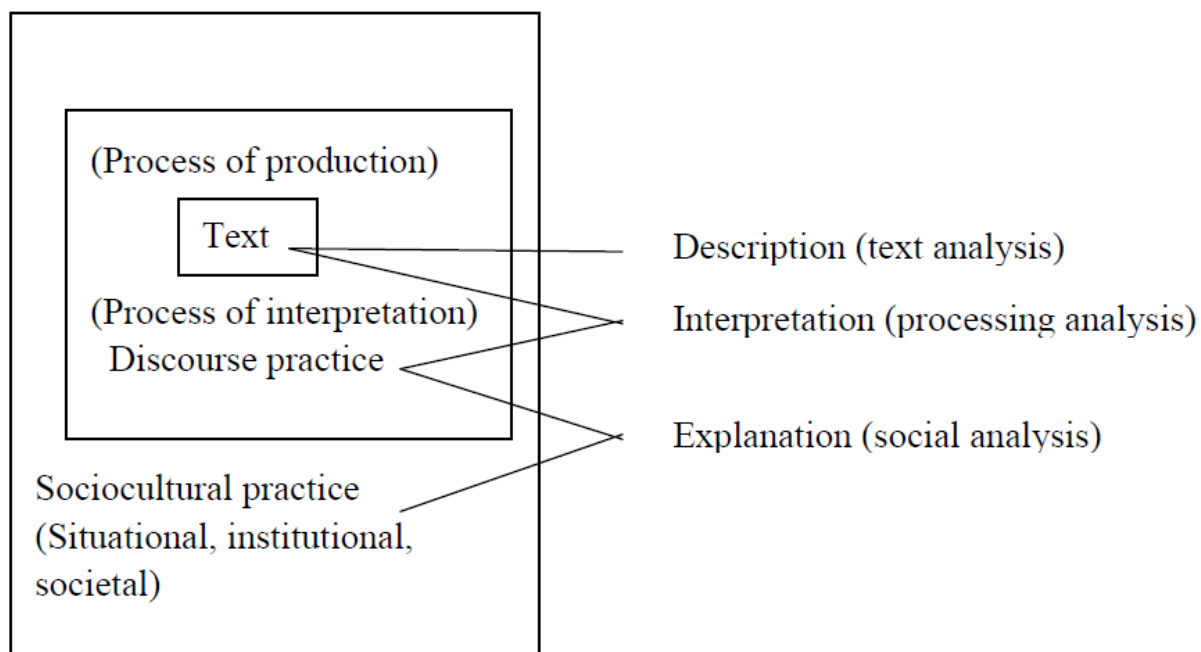
A bírálatra Fairclough válaszol. Nyomatékosítja, hogy a kutatók tudatosan vállalt önreflexitásából fakad saját pozíciójuk megjelenítése az elemzések során. Hangsúlyozza, hogy ez a vonás az egyik, amely megkülönbözteti őket más elemzésektől.

Toolan (1997 – idézi Wang 2006 71) szerint a leírás és az értelmező magyarázat közti különbséget kell tovább pontosítani. A CDA gyenge a szövegnyelvészeti elemzésben, ezért ő is olyan módszerek beemelését javasolja a nyelvi vizsgálatba, melyek alapos és erős bizonyítékokat adnak a kutatók érveire. Stubbs (1997 10) egyetért azzal, hogy operacionalizálni kellene a nyelvhasználat és a társadalmi környezet közti kapcsolatot. De szerinte azt, hogy a nyelvhasználat befolyásolja az ember valóságértelmezését, nem feltétlen kell nyelvi jellegű állításokkal alátámasztani, hiedelmek és magatartásmintázatok is megjeleníthetik ezt. Elismeri, hogy a CDA erőssége abban áll, hogy a rejtett értékrend, hiedelmek és elfogultságok kimutatására törekszik a szövegekben. A szöveg és hatalom közti viszony elemzése lényegesebb lehet, mint a szisztematikus nyelvanalízis. Ez viszont úgy látja, hogy nem megalapozott a CDA kutatóinál, sokszor pusztán a benyomásait rögzítik, ahelyett, hogy ténylegesen elemeznének. Így a módszertani következetesség (számszerű bizonyítékok, a reprezentatív minta, a választott módszer és a mintavétel indoklása) hiányzik az irányzatból. Stubbs szerint a módszerek nem elég helytállóak ahhoz, hogy igazolni tudják a kapott eredményeket, és hogy a korpusznyelvészettel csak egy darabig lehet eljutni a probléma vizsgálatában. Ugyanakkor felhívja arra a figyelmet, hogy a CDA kutatásokban

sokszor emlegetett szenvedő szerkezet alkalmazása⁸⁴ nem több, mint egy generatív transzformáció (a Chomsky-féle elgondolásban a mélyszerkezet átalakítása). Azt, hogy ez a transzformáció valóban rendelkezik-e valóságátalakító erővel nem lehet adottnak venni, vizsgálat tárgyát kell, hogy képezze⁸⁵.

Verschueren (– idézi Breeze 2011 14) is a részletes elemzés hiányára mutat rá. Ráadásul a kutatók az elemzési kereten kívüllevő részleteket figyelmen kívül hagyják – mondja. Az elemzés gyakran nincs tekintettel a szövegek intertextualitására – melyet egyébként Fairclough oly sokszor hangoztat, ám maga sem valósít meg minden tekintetben. A szövegelemzésre fókuszálva nagyon gyakran elsikkad a makroszint elemzése és magyarázata, azaz hiányzik a társadalmi gyakorlathoz való kapcsolás. Fairclough ezekre a kritikákra válaszként írja meg 2000-ben a *New Labour* című munkáját, mely már nagy mennyiségű empirikus adattal dolgozik és szövegnyelvészeti elemzést folytat a hiteles kép megrajzolásához.

Breeze (2011 505-507) arról ír, hogy a kritikusoktól a szöveg értelmezési szintje, pontosabban annak hiánya kapta a legtöbb bírálatot. Bár ez a Fairclough-i modell második dimenziója, mely a diszkurzív folyamat vizsgálatát tűzi ki célul, a CDA kutatások reflektálatlanul hagyják. Miközben az alábbi ábrán látszik a diskurzus működés módjának szerves részét alkotja.

Forrás:

⁸⁴ Például a CDA kutatásokban a szenvedő szerkezetű alakokat ideológiai értékkel bírónak tekintik, ugyanis segít eltolni a felelősséget, mivel nem nevezi meg az ágenszt.

⁸⁵ Az 1990-es években több kutatás is irányult a szenvedő szerkezetek vizsgálatára. Widdowson arra hívja fel a figyelmet, hogy a CDA nem kínál módszertani lehetőséget arra, hogy szét tudjuk választani az átalakítható és nem átalakítható mondatokat. Olson és Filby egy kísérletben hasonlították össze az aktív és a passzív szerkezetű mondatokat a megértési folyamatra és annak gyorsaságára koncentrálva, de nem találtak különbséget. Nem bizonyítható, hogy a passzív szerkezetű mondatok nehezebben dolgozhatók fel (Breeze 2011).

http://elearn.uni-sofia.bg/pluginfile.php/165447/mod_resource/content/1/2%20CDA%20Wodak.pdf

A szöveg és befogadó kapcsolatát megértő modellek nincsenek markánsan jelen a CDA-ban (kivételt képez ebben van Dijk szociokognitív modellje, de annak operacionalizálása nem történt meg), a vizsgálatoknak legtöbbször csak a diskurzustermelésre irányul a figyelmük. A bírálat abból indul ki, hogy a globalizált világban az emberek számos diskurzus részesei, vagy aktív ágensei (létrehozói, irányítói), szelektív észlelésük okán egyes diskurzusokat figyelmen kívül hagynak, másokat pedig elfogadnak. A CDA kutatások erre a viszonyulásra vonatkozóan adósak maradnak a válasszal. Az Iskolához tartozó elemzők ugyanakkor magyarázat nélkül adottnak vesznek egy egy az egyben kapcsolatot szöveg és a befogadók között. Keveset foglalkoznak azzal, hogy a nyelvhasználat és a megismerés között milyen összefüggés található. Strubb (1997 – idézi Breeze 2011 508) azt mondja, ha a kutatók meg akarják tudni, hogy az emberek mit gondolnak arról, amit olvasnak vagy hallanak, akkor meg kell figyelni a viselkedésüket, vagy rendelkezniük kell olyan nyelvi bizonyítékokkal, melyek a befogadók meggyőződéseiről informálnak minket. Problémának tekinti viszont ő is, hogy ez módszertanilag nem tisztázott, de méginkább azt, hogy nehézségbe ütközünk, hisz azt sem tudjuk megállapítani, hogy pontosan mely szöveg volt hatással a befogadóra, a diskurzus mely eleme alakította hermeneutikailag a gondolkodását.

Annál is inkább problematikus e vizsgálatok hiánya, mivel ekkoriban már széles körben ismert, hogy a befogadáselméletek kutatói (pl. S. Hall kódolás-dekódolás elmélete, Birminghami Iskola, 1980-as évek) különböző médiatartalmakat vettek górcső alá, abból a szempontból, hogy felmérjék, az emberek mit értenek bele a különböző szövegekbe. Feltételezve, hogy az eltérő szociális adresszel (más társadalmi/kulturális miliőből jövő) rendelkezők másként fogják értelmezni az adott szöveget, magát a diskurzust. Eként érdemes lett volna a diskurzuselemzőknek is a közösséget/befogadókat interpretatív közösségként szemlélni, akik felkészültségük, társadalmi helyzetük, érintettségük függvényében a szöveg más és más aspektusaira lesznek fogékonyak⁸⁶.

Más bírálók a CDA azon alaptételére reflektálnak, mely szerint a diskurzus és a szöveg mindig beágyazott a társadalmi viszonyokba, azoktól nem választható el, csakis kontextusával együtt van értelme vizsgálni. Ugyanakkor megállapítják, hogy a szövegelemzés szintje túlsúlyba kerül a többi dimenzió vizsgálatával szemben. A kutatók gyakorta nem adnak magyarázatot a makro és a mikro szintek közti összefüggésekre, a konklúzió levonását pedig az olvasóktól várják el.

Breeze (2011) negatívumként emeli ki, hogy a CDA képviselőinek az a szándéka, hogy egy „jobb világot” hozzanak létre és elősegítsék a pozitív fejlődést eredményezi a kutatók gyakori politikai elköteleződését, s azt, hogy mindezt az írásaikban explicit módon meg is jelenítik. Témáik e tekintetben korlátozottak lesznek, mivel alapvetően csak azok a szövegek kerülnek be vizsgálati fókuszukba, ahol hatalmi egyenlőtlenség, kizsákmányolás, elnyomás esete áll fenn. Ezért elsősorban a kisebbségi pozíciót megerősítő diskurzusokra fókuszálnak. Az elmúlt

⁸⁶ Ez a gondolat a médiaelemzésben a Birmingham-i Iskola kódolás-dekódolás elméletében (Stuart Hall 1980) ölt testet.

húsz év kutatásainak ugyanis ez volt a hangsúlyos pontja. Ugyanakkor mindez torzításhoz vezet, mely aránytalanul nagynak mutatja a hatalmi befolyást, az ideológiai manipulációt, s így egy determinisztikus jövőképet tár elénk a társadalomról. Ezzel szemben Breeze (2011) javasolja egy olyan módszer kidolgozását, mely segítségével az új médiumokat lehetne elemezni, ezek ugyanis sokkal inkább tükrözik a 21.századi élet jellemzőit, mint az ideológiailag terhelt írások. Tematikusan szélesebbre kellene tárni a CDA kapuit, és nemcsak az ideológiai elnyomásra koncentrálni.

Megjegyezi, hogy ugyan a CDA széles nyelvi és társadalomelméleti keretet használ, ám ezek az elméletek nincsenek pontosan meghatározva. Éppen ezért fontosnak véli, hogy a kutatók törekedjenek arra, hogy tisztázzák kutatásaik elméleti hátterét. Ehhez kapcsolódik Billig azon megjegyzése, mely szerint sokan egyfajta akadémiai „brand”-nek tekintik a CDA-t, ugyanis e hívószóval könnyebben tudják a kutatók „eladni” a termékeiket.

Összefoglalva az eddigieket, a kritikusok szerint túl eklektikus az irányzat, mely nehezíti, hogy konkrét elemzési módszerként definiálhassuk, továbbá javasolják, hogy a nyelvi elemzés eszközkészletét is egységesíteni kellene. Problémás továbbá, hogy a nyelvi adatok elemzésének elvégzése után nagyon gyakran bízzák olvasóikra a következtetések levonását, és a mikro és makro szintet nem kapcsolják össze, nem történik meg a magyarázat. Így adós marad a CDA avval, hogy valóban bemutassa, hogyan működnek a szövegek a társadalmi kontextusukban, a közönség visszacsatolását pedig teljes mértékig figyelmen kívül hagyják.

Új terület: Diszkurzív pszichológia

Az elméleti részt zárva végezetül egy kitekintés erejéig a CDA-val rokon, s a társadalomtudományos kutatásokban egyre inkább feltörő irányzatról ejtenék még néhány szót. A CDA mellett új területet jelent a pszichológiai, antropológiai, mikroszociológiai kutatásokban a diszkurzív pszichológia, így érdemes néhány szó erejéig ezzel is foglalkozni, hisz remek kiegészítése lehet a kritikai diskurzuselemző vonulatnak, az egyéni fókuszok bemutatásával. Ez az irányzat nem a társadalom nagy változásait, a makrofolyamatokat elemzi, inkább azt vizsgálja, miként használják az emberek a nyelvet arra, hogy segítségével megteremtsék identitásukat, kifejezzék álláspontjukat környezetük egyes dolgaival kapcsolatban. Az identitások (ki)alakulását jól nyomon követhetjük az interakció-elemzés révén. Annak ellenére, hogy pszichológiai irányzatról van szó, a fő hangsúly nem egy egyén pszichikai állapotán és feltételein van, hanem kifejleszt egyfajta diskurzuselemzést annak érdekében, hogy segítségével feltárja, miként alakul, formálódik az egyén gondolkodásmódja, identitása az interakciók során. Éppen ezért a kommunikatív folyamatok társas szerepét állítja középpontba (vö Jørgensen - Phillips 2002 7). Az egyén így nemcsak terméke, hanem maga is termelője a diskurzusnak.

A diszkurzív pszichológiát az emberek aktív és kreatív diskurzushasználata foglalkoztatja. Ezeket erőforrásoknak tekinti a társadalmi cselekvések megvalósításakor. Nézőpontja szembenáll a korábban divatos kognitív pszichológiai szemlélettel, annak számos téziséét bírálja. Főként azért, mert vizsgálatukból mellőzik a társadalmi interakció konkrét eseteinek

elemzését. Így a kognitív irányvonallal⁸⁷ szembeni kihívásként határozzák meg elméletüket. A kognitív megközelítésekben ugyanis a beszélt vagy írott nyelvet a külvilág vagy az annak megfelelő mentális világ reprezentációjának tekintik, egyfajta „tükröződésként” (Edwards-Potter 1992 2 – idézi Jørgensen - Phillips 2002 96). Ezzel a felfogással szemben a diszkurzív pszichológia a beszélt vagy írott nyelvet a társadalmi cselekvés egy formájaként tekinti, mely révén a különféle szociális aktorok létrehozzák világukat. A szöveg minden esetben egyfajta konstrukció. „Egy olyan társadalmi gyakorlat dinamikus formája, amely alakítja a szociális világot, beleértve az identitást, a társadalmi kapcsolatokat és a világ értelmezését” (Jørgensen - Phillips 2002 96). Társadalmi diszkurzív tevékenységnek tekintenek minden interakcióban létrejövő szövegszerű megnyilvánulást, s nem pedig egy individuális ágens „lelki tartalmainak, eszenciáinak” megjelenítéseként (uo). Ez fordulatot hoz a pszichológián belül, hisz a fókusz az autonóm ágensként megnyilvánuló egyénről átkerül a társadalmi interakcióban létrejövő jelentéstermelés folyamataira. A nyelvhasználatot a diszkurzív pszichológusok diskurzusként definiálják. Azt állítják, hogy a világ kategorizálásnak módjai nem univerzálisak, hanem kontextusonként eltérőek, azaz történelmileg és társadalmilag specifikusak, kultúrafüggőek. Például az, hogy valamit következetesnek vagy következetlennek tart-e valaki, az az egyéntől és adott társadalmi helyzettől függ. A konzisztencia és az inkonzisztencia eként retorikai stratégiaként használatos (im 99).⁸⁸ Ez azt jelenti, hogy a diszkurzív pszichológusok felfogásában a társadalmi világ nem előre meghatározott vagy előzetesen megfogalmazott (im 102), hanem a társadalomban élő emberek kölcsönhatása révén jön létre. Éppen ezért a diskurzusok nem egy külső világot írnak le, ami rajtunk kívül áll, hanem egy olyan világot, mely a beszélő számára valósnak, vagy igaznak tűnik. A nyelv ebből a szempontból nem tükrözi, hanem létrehozza a

⁸⁷ Jørgensen - Phillips (2002 98) a következőképp foglalja össze az irányzat lényegét: a kognitív pszichológia autonóm ágens feltételez. Az egyént és a társadalmat különálló egységnek tekinti. Az egyén a rajta kívülálló társadalmi világot dolgozza fel a rendelkezésére álló kategóriák segítségével. Az ágens maga információfeldolgozó szerepköre révén érdekes a kognitív kutatóknak, aki számára a világ annyi információt tartalmaz, hogy e kategóriák nélkül „képtelen lenne jelentést alkotni a káoszról”. Ezért használ kategóriákat. Ezek olyan mentális struktúrák, amelyek irányítják az egyén tevékenységét. Észlelése ugyan empirikus tapasztalaton alapul, a világ számára e mentális struktúrák és reprezentációk segítségével lesz felfogható és értelemmel. A kategóriák olyan „szkriptek”, melyek vázlatokat tartalmaznak a rutin helyzetekről, a megfelelő viselkedési módokról és magatartásokról, cselekvési lehetőségekről. A „szkript” ekként iránymutatást tartalmaz a cselekvéshez. E kategóriák az adott közösséghez tartozóknál többé-kevésbé hasonlóak. A kutatókat ez a kognitív feldolgozási mód érdekli. A kognitív irányzat a 80-as évekig markáns és meghatározó tradíciónak számított, a diszkurzív fordulat azonban több ponton kezdte ki alapvetéseit. Többek között, hogy a kognitív irányzat által sokat vizsgált attitűdkutatás nem mond semmit az attitűdök kapcsolódásaira vonatkozóan, azokat egymástól elszeparáltan kezeli. Továbbá, hogy elhanyagolja, hogy az emberek között a társadalmi kölcsönhatásokon keresztül hogyan alakulnak és változnak az attitűdök. A diszkurzív pszichológusok ezzel szemben arra kíváncsiak, hogy a hozzáállás miképp formálódik a társadalmi interakciók során, s igyekeznek választ keresni ezekre a kérdésekre.

⁸⁸ Számos vizsgálatot végeztek a hozzáállás-kutatásban, s azt találták, hogy az emberek kifejezett attitűdjei és cselekvései között alacsony az összefüggés. Egy példával illusztrálva. A bioélelmiszerek vásárlását nemcsak a termékcsoport iránti vágy határozza meg, hanem az is, hogy az illető környezetében milyen információkat hall róla, az ismerősei veszik-e, illetve, hogy anyagilag megengedheti-e magának. Hozzáállását, tehát nem kizárólag a cselekvés tárgya (bioélelmiszer iránti) hozzáállása határozza meg, hanem más normatív dimenziók (a barátok cselekvései, hogy megengedheti-e magának, hogy elérhető-e az áruházban az adott termék). Mindaddig, amíg ezeket a részletes szempontokat (kontextus) nem vesszük figyelembe a cselekvés bejósolása magasabb hibaszázalékot fog mutatni. Erre dolgozza ki Azjen (1988) a tervezett cselekvés elméletét. (vö. Jørgensen - Phillips 2002 100)

„valóságot”. „A pszichológiai valóságokat a nyelvhasználat alkotja meg. Eként a pszichológiai állapotokra vonatkozó állításokat társadalmi diszkurzív tevékenységnek kell tekinteni”, melynek során „a rendelkezésre álló szavak alapján értelmet adunk a tapasztalatoknak, az így létrejövő jelentések hozzájárulnak újabb tapasztalatok előállításához” (im 103). Tehát a szavak nem pusztán eszközei a tapasztalatok leírásának, nem passzív közvetítői egy eseménynek. A diszkurzív pszichológiában a diskurzuson kívül nem létezik valóság, mindig csak valakinek a nézőpontján keresztül ragadható meg.

A diszkurzív pszichológián belül három irányzatot különböztethetünk meg (im 104-107).

1. A posztstrukturalista perspektíva. Ez a Foucault-i elméletre épül.
2. Az interakcionista perspektíva. Ez a beszélgetéselemzésre és az etnometodológiára épül
3. Szintetikus perspektíva. Ez egyesíti a két előző perspektívát.

Az első megközelítés a diskurzus absztraktabb fogalmához áll közel, azt nézi, hogyan alakulnak és változnak az emberek világra és önmagukra vonatkozó értelmezései, azaz a diszkurzív konstrukciók a társadalmi interakcióban. A második irányzat a beszélgetéselemzésre alapoz, így a közös interakciók révén megjelenő viszonyokat és jelentéselőállítás módokat veszi górcső alá. A kutatók a beszélgetéseket olyan világ megnyilvánulásaiként tekintik, melyeket az emberek maguk teremtenek. Ez a perspektíva alapozza meg a diszkurzív pszichológia vizsgálati módszertanát. A harmadik irányzat a kettő szintézisének tekinthető. Nagyon gyakran alkalmazza a diskurzus helyett az „értelmező repertoár” fogalmát (Wetherell 1998, Billig 1999b), jelezve, hogy az emberek a beszélgetéseik révén hozzák létre a jelentéseket, a dolgok értelmezéseit.

Kérdéseik:

- az emberek hogyan viszonyulnak a társadalmi cselekvéshez?
- miként hozzák létre a világ megértését a társadalmi interakciókban?
- ezek az értelmezések miként működnek a társadalmi térben (pl. egyenlőtlen hatalmi viszonyokat létrehozva)?

Wetherell és Potter (1987 7) a diskurzus fogalmán verbális interakciókat és írásos szövegeket értenek. Másutt részletes felsorolását adják: beszélgetések, elbeszélések, magyarázatok, beszámolók és anekdoták (Wetherell és Potter 1992 3). Nagyon sok esetben használják a diskurzus fogalma helyett ilyenkor az „értelmező repertoár” kifejezést, ezzel hangsúlyozva, hogy a mindennapi életben a nyelvhasználat rugalmas és dinamikus – jegyzi meg Jørgensen - Phillips (2002 107). Az értelmező repertoárt úgy határozzák meg mint „metaforák vagy élénk képek köré csoportosított kifejezések, leírások és beszédminták szélesebb értelemben vett felfogása” (Wetherell és Potter 1992 90, Jørgensen - Phillips 2002 107). Minden ilyen repertoár olyan erőforrásokat (retorikai képeket) biztosít, amelyeket az emberek a valóság változatainak létrehozásához használhatnak, alkalmasak a szöveges és írásbeli társadalmi cselekvési formák megvalósítására, a világ értelmezésének különböző formáit képviselik (Jørgensen - Phillips 2002 107). Így az adott diskurzusok olyan tárgyakat és képeket alkotnak a dolgokról, jelenségekről, eseményekről a beszélgetés során, amelyek az interakciók középpontjában állnak. Wetherell és Pottert nem érdekli, hogy az az értelmező repertoár

igaz vagy hamis képet tükröz-e, pusztán csak az, hogy miért használják az emberek egyik vagy másik repertoárt, mit fejeznek ki általuk, hogyan konstituálja mindez a társadalmi folyamatokat. Abból indulnak ki, hogy az emberek beszámolói a tapasztalataikról és eseményekről mindig igaznak és stabilnak tekinthetők (Wetherell és Potter 1992, 95 – idézi Jørgensen - Phillips 2002 108).

Wetherell és Potter (1992) számos értelmező repertoárt azonosítanak az interjúkban, ezek a repertoárok, melyek egy közös tudáskészletet jelentenek, és alkalmazásukkal hozzájárulnak a társadalmi világ létrehozásához, alakításához és egyben a rend fenntartásához. A kritikusok azt róják fel, hogy a szerzők azonban nem nyújtanak elég bizonyítékot e repertoárok létezéséről.

A következőkben a diszkurzív pszichológia én-felfogását tárgyaljuk Jørgensen - Phillips (2002) tanulmánya alapján. A szerzők összefoglalójukban (2002 118) kiemelik, hogy a diszkurzív pszichológia mindennapi nyelvhasználatként definiálja a diskurzust, olyan szövegeként és beszédeként, melyek a társadalmi gyakorlat dinamikus formái. Az emberek a diskurzusokat társadalmi cselekvési formák megvalósítására, retorikai és stratégiai alapon használják. Ezeken a diskurzusokon keresztül épül fel a társadalmi világ, az egyéni identitás. Az „én” (identitás) a társadalmi párbeszéd internalizálása és létrehozása révén jön létre. Az identitást a szerzők nem tekintik sem kiforrottnak, sem lezártnak. Szerintük az emberek mindig több rugalmasan alkalmazható identitással rendelkeznek, amelyek egyrészt jól aktualizálhatók különböző diskurzusokban, másrészt pedig azok elemeiből építkeznek. Náluk például a hatalom kérdése a diszkurzív kategóriákban való elhelyezkedéssel van összefüggésben. Ebből következik, hogy az elmélethez tartozó kutatók szerint az egyén nem elszigetelt, autonóm egység, hanem állandó, dinamikus kölcsönhatásban van a környezetével, a társadalmi világgal. Énje, identitása a társadalmi interakciók során folyamatosan formálódik, alakul. „Az ’én’ ebben a megközelítésben nem egy olyan tárgy, amelyet egyszer és mindenkor le kell írunk, hanem folyamatosan változó” (Gergen 1991 – idézi Jørgensen - Phillips 2002 109). Ez azt is jelenti, hogy az én aktuális állapotát csakis viszonyain keresztül tudjuk megragadni, a diszkurzív folyamatok segítségével, melyekben részt vesz. Identitása eként diszkurzív módon alkotott (uo). Az identitások olyan erőforrások, melyeket az emberek folyamatosan bevonnak beszélgetéseikbe (Antaki és Widdicombe 1998). A diszkurzív pszichológián belül a hangsúly azokra a módokra irányul, amelyekben bizonyos identitásokat használnak az emberek egy adott kontextusban (például kifejeződhet egy magatartás legitimálása során)⁸⁹. Hall (1996) ennek kapcsán fogalmaz úgy, hogy az „én-érzést” úgy alkotjuk meg, hogy kiválasztjuk az én egyik változatát a „nekem” lehetséges változataiból. Ez egy adott pillanatban egy lezárást jelent, ugyanakkor a diskurzus maga végtelen szemiózis marad. A jelentéskészítést és az identitásépítést a diszkurzív erőforrások

⁸⁹ A késő modernitásban ezek az identitások inkább töredezetek és instabilak, mivel számos és gyakran ellentmondásos diskurzuson keresztül épülnek fel (Hall 1996 2, Jørgensen - Phillips 2002 110) Míg korábban a nemzet, osztály, nem és család központi kategóriaként működött, mostantól számos olyan diszkurzív központ létezik, melyek egymásnak ellentmondó identitást termelnek (uo). Jørgensen – Phillips példaként arról beszél, hogy miként kerülhet ellentmondásba egymással az ember fogyasztói és környezetvédő identitása, ezekben az esetekben például olyan hibrid diskurzusok jönnek létre, mint példánknál maradván, a „zöld-fogyasztó”-identitás. Éppen ezért a diszkurzív pszichológia számára érdekes terület az identitáspolitikák vizsgálata, ahol különböző identitás-diskurzusok összehangolására tesznek kísérletet.

köre korlátozza, amelyek társadalmi-kulturális helyzetük és státusuk alapján az egyének rendelkezésére állnak (Jørgensen - Phillips 2002 112). Ugyanakkor a választhatóság, az instabilitás hangsúlyozása nem jelenti azt, hogy a kutatók ne lennének tisztában azzal, hogy a személyészlelésben kell állandóság, azaz társas interakcióiban oly módon kell az egyének megjelennie, hogy felismerhető és elfogadható legyen önmaga és a társai számára. Ezért mondja Hall (1996), hogy a rendelkezésünkre álló lehetőségekből „lezárásokkal” teremtik meg az egyének a számukra a diszkurzív térben elfogadható identitásukat (uo). Elvben azonban az identitás mindig nyitott a változásra. A „lezárás” csak annyit jelent, hogy az egyén ideiglenesen rögzíti identitásának meghatározó pontjait. Ezt értjük az alatt, hogy az identitás a társadalmi interakció terméke, a beszéd vagy írás retorikai szervezésével jön létre.

Módszertanilag a diszkurzív pszichológia a konverzációelemzésre támaszkodik, vizsgálja az emberek által követett szabályokat, technikákat, a retorikai és a nyelvi elemeket, amelyeket beszélgetési céljaik elérése érdekében alkalmaznak. Vizsgálja, hogy az emberek hogyan lépnek be a diskurzusokba, vállalják fel a különböző nézőpontokat, illetve hogyan helyezik el magukat az adott diskurzusban. Az identitásépítés, a csoporthoz kapcsolódás diszkurzív módjai érdeklik őket, valamint az interakcióban létrehozott identitás és identitás-értelmezés. Az egyének állításait pszichológia állapotukról úgy tekinti, mint társadalmi, diszkurzív tevékenységet. A nyelvhasználat vizsgálata eként kap jelentőséget.

Wetherell és Potter (1987 160-175) tíz lépésben írja le a kutatási folyamatot.

1. kutatási kérdések

Kvalitatív vizsgálatról van szó, melyben a jelentéstermelődés áll középpontban, annak megértésére törekszik. Fő kérdések: hogyan használják az emberek erőforrásként a diskurzusokat? Hogyan alakítják diszkurzív gyakorlatok révén identitásukat, a csoportok közötti határokat, hozzák létre a világ konstrukcióit?

2. A minta kiválasztása

Az érdeklődésük középpontjában a nyelvhasználat révén megvalósuló identitáskonstrukció áll. A csoportos interjúk, a fókuszcsoportos beszélgetések kedveltek az interjúk mellett. Annál is inkább, mert a csoportfolyamatok különösen alkalmasak a dinamikai kérdések tárgyalására. Alapvetően interakciókat vizsgálnak, ebből fakad, hogy a résztvevők száma korlátozott. A szerzők kb. 10-es interjú mintát javasolnak, melyet többszöri átolvasással kell feldolgozni. Ebből fakad, hogy az elemzés roppant időigényes. Állítják, hogy néha a plusz interjúk már nem hoznak új információt, ebben az esetben az interjúk számának bővítése felesleges. Az, hogy mekkora minta elegendő, a kutatási kérdéstől függ. Akár az adott társadalmi területről való, egyetlen szöveg részletes elemzése is elegendő, más kutatók nagyobb mennyiségű mintán dolgoznak, mert úgy gondolják, hogy a diszkurzív gyakorlat változatait csak így tudják megragadni. A szerzők szerint nincs előzetesen meghatározott etalon a minták számát illetően. Egyetlen szempont, hogy a kutatók részletesen írják le az interakciót és indokolják választásukat és kutatásuk módját (im 162)

3. Az anyagok előállítása

Az elemzés során interjúkat, hétköznapi beszélgetéseket, médiaszövegeket használnak, melyek átírása szükséges. Előnyként említik, hogy a vizsgálat beavatkozásmentes, hisz a kutató nincs befolyással a szöveg keletkezésére. Emiatt viszont nehézséget okozhat annak minél pontosabb átírata, hisz a befogadás során a kutató már saját szűrőjén keresztül értelmezi a hallottakat és az olvasottakat, s ez az értelemtulajdonítás kihatással van arra, hogy hova helyezi a hangsúlyokat, mit tart fontosnak. Etikai szempontból ügyelni kell arra, hogy a kutató rendelkezzen a vizsgált anyag felhasználására vonatkozó beleegyező nyilatkozatokkal.

4. Diszkurzív pszichológiai anyaggyűjtés: az interjú

Alapvetően félig strukturált vagy strukturálatlan interjúkkal dolgoznak. Akkor tudjuk a diszkurzív formákat vizsgálni, amikor a beszélők alkalmazzák azokat a beszélgetéseik során, például az érvelésükben. A kérdőív, vagy a strukturált interjú szerkezeténél fogva alkalmatlan erre. Egyrészt mert a válaszok rövidek és állásfoglalás jellegűek, amiből a diszkurzív érvelés nehezen rekonstruálható. Másrészt pedig a kérdéseket a kutatók egy adott diskurzuson belül (annak kulcsfogalmait használva, azokra rákérdezve) fogalmazzák meg, az interjúalany pedig ehhez alkalmazkodva válaszol, és ez befolyásolni fogja a kapott tartalmat. Nem férünk ugyanis hozzá az általa preferált diskurzushoz, hanem csak annyit tudunk meg, mennyiben képes az adott, kérdésben megjelenített diskurzushoz alkalmazkodni, mennyiben tudja hozzákötni válaszait. A szerzők legutolsó kritikája a kérdőíves vizsgálatokkal szemben az, hogy azok az álláspontokat és attitűdöket stabil, mentális diszpozíciónak tartják, s nincsenek tekintettel azok kontextusfüggőségére⁹⁰. A diszkurzív pszichológiában ugyanis a hangsúly a dinamikus (diszkurzív) gyakorlatra helyeződik, amelyen keresztül a különböző kontextusokban a reprezentációk létrejönnek és megváltoznak (Jørgensen - Phillips 2002 122). Így érdemes vizsgálni a párhuzamosan futó témákat.

5. Átírás

A diszkurzív pszichológia társadalmi interakcióként tekint az interjúra, ami azt jelenti, hogy a vizsgálat során az interjú kérdéseket és válaszokat egyaránt elemzi. A beszélgetéselemzés leírási rendszerét használva történik a lejegyzés. Fontos momentumként szemléli, hogy a válaszadó miként értelmezte a kérdést, hogyan történik a visszautalás, illetve a kérdező részéről a válasz értékelése. Nagyon fontos, hogy nemcsak a válaszra fókuszál ez az elemzés, hanem arra, hogy két fél hogyan törekszik egymás megértésére, hogyan hoznak létre közös értelmezést, miként alakítják a szituációt, amiben vannak.

6. Kódolás

Magára a kódolás módjára a diszkurzív pszichológiában nem találunk egyértelmű eljárásmódot vagy receptet (Jørgensen - Phillips 2002 124). Az első lépés ennek ellenére mégis az, hogy elemzési kategóriákat határozzunk meg, melyekbe a szöveg egyes részei

⁹⁰ Számos kutatás kimutatta, hogy a kérdések megváltoztatása, még az egészen apró változások is nagy különbségekhez vezettek a válaszokban (Jørgensen - Phillips 2002 122). Ha a kutatók a válaszok terén ellentmondásba ütköznek, azt gyakran tulajdonítják a kutatás megbízhatatlanságának, ezzel szemben a diszkurzív pszichológia ezt a több diskurzus használatának jeleként veszi.

besorolhatók. Ezek a kulcsfogalmak a szöveg rendezésének szempontjait adják, mely elemzési szempontok alá bemásoljuk az interjú vonatkozó részleteit. Ezek mintegy az adott kulcsfogalom szemléltetésére szolgáló példák lesznek. Ilyen kódok lehetnek például a krízispontok, melyek azt jelzik, hogy valami elromlott. De hasonló kulcsot jelenthetnek a konfliktusok, a hirtelen stílusváltás. Az „én”-től (E/1) a „mi”-re (T/1) váltás például egy adott pozíciótól való elmozdulást szemléltetheti. Ezeket a kódok (vizsgálati szempontokat), csakúgy mint a tartalomelemzésnél vagy a CDA-ban, érdemes excel-táblázat első sorában összeírni és következetesen végignézni az összes készült interjún.

7. Elemzés

A részletes elemzés a kódok mentén haladva, vagy a kódok közti összefüggéseket kimutatva történik. Minél részletesebb kódrendszert alkalmaztunk, annál mélyebb lesz az elemzésünk. Mindvégig törekedjünk a felszíni jelenségek mögé látásra, amit leginkább azzal fejezhetünk ki, hogy a tett, a szavak a jelentés burkai csupán. Célunk a cselekvés és a szavak által hordozott jelentés megragadása, az értelem-feltárás.

8. Érvényesség

Mint minden kvalitatív kutatás – s ez az ilyen típusú kutatások legfőbb kritikája – kevésbé általános érvényű.⁹¹ Ezért fontos, hogy a kutatás validitásához használható kritériumokat mindig meghatározzák (im 126). A kódokat nagyon pontosan kell a szerzőnek definiálnia ahhoz, hogy maga a kutatása és eredményei egy másodelemzés során is reprodukálhatóvá váljanak. Wetherell és Potter (1987 171-172) az elemzés eredményességéhez méri az érvényességet. Azaz a kutatás magyarázó ereje meghatározó tekintetben, hogy magát az elemzést mennyiben tekinthetjük elfogadhatónak. Amennyiben a szerző által vizsgált jelenség pontosabb vagy újszerű megértését kapjuk, a kutatás elérte célját.

9. Kutatási jelentés

A kutatást nem elég elvégezni, annak szöveges formába öntése szintén a kutató feladata. Ez nemcsak a kutatási eredmények bemutatását jelenti, vagy az interjúk átírását, az elemzés ugyanis ennél sokkal több. Egy olyan érvelés, melyben az adatok a jelenség megértéséhez és a szerző szempontrendszerének és interpretációjának elfogadásához segítenek hozzá, az olvasót pedig végigvezeti a kutatás fázisain. A vezető szál a jelenség többszempontú leírása, melyben az adatok a példákat, illusztrációkat jelentik. Fontos az elemző szál és a példák koherens kapcsolata. A példa és illusztráció mennyiségben nem nyomhatja el a szerző hangját, önálló megállapításait.

10. A kutatási eredmények alkalmazása

A diszkurzív pszichológia, akárcsak a CDA azt hirdeti, hogy egyetlen kutatás se lehet öncélú. A kapott eredmények az emberi problémamegoldást segítik. Abban a kutatónak kell döntést hoznia, hogy kit tekint írása célközönségének, a szakmát, vagy a vizsgált embereket, azok

⁹¹ A kognitív kritikusok nem tartják elég szigorúnak a módszert, mert nem tartalmaz olyan technikákat, mint a megbízhatósági tesztek, vagy a kvantitatív elemzés. Kifogásolják a szubjektív értelmezéseket, s hogy nincsenek kritériumok melyek megkülönböztetik a jó és rossz, érvényes és érvénytelen értelmezéseket.

közösségét. Fontosnak tartják a folyamatos önreflexió mellett a párbeszéd kialakítását a vizsgálatba bevont emberekkel, hisz maga a társadalmi vagy pszichológiai elemzés szerintük csak akkor éri el célját, ha visszahelyezzük természetes közegébe, annak megértését illetve értelmezését segíti, a konfliktusban állóknak új perspektívákat kínál fel. Éppen ezért a kutatási beszámoló nyelvezete itt is közérthető („kritikus nyelvi tudatosság”), nemcsak a szakma számára befogadható.

*

Ajánlott irodalom:

Bodor Péter (2002): Konstruktivizmus a pszichológiában. In BUKSZ 2002. 67-74.
Elektronikusan elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00015/00025/pdf/06bodor.pdf>

CDA mint módszer

Hogyan készítsünk diskurzuselemzést?

Ebben a fejezetben azokat a módszereket és eljárásokat ismerjük meg, amelyek egy sikeres diskurzuselemzés elkészítéséhez szükségesek. Az eszközök kiválasztása és alkalmazása mindig a feltett kérdéstől, a kiindulóponttól (hipotézis) függ, amit vizsgálni szeretnénk, amire a kutatásunk választ kíván adni. Ennyiben az eszközök szabadon választhatóak, maguk a diskurzuselemzők se állítanak fel etalonokat a forrásgyűjtés módjára vagy az elemzésre vonatkozóan. A most következőkben esszenciaként vonjuk össze a különféle iskolák által javasolt elemzési lépéseket és eljárásokat. Próbálunk a hasznosíthatóság mentén válogatni azok közül, s végigvezetni a kutatást a probléma megfogalmazásától egészen a kutatási eredmények megjelenítéséig.

A CDA segítségével jól modellezhető a kommunikáció, kultúra és társadalom összefüggése. Ezért a diskurzuselemzés innovatívan alkalmazható különböző társadalmi jelenségek, területek, szervezetek, intézmények kommunikációjának elemzésére, valamint a nyelvhasználat szerepének megértésére. A beszélt és az írott, illetve a vizuális alkotások számos formáját használhatjuk az elemzésben.

Jørgensen-Phillips (2002 1) az alábbi kérdések vizsgálatát tartják lehetségesnek a diskurzuselemzés segítségével:

- Mi számít érvényes tudásnak és hogyan jön létre?
- Hogyan zajlik a különböző diskurzusok közti küzdelem?
- A versengő tudásokat hogyan fogyasztja a média közönsége?

Ezt egészíteném ki azzal, hogy alkalmas társadalmi jelenségekre irányuló beszéd mód vizsgálatára. Ha meg akarjuk érteni, hogy miért gondolkodunk úgy bizonyos társadalmi jelenségekről, ahogy tesszük, érdemes megnézni, hogy a nyilvánosságban (médiában) a kérdést mely csoportok miként jelenítik meg. Vizsgálhatjuk e csoportok erőfölényét, dominanciáját a téma kereteinek meghatározásában, illetve, hogy miként marginalizálódnak bizonyos vélemények. Az egyén gondolkodását ugyanis egy adott társadalmi jelenségről vagy témáról az fogja meghatározni, hogy mely csoportok értelmezéséhez (interpretációjához), azaz megnyilvánulásaihoz és közléseihez fér hozzá.

Rámutathatunk továbbá arra, hogy különböző diskurzusformákat elfogadva mennyire különbözőképpen értelmezhetjük világunkat, valóságunkat. Ennek függvényében mennyire különböző identitást alakítanak ki a megszólalók és a diskurzus hallgatói. Vizsgálhatók segítségével a társadalmi normativitás alkotóelemei (mi számít normának, hogyan jön létre és jut érvényre) illetve a társadalmi változások.

Térjünk rá a módszer kérdésére. A most következő fejezetben olyan kérdésekre igyekszünk választ adni, mint hogy:

- Hogyan határozzuk meg a diskurzus alapegységét?
- Hogyan kezdjük meg a diskurzuselemzést?
- Hogyan készíthetünk multiperspektivikus elemzést, ami ötvözi a különböző diskurzuselméleti megközelítéseket?

Jørgensen - Phillips (2002 77) ajánlása mentén az alábbi lépéseket tegyük meg.

1. A kutatási probléma kiválasztása

A CDA kutatások nem titkolt célja – amint azt az elméleti fejezetekben is láttuk –, hogy hozzájáruljon az igazságtalanság és a társadalmi egyenlőtlenség leleplezéséhez. Ez adja a kritikai dimenzióját. A diskurzuselemzést mint módszert ma már sokkal tágabban értelmezzük, nagyon sok esetben a cél pusztán egy társadalmi jelenségről való beszédmód feltérképezése, a médiadiskurzus vizsgálata egy-egy kurrens téma kapcsán, s így a kezdeti radikális kritikai célzatosság elmarad. Ugyanakkor minden elemzés – így a CDA-é is – kiindulópontja egy probléma, amire a kutatással választ keresünk. A kutatási kérdés sohasem öncélú, mindig egy valós problémára, annak okainak megértésére kell irányulnia. A probléma különféle csoportokat érinthet, megjelenhet valamilyen hiány, szükséglet, konfliktus formájában. A feladat az, hogy a kutató minden esetben nagyon pontosan azonosítsa ezt a problémát, és explicit módon meg is fogalmazza írásában.

2. A kutatási kérdés megfogalmazása

A vizsgált hipotézis a diszkurzív gyakorlat valamely vonására irányul, melyet a szerző a társadalmi kontextussal összefüggésben elemez a kutatásában. Írtunk arról, hogy a diszkurzív gyakorlat és a társadalmi gyakorlat egymástól elválaszthatatlan, vizsgálatuk csakis egymásra vonatkoztatva lehetséges. A kutatói kérdés így mindig több mint egy jelenség leíró bemutatása, magában foglalja a kontextus elemzését és a társadalmi viszonyok feltárását az adott helyzetre vonatkozóan.

3. Az anyag kiválasztása

Az anyag kiválasztása számos szemponttól függ, például a kutatási kérdéstől, a kutató adott területre vonatkozó tudásától, vagy attól, hogy a terület mennyiben hozzáférhető a kutatás számára. Ezek a szempontok mindenképp előzetesen átgondolásra érdemesek. Ha ezek nem tükröznek gátakat, akkor nekivághatunk az anyaggyűjtésnek. Ennek első feladata, hogy világosan meghatározzuk a témát illetően releváns ágenscsoportokat. Majd minden csoportra vonatkozóan feltárjuk a hozzájuk tartozó megnyilvánulásokat (cikkeket, megnyilatkozásokat, blogbejegyzéseket, kommenteket gyűjtünk), amiből a nézőpontjuk rekonstrukcióját el tudjuk végezni. Ez ágenscsoportonként minimum 5 megnyilatkozás vizsgálatát kell, hogy jelentse.

4. Elemzés

Fairclough azt javasolja, hogy részletes szövegelemzést végezzünk, melynek nyelvi eszközrendszere annak feltárására irányul, hogy megértsük mi a szerepe a vizsgált jelenségnek az adott társadalmi térben. A szövegelemzés fontos, ámde nem egyedüli része a vizsgálatnak, a diszkurzív és a társadalmi gyakorlat értelmezése és magyarázata a cél, e két másik dimenziót a vizsgálatnak szintúgy magában kell foglalnia. A diszkurzív gyakorlat kapcsán az előállítás, interdiszkurzivitás és a befogadás szempontjai lehetnek hangsúlyosak, illetve, hogy a szöveg milyen társadalmi értékkel bír, miféle változásokat indukál, vagy milyen társadalmi intézményeket, helyzeteket erősít meg. A befogadásvizsgálat arra mutat rá, hogy az olvasók/hallgatók miként értelmezik a szövegeket, annak milyen jelentéseket

tulajdonítanak, illetve ezek az olvasatok milyen viszonyban vannak egymással. A társadalmi gyakorlat kérdései arra vonatkozik, hogy mindez hogyan alakítja világra, helyzetekre, csoportokra vonatkozó elképzeléseinket. Az elemzés színvonala a vizsgálati kategóriák függvénye. Javasoljuk, hogy írják össze azokat a kérdéseket, kódokat, melyeket a szövegelemzés során vizsgálatra fontosnak tartanak. Hallgatóimnak erre azt szoktam javasolni, hogy készítsenek egy excel táblázatot, melynek első oszlopának sorait a vizsgálati szempontok töltik ki, majd minden egyes oszlop egy-egy elemzett dokumentumra vonatkozóan tartalmazza az adatokat. Ágencsoportonként egy-egy táblázatot készítsünk. Nem szabad elfelejteni, hogy az elemzés színvonalát a feltett kérdések minősége, az elemzés mélységét pedig azok részletessége adja!

5. Esettanulmány

Maga a vizsgálat esettanulmány formájában ölt testet. A tanulmány egyrészt tartalmazza a kontextus felvázolását, amiben a vizsgált jelenség megjelenik, majd ennek bemutatása következik. A diskurzuselemző akkor jár el jól, ha ezt az ágencsoportokat bemutató ábra, „ágenstérkép” felrajzolásával folytatja. Az ábrán szereplő csoportok megnevezése, és diskurzuselemzésbe való bevonásának indoklása elengedhetetlen. Fontos, hogy minden a téma szempontjából releváns csoportot megjelenítsünk az elemzésben, az ágencsoportok szűkítése csak nagyon indokolt esetben ajánlott, hisz a teljes kép megrajzolását torzíthatja. Ugyanakkor egyértelmű, hogy az elemzőnek és az elemzendő anyagnak is vannak határai, egy ponton túl a feldolgozás csak felszínes marad, ha túl sok ágencsoporttal vagy szöveggel birkózik meg valaki. Az ilyen esetekben végig kell gondolni újra a kiinduló hipotézist, hogy az abban tárgyalandó téma miként szűkíthető, rész aspektusai közül melyek/melyik lehet érdekes. A diskurzuselemzésnél is érvényes, hogy inkább egy jól körülhatárolt, konkrét (és kurrens!) problémán, helyzeten keresztül igyekezzünk szemléltetni egy társadalmi folyamatot. Ha a témameghatározás finomítása megtörtént, az ágencsoportokat felrajzoltuk, akkor a szerzőnek a mintavételezés módjáról kell szólnia, részletesen bemutatva a kiválasztás szempontjait (ügyelni kell, hogy az ágensek egyenrangúságának elvét betartva történjen mindez). Majd a vizsgálati kérdéseivel és az elemzés során használt kulcsfogalmakkal ismertessen meg minket. Ezt követi a részletes elemzés bemutatása (a szöveg nyelvi elemzése, a diskurzív gyakorlat feltárása és a társadalmi következmények megjelenítése). Az adatok sohasem állhatnak önmagukban (gyakori hiba, hogy azt gondoljuk „önmagukért beszélnek”), a szerző feladata, hogy a vizsgálati eredményekből értelmezést hozzon létre, bemutatva az összefüggéseket. Ezért is tartom jó módszernek a diskurzuselemzést, hisz az ágencsoportok ábrája lehetőséget kínál számunkra, hogy a vizsgálatot követően úgy alakítsuk át, hogy kisebb-nagyobb körökkel, eltérő színekkel a köztük lévő erőviszonyokat és kapcsolatokat jelenítsük meg. Világosan elkülönítve a domináns és az ellenzéki diskurzusokat. Az összegzésben ennek az ábrának a magyarázata a cél.

6. Kritika megfogalmazása

Mint ahogy az elméleti fejezetben már jeleztük, a CDA expliciten hangsúlyozza, hogy minden vizsgálatnak a társadalomkritika: a jobbító/változtató illetve emancipáló törekvés a célja. Ez a kritikai hozzáállás a szerző írásának szerepétől függően megjeleníthető, de el is hagyható a

dolgozatból (a szakdolgozatok esetében nem szokták kérni, hogy a bemutatott jelenségről kritikai értékelést írjon a hallgató).

A kritika három területet érinthet:

- ideológiai = a diskurzus hatása a társadalmi kapcsolatokra és a hatalomra
- retorikai = a szövegek meggyőző, manipuláló ereje
- stratégiai = különböző társadalmi csoportok és szereplők, hogyan próbálják meg a diskurzus működtetése révén megváltoztatni a helyzetet bizonyos irányban (Fairclough 1995)

7. A vizsgálati eredmények alkalmazása

A kapott eredmények hasznossága alkalmazhatóságuknak függvénye, erre történhet utalás az írás záró részében. Valójában a dolgozat (későbbi) olvasói lesznek azok, akik operatív módon alkalmazhatják kiindulópontként használva a szerző által kapott eredményeket. Bizonyos társadalmi projektek esetében azonban valóban ez lesz a kutatási jelentés zárófejezete. Ennek a fejezetnek a megléte vagy elhagyása szintúgy a dolgozat céljától függ.

Az elemzés kulcsfogalmai

Az a mód, ahogy egy téma diszkutálásra kerül mindig sajátos csoportok (továbbiakban Fairclough nyomán őket hívjuk ágenseknek) nézőpontját tükrözi. Kifejezői különböző csoportok véleményének, nézőpontjának. A diskurzuselemzésben ezen ágenscsoportok véleményének bemutatására vállalkozunk. Ez segít meglátni, hol vannak az egyezők, hol pedig a különbséget megfogalmazó pontok a csoportok állásfoglalásában. Egyúttal kijelöli a dialógus, a véleményegyeztetés kiindulópontjait is. Ugyanis az, ahogy és amilyen fókuszokkal jelenítünk meg egy témát, meghatározza azt, hogy milyen értelmező keretek kapcsolódnak hozzá. Az értelmezések mindig ágenscsoportok által képviseltek, ezen képviselőt hozza létre a közbeszédet egy-egy téma kapcsán. Így a vizsgálat ágenscsoportok adott kérdésben tett megnyilvánulásait elemzi.

Ha egy társadalmi problémát helyezünk a vizsgálati fókuszba és megnézzük a hozzá kapcsolódó beszédmódot, könnyen értelmezhetővé válik, hogy azok a csoportok, akik erről a kérdéskörrel diskurzust folytatnak, mit tekintenek annak meghatározó jelentőségének. Ez egyértelműen kijelöli, hogy milyen keretek kínálóznak számunkra arra, hogy egy társadalmat érintő témáról beszélni lehessen, s ennek a beszédmódnak mik a kulcselemei. Úgy kell tekintenünk a diskurzust, mint egy sajátos csoport által beszélt nyelvet, amelynek szavai, kifejezőkészlete meghatározó abban, hogy mit és hogyan lehet elmondani azon a nyelven. A közösséget eképp meghatározza sajátos látásmódja, és az, ahogy bizonyos jelenségeket megnevez és beszédtemájává tesz. Így vagyunk bármely társadalmi jelenségkörrel kapcsolatban, vannak foglmaink, definícióink, eljárásaink, amelyek mentén e téma körvonalazódni tud a társadalmi térben.

Azt gondoljuk, a téma diszkussziójához elengedhetetlen a tudományos szakvélemény mellett más érintett csoportok nézőpontjának a megismerése. Ezt a teljességet hangsúlyozza

egyébként az „ágensek egyenrangúsága” elv (vö. Foucault, Habermas, Fairclough). Azt gondoljuk, a téma társadalmi kontextust is érintő kereteinek feldolgozása nem nélkülözheti, nem hagyhatja figyelmen kívül azokat a csoportokat, melyek ugyan nem tudományos szempontból, de hozzászólnak az adott témakör társadalmi artikulációjához.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a cikkek az egyes ágenscsoportok véleményét nem egyenlő mértékben és képviselőként jelenítik meg, viszont informatív számunkra az is, hogy ezek az arányok mely álláspontok dominanciáját és melyek marginalizációját mutatják. Az internet mint új médium sajátossága, hogy az offline megjelenés szabályozó zsillipjein túlmenően képes az alternatív nézőpontok, a közszférában marginalizált csoportok véleményének is fórumot adni. Bár kétségtelen, a google keresőmotor preferenciái némileg torzítólag hatnak az egyenrangú merítésre, ennek ellenére úgy véljük, hogy az első 100 találat sokszor képes reprezentálni a különböző csoportok véleményét, illetve annak megjelenítési gyakoriságát (azaz tükrözi a fennálló hierarchiát).

Az ágens

A diskurzuselemzésben az ágens csoportokat jelöl, melyeknek sajátos nézőpontját rekonstruáljuk a vizsgálat során. Az ágens társadalmi entitás, megfelelője a szociológia halmaz fogalmának. Tagjai nincsenek közvetlen szemtől-szembeni kapcsolatban, bár ennek lehetősége adott. Mint társadalmi csoportot, a külső megfigyelő a társadalomban betöltött sajátos szerepénél fogva azonosítja (mely lehet társadalmi foglalkozási szerep: tanár, de lehet szocializációs szerep is: gyerek, szülő, ugyanakkor ez a szerep lehetőségként adott a csoport tagjai számára személyes identifikációra: „tanár vagyok”). A csoport nézőpontja sajátos megnyilvánulások képviselője révén tárul elénk, amikor valaki szülő, tanár szerepben, vagy gyereként nyilatkozik meg egy-egy kérdéskörben. Ezek a csoporttagsághoz társított megnyilatkozások lesznek a vizsgálatban a nézőpont-rekonstrukció alapegységei. Egy-egy csoport véleménye így tárul elénk.

Csomóponti diskurzus

A csomóponti diskurzus fogalmát Fairclough vezeti be a diskurzuselemzésbe, erről már szóltunk a korábbi fejezetekben. Kiindulópontja Serge Moscovici szociális reprezentáció elmélete, aki a figuratív mag fogalmát alkalmazza, s érti alatta azt, ami körül a tárgyra vonatkozó tudás kikristályosodik. A csomóponti diskurzus ennek mintájára tehát egy olyan kulcsfogalom, mely az adott ágenscsoport megnyilatkozásában mint központi szervezőelem van jelen. Ez a kulcs és a környezetébe tartozó fogalmak és érvek az ágenscsoport nézőpontjának alapegységei. Az elemzés során ennek a csomóponti diskurzusnak a meghatározása történik.

Diszciplinaritás

A diszciplinaritás fogalma az érvekre vonatkozik, melyek sajátosan körvonalaznak egy tudományterülethez tartozó kijelentéscsoportot. A diszciplína biztosítja a szókinccset a téma leírására. Beszélhetünk interdiszciplinaritásról, ilyenkor tudományterületek ötvöződéséről van szó, illetve Fairclough alapján transzdiszciplinaritásról, aholis különböző tudományterületek sajátos párbeszéde jelentkezik.

Itt kell szót ejtenünk a mediatizálódás fogalmáról, melynek következtében hibridizálódó műfajok jönnek létre, megjelenik az intertextualitás, illetve a különböző csoportok közötti interaktivitás (ilyen például egy szemléletformáló cikk végén levő komment). Azaz a kommunikáció új formái jönnek létre, melyekben az ágencsoportok közti határok gyakran elmosódnak. A mediatizálódás következtében bizonyos diszciplináris területek pl. a pedagógia, pszichológia elveszíti önállóságát, a hivatkozások révén (intertextualitás) megszűnik zárt tudásmezőként létezni, s bekerül a közbeszéd-alakítás interaktív terébe, ahol egy tudományos állítás megjelenhet egy blogban, kommentben mint érv – a diszciplináris sajátosságok hordozása nélkül.

Műfaj – mint frame

A diszkurzív cselekvés módjai különböző műfajokban öltenek testet. A műfaj egyúttal mint keret (frame) jelenik meg, mely egyben az olvasat, értelmezés domináns módjait jelöli ki.

Kontextus

Minden diskurzus sajátos kontextusban jelenik meg, ez az a környezet, amelyben a szövegek életre kelnek. Ez a kontextus egyúttal meghatározza azokat a nyelvi és közlési (pragmatikai) módokat, melyek a diskurzusban résztvevők számára a szövegalkotás szempontjából relevánsak (mikor, hol, mit, kinek, hogyan lehet mondani, hogy meghallgassák). Ezért a fogalom segítségével a felbukkanási felületek elemzése történik. Meghatározzuk, ki beszél, ki hallgatja, milyen pozíció/társadalmi szerep kötődik a beszélőhöz, hol és mikor beszélnek róla. Ezek ugyanis mind alakítják a diskurzus mint kijelentés természetét, különböző megfogalmazásokat hozva létre.

Keretek

Goffman elméletében – lásd a korábbi fejezeteket – már megjelent a keret fogalma. Legáltalánosabban úgy határozhatjuk meg, mint értelmezési sémákat, címkéket, melyeket az ember észlelésre, azonosításra használ. Ezt a szociálpszichológiai fogalmat a későbbiekben a médiaelemzésben mint elemzési változót kezdik el használni. Keretnek olyan eszközöket tekintenek, melyek lehetővé teszik az újságíróknak, hogy bizonyos témákat kiválasszanak és hangsúlyozzanak, eldöntve, hogy mi az, ami számít. A kommunikációkutatásból ismert Agenda Setting Iskola és Framing, Priming vizsgálatok pont ezzel dolgoznak.

Ertman 1993-as meghatározását alapulvéve, keret alatt egy olyan „beágyazott médiacsomagot” értünk, melynek révén „értelmet adhatunk a problémának”. A szerző a következő kerettípusokat kínálja fel számunkra:

1. a probléma meghatározása
2. ok-okozatiság, értelmezés
3. kezelési mód, ajánlás
4. erkölcsi értékelés

Gyakran nehézséget okoz, hogy tisztán elkülönítsük a kereteket egymástól. A szövegvizsgálat során azonban az állításban levő domináns tartalom révén megragadhatjuk. Ertman azt ajánlja, hogy a szövegben a különböző kereteket érdemes eltérő színekkel jelezni. Így a

későbbiek során szembeűnő módon jelennek meg azok a mondatok, melyek révén egy-egy csoport morális állásfoglalása, vagy cselekvési indítványa rekonstruálhatóvá válik. Az alkalmazható színekódok:

1. kék = tudományos keret
2. sárga = politikai keret
3. piros = cselekvési orientáció, akció
4. lila = morális keret, erkölcsi töltettel rendelkező szavak, mondatok

A keretek meghatározása szintűgy fontos lépése a diskurzuselemzésnek, hisz ezáltal rekonstruálhatók az egyes csoportok stratégiái. A fenti lista az elemzés céljának, tárgyának megfelelően bővíthető.

A diskurzus mint stratégia

A diskurzus nemcsak nyelvhasználati módot és kijelentések halmazát jelenti, hanem stratégiákat is. A valamilyen célból történő megszólalás, a mondás funkciója jellemzi az ágenst. Választ kell adnunk arra, hogy mit is akar elérni, milyen hatást akar kiváltani azáltal, hogy ilyen megfogalmazásban, pont ezeket mondja, ezt hangsúlyozza. A stratégia meghatározása egy-egy ágenscsoport kapcsán minden diskurzuselemzés végső célja. Másrészt ennek révén foglalkozni kell még az ágenscsoportok közti hierarchia, szólásdominancia meghatározásával, hisz így tárhatjuk fel az egyes ágenscsoportok közötti viszonyokat.

Intertextualitás

„Az intertextualitás fogalma a szöveg olvasásának és írásának perspektíváit jelenti. A szöveg interakcióit korábbi szövegekkel, írásokkal, olvasatokkal és egyezményekkel”. Vagy ahogy Thibault (1994 – Wang 2006 73) fogalmaz: „Minden írott vagy beszélt szöveg konstrukció, rendelkezik azokkal a jelentésekkel, amelyeket a szövegfelhasználók hozzárendelnek a társadalmi struktúra más szövegeivel való kapcsolat révén.” Kristeva (1986) az intertextualitás fogalmát Bahtyintól veszi át, elfogadva, hogy minden szöveg csak egy másikhoz képest nyer értelmet, jelentést. Ennek alapján mondja Kristeva (1981 36 – idézi Wang 2006 73), hogy egy adott szöveg permutációját értjük intertextualitás alatt. Kiemeli a diszkurzív szövegek ebből fakadó heterogén természetét, tovább azt, hogy térben és időben e szövegek metszik egymást, derridai értelemben reflektálnak egymásra. Ezáltal új műfajokat, jelentéskapcsolatokat hoznak létre, folyamatos átalakulásban vannak. Kristeva (1980 69 – idézi Wang uo) a szöveg két tengelyét különíti el:

1. a vízszintes tengelyt, mely összeköti a szerzőt a szöveg olvasójával
2. a függőleges tengelyt, mely a szövegeket más szövegekhez kapcsolja.

A függőleges tengely segít szemléltetni, hogyan van a szöveg kapcsolatban más szövegekkel. Míg az irodalomrok és szemiotikusok az irodalmi szövegek és egyéb művek hatásainak és előzményeinek feltárását értik intertextualitás alatt, addig a kritikai diskurzuselemzők az intertextualitást egy olyan társadalmilag szabályozott gyakorlatként fogják fel, melyek meghatározzák a szövegi együttjárásokat és kapcsolódásokat. Explicit és implicit intertextualitásról beszélnek, az előbbi alatt a szövegben megjelenített konkrét

hivatkozásokat értik. Maga Fairclough (1992a, 1995b) arról beszél, hogy az intertextualitás arra utal, hogy a szöveg hogyan képes átalakítani a korábbi szövegeket, műfajokat, diskurzusokat. Így maga az intertextualitás is a diszkurzív küzdelmek terepe lehet.

A diskurzus bevéssődése

Amikor egy új téma felbukkan a közbeszédben, akkor annak fogalmi készlete, érvrendszere hamar a téma diszkussziójának alapját jelenti. Ezt Fairclough alapján bevéssődésnek nevezzük. Részletesen már szöltünk róla a Fairclough-i modellt bemutató fejezetben, ám a fogalom használhatósága miatt lényegesnek tartjuk ismételt megemléstét a módszertant tárgyalva is.

A bevéssődés folyamata

1. az emberek elhelyezik magukat az új diskurzusban
2. az új diskurzusok kínálta módon kezdenek el cselekedni, gondolkodni és beszélni
3. az emberek megtanulják, hogy bizonyos célokra használják az új diskurzusokat

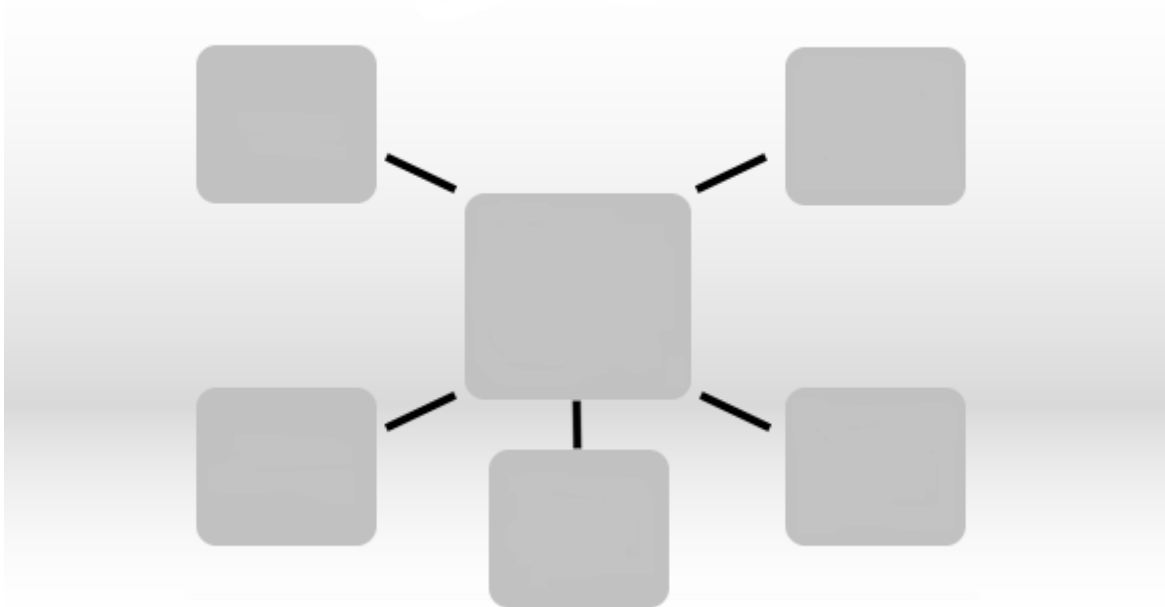
A diskurzuselemzés bonyolult dialektikus kérdése, hogy mikor és hogyan kezdődik a bevéssődés, hogyan válik az emberek „beszédmódjának részévé” a diskurzus. Tehát, amikor az ágenscsoportok kapcsán vizsgáljuk az iskolai agresszió és zaklatás kérdéskörét, arra is kíváncsiak vagyunk, milyen fogalmak mentén véssődött be a kérdéssről való beszéd.

Azt azonban érdemes észben tartani, hogy egy diskurzus csak akkor működik, amennyiben

- vannak, akik használják
- valóság leírására megfelelőnek tartják,
- képes megjeleníteni a valósnak tartott/hitt/vélt helyzetet.

Vizsgálati kérdések – mint elemzési szempontok

Szemléltetésképp három vizsgálati lehetőséghez kínálunk segédkérdéseket: 1. ágenscsoport, 2. aktor, 3. bevéssődés. Miként általában a kvalitatív vizsgálatoknál, itt is a jól feltett kérdéseken van a hangsúly. Az elemzésbe vont szövegeket úgy tekintjük, hogy belőlük a legtöbb információt felfedhessük. Ezért célszerű elemzésünket minél több kérdés megfogalmazásával kezdeni. Ezek a kérdések lesznek majd azok a kódok, melyek segítségével a szövegeket áttekintjük. Javasoljuk a kérdéseket egy excel-táblázat első oszlopába soronként írják fel, majd minden egyes oszlop egy-egy cikkre vonatkozóan kitöltve tartalmazza a lényeges adatokat. Annyi táblázati fület csinálunk, ahány ágenscsoportunk van. Majd felrajzoljuk az ágenscsoportok ábráját (ágenstérkép), meghatározva, hogy az adott társadalmi jelenség nyilvános diszkussziójában mely csoportok vesznek rész.

kitöltetlen ágenstérkép⁹²

Ha minden releváns csoportot meghatároztunk az ágensek egyenrangúságának elvét (lásd a Foucault-ról szóló fejezetben) betartva, akkor végig kell gondolni, hogy az elemzés méreteit tekintve nincs-e szükség redukcióra. A legminimalistább diskurzuselemzés két, egymással szembenálló csoport véleményét tárja fel, a Wodak által javasolt MI-ŐK opozíciópárt alkalmazva. Az ágensek körét viszont csak addig érdemes bővíteni, míg az elemzett cikkek száma, kódolás szempontjából ellátható (a kézi kódolással végzett kvantitatív elemzési felső határa 200 cikk). A diskurzuselemzés során ágencsoportonként minimum öt releváns megnyilatkozás elemzését végezzük el, az elemzett cikkek számát addig érdemes növelni, míg abban új információra bukkanunk. Amennyiben már az újabb szöveg nem járul hozzá az ágencsoport nézőpontjának finomításához, megállhatunk. Célszerű a megnyilatkozásokat úgy kiválasztani, hogy lehetőség szerint arányos legyen minden ágencsoportnál, változatos megszólalókat és műfajokat tartalmazzon. Bizonyos esetben szükség van az ágencsoport alcsoportokra bontására, ezt mindig indokolni kell. Ez főleg akkor lehet releváns, ha a táboron belül konfrontatív vélemények jelennek meg egy-egy társadalmi kérdéskör kapcsán. Ilyen volt a Magyar Katolikus Egyház menekültek befogadásával kapcsolatos álláspontja, mely két eltérő véleménymezőt alkotott. Ha a különbség a téma szempontjából releváns, a bontást végre kell hajtani.

A választott dokumentumok szerteágazóak lehetnek, cikkek, képek, jegyzőkönyvek, interjúk, kommentek egyaránt képezhetik az anyagunkat. Ez annál is inkább fontos, mert bizonyos, a

⁹² Az ágenstérkép felrajzolásánál kétféleképpen járhatunk el. 1. a vizsgált témát helyezzük a középső négyzetbe, majd a külső négyzetek tartalmazzák egyesével azoknak az ágencsoportoknak az elnevezését, akik a megszólalnak az adott téma kapcsán, és a vizsgálatban az ő nézőpontjuk rekonstrukcióját végezzük el. 2. A középső négyzetbe egy ágencsoport (vagy az azt reprezentáló személy) elnevezése kerül, a külső négyzetek pedig azokat a témákat jelenítik meg, melyek kapcsán a nyilvánosságban véleményt formál. Ennek részletes kérdésekkel történő bemutatását lásd e fejezet végén.

téma kapcsán releváns csoportok mainstream médiában való jelenléte nehezen ragadható meg, ebben az esetben a saját publikációs platformjuk, vagy interjúk készítése lehet a segítségünkre álláspontjuk megismerésében.

Ezután következik az álláspontok rekonstrukciója. A diskurzuselemzés lényege, hogy megismerjük a különböző ágenscsoportok nézőpontját az adott kérdés vonatkozásában. Ez a nézőpont lesz az, amely sajátos kulcsfogalmak (figuratív mag – lásd Moscovici), érvek és cselekvési stratégiák mentén rajzolódik ki. Minden esetben célunk, hogy ne csak az álláspontot mutassuk be szemléletesen, a szövegek részletes nyelvi elemzésével, hanem rávilágítsunk, ezek mélyén milyen stratégiák húzódnak meg, mi a célja a csoportnak azáltal, hogy úgy beszél a dolgokról, ahogy beszél, miért azokat a megnevezéseket és kifejezéseket használják⁹³. A stratégiák felvázolásához nagy segítséget jelenthet számunkra Wodak négyes felosztása a stratégia-típusokra vonatkozóan, vagy pedig a keretelemzés (tudományos, akció, politikai, morális keret).

Mindezek az elemzési szempontok lehetőséget kínálnak nekünk, hogy felmutassuk és kritikával illessük a fennálló erőviszonyokat. Ha a nyilvánosságot (médiát) olyan színtérként definiáljuk, melyen ezen ágenscsoportok jelen vannak nézőpontjukkal és véleményükkel, akkor az elemzés elvégeztével ki tudjuk mutatni a kapcsolódásokat és ellentéteket a különböző ágenscsoportok között. Látjuk, mely vélemények rokoníthatók egymással, hol húzódnak az összebékíthetetlen, szöges ellentétek. Ezek csak a fogalmak, definíciók szintjén jelennek meg, vagy mélyebben húzódnak. Vizsgálható az is, hogy van-e valamilyen elmozdulás a konszenzus irányába. A marginalizált diskurzusok hol helyezkednek el ebben a küzdelemben, van-e bármilyen összefogási kezdeményezés a marginalizált diskurzusok képviselői között, esetleg kollektív fellépés. A médiaaréna felrajzolása alkalmassá tehet minket nemcsak a konklúziók megszővegezésére, hanem a jövőbeli viszonylatok alakulásának bejósolására.

I. Ágenscsoport jellemzéséhez

1. Kik a főbb képviselői a médiában (milyen pozícióból, státuszból beszélnek)?
2. Milyen fórumokon hallatja hangját, melyik médium közvetíti az ő nézőpontját?
3. Mely médiumok milyen színben (+, -) mutatják be az ágenscsoportot?
4. Mikor, melyik időszakban lépnek színre?
5. Mely események kapcsán növekszik, erősödik aktivitása? (Esetleg miért?)
6. Akciósorozata szervezett vagy ad hoc?
7. A csoport mit tart a vizsgált társadalmi jelenség legfőbb problematikájának, mik a kulcsfogalmaik?
8. Megneveznek-e felelősöket, s ha igen, kiket?

⁹³ Emlékeztetőül a diskurzuselemzés szabályai szerint eljárva a következő módon dolgoztuk fel a témát:

1. az adatok kiválasztása, gyűjtése
2. az ágenscsoportok és a hozzájuk rendelhető szövegek elkülönítése
3. részletes szövegelemzés (nyelvi-, szemiotikai elemzés)
4. stratégiaképzés (az ágenscsoportok nézőpontjának rekonstrukciója)

9. Ok-okozati összefüggések: miként magyarázzák a jelenséget?
10. Milyen megoldási/helyzetkezelési javaslatot látnak/mutatnak be/élnek vele?
11. Globális vagy lokális kezelést javasol? Melyik szinten tartja kezelendőnek a problémát?
12. Globális vagy lokális kezelésmódok miként néznek ki szerinte?
13. Ezeket miként minősítik, pl. szerintük milyen eredményre vezettek/vezethetnek?
14. Szerintük kinek lenne feladata a probléma kezelése?
15. Őket mások (más ágenscsoportok) miként minősítik?
16. Milyen jelzőkkel írják le az egyes szituációkat/helyzeteket/eseményeket?
17. Milyen jelzőket használnak a jelenség leírására?
18. Milyen értékelést, erkölcsi ítéletet fogalmaznak meg?
19. Kikkel szövetségesek, kiket bírálnak?
20. A bírált csoportoktól miben különböztetik meg magukat? (nyelvi kifejezések vizsgálata, MI-ŐK oppozíció)
21. Milyen képet rajzolnak a vizsgált jelenség aktorairól (kiket nevesítenek, milyen színben tüntetik fel őket?)
22. Hogyan nevezik meg őket? hogyan beszélnek róluk? (kifejezések, jelzős szerkezetek, igék vizsgálata)
23. Az ágenscsoport tevékenységének igéken (aktív-passzív) keresztüli bemutatása.
24. A média hogyan beszél róluk?
25. A csoport kiket tesz áldozat szerepkörbe? Kit tekint áldozatnak (például a menekültválság kapcsán Európát, az országot, magát, a menekülteket)?

II. Személyek - a téma kulcsszereplői, aktorai

Ezt az elemzési eljárást akkor válasszuk, ha a perszonalizáció jelenségek köré érdekel minket. Kíváncsiak vagyunk egy-egy meghatározó szereplő (pl. egy politikus) médiareprezentációjára

1. Milyen szituációkban hivatkoznak rá (melyeknek aktív résztvevője, alakítója)
2. Ezekben pozitív vagy negatív képet festenek róla?
3. Mely ágenscsoportok formálnak róla képet és milyent?
4. Milyen párhuzamos képek élnek a médiában róla? Kik melyiket terjesztik?
5. Milyen az erőpozíciója nemzetközi színen?
6. Miből táplálkozik ez az erőpozíció?
7. Melyik álláspont arca/ szimbolikus képviselője?
8. Globális és lokális megítélése milyen (MI-ŐK oppozíció)?
9. Történik-e az idővonalon elmozdulás a megítélésben? (változnak-e a cikkek vele kapcsolatban)
10. Más ágensekkel való viszonya? (ezeket nyelvileg is lehet vizsgálni, erőviszonyokat vizuálisan is ábrázolni)
11. Főbb érvei, kulcsfogalmai?
12. Miként beszél a társadalmi jelenségről, mik a kulcsfogalmai, elnevezései?
13. Mit csinál? (igék vizsgálata aktív-passzív)
14. Miként minősítik tetteit (jelzők, erkölcsi ítéletek). Ezeket a mondatokat ki lehet gyűjteni és idézni?
15. képelemzés (vizuális megjelenítés, nem verbális kommunikációban megjelenő erőviszonyok).

III. Téma bevésődése

Hasonló a tematizáció vizsgálatához, mely arra fókuszál, hogy egy téma kommunikálttá válik, ami korábban nem volt az. Hogyan jön létre? (pl. gazdasági menekült, megélhetési menekült - sokat vitáznak róla, kezdik kialakulni a fogalom jelentését – ezt különböző ágencsoportok képviselik. Ilyenkor a feladat leírni ennek a diskurzusnak a szerveződését).

1. Ennek a témának melyek a kulcsfogalmai?
2. Ezek a kulcsfogalmak milyen szituációkban bukkannak fel?
3. Milyen más kulcsfogalmakkal, milyen más szituációkban kapcsolódnak össze?
4. Mely aktorok, ágencsoportok terjesztik?
5. Egyre inkább kezdik terjeszteni a fogalmat a cikkekben – ennek a sűrűsödésnek kimutatása szintén fontos lehet az idővonalon (kronologikusan ábrázolva a téma/elnevezés felbukkanásának első időpontját, majd a megjelenés sűrűsödése, virágzása, lecsengése – mindez a tartomelemzés módszerével jól kimutatható. A CDA annival több a kvantitatív vizsgálatnál, hogy a jelentémódosulásra is tekintettel van.
6. Mely ágencsoportok kezdik terjeszteni, s hogyan gyűrűzik tovább (ágencsoportok vagy diszciplínák lánc)?
7. Miként alakul a fogalom jelentése különböző ágencsoportok használatában?

Szövegnyelvészeti elemzés – eszközök

A diskurzuselemzés egyszerre módszertani és elméleti irányultságú. Módszer, hisz eszközöket kínál arra, hogy leírja és értelmezze a társadalmi kontextusokban megjelenő diskurzusokat, másrészt magyarázatot kínál arra, hogy miért és hogyan működnek ezek a diskurzusok. Célja, hogy az elemzés során megértsük a nyelvi funkciók szerepét egy adott téma kapcsán megjelenő társadalmi tudás szervezésében. A nyelvhasználatot sajátos társadalmi gyakorlatként, cselekvésként tekintjük. Eképp a társadalmi nyilvánosságban tett kijelentéseket mint sajátos beszédcselekvéseket definiáljuk. Így a kimondás egyben társadalmi tett, a cselekvés aktusa is. Ugyanis ha vizsgálat alá vetjük különböző csoportok kijelentéseit – vélik a diskurzuselemzők – közelebb férünk társadalmi aktivitásuk értelmezéséhez.

A CDA számos szövegnyelvészeti eszközt alkalmaz arra, hogy megértse, hogyan befolyásolják az egyes szövegek a befogadókat. A nyelvi elemzést alkalmasnak tartja az ideológiák feltárására. Sokféle szöveg lehet az elemzés tárgya, a különböző iskolák egyik-másik elemzési eszközt részesítik előnyben. Ebben a részben igyekszünk egy összefoglalást adni a leggyakrabban használtakról. Ezek a következők⁹⁴:

1. modalitás
2. tranzitivitás
3. nominalizáció
4. ellenzés-tagadás

⁹⁴ Az egyes szövegnyelvészeti elemek leírásai és példái nagyban támaszkodnak az interneten fellelhető szócikkekre.

5. oppozíció
6. érvelés

1. Modalitás

Ennek kapcsán arra keressük a választ, milyen érzelmi többlettel (konnotációval) történik az elbeszélés. E vizsgálatban a „mit mond” helyett, a „hogyan mondja” kerül fókuszba. A modalitást, a retorika hypothesis-ként említi, ami a feltételezést jelenti. Mi abból indulunk ki, hogy a nyelvben bizonyos szavak (akar, volna, kell, lehet, talán, lehetséges, szükséges) használata számunkra a beszélő vélekedéseinek bizonyítékává válhat. Valami megtörténtének a kíváncsús, szükséges vagy lehetséges módját jelzik, azt hogy valószínűsíthető egy helyzet kialakulása, egy esemény bekövetkezése. A szerkezetet leginkább a modális igék révén ismerjük fel. Vegyük példának a 'hinni', 'tudni' szavakat – ezek az igék a beszélő egy javaslattal szembeni vagy melletti elkötelezettségét, bizonyosságának mértékét fejezik ki, utalnak arra, hogy mennyire tűnik számára az igaznak, kíváncsús, szükségesnek. A modális igék használata hipotetikussá teszi a mondatot, szemben a tényállításokkal.

Példa⁹⁵: Hiszem, hogy szükségesek a pénzügyi megszorítások – nyilatkozta a pénzügyminiszter. De a pénzügyminiszter esetében ez nem hit, hanem meggyőződés kellene, hogy legyen. A mondat helyesen így hangzana: Tudom, hogy szükségesek a megszorítások. A CDA kutatók állítják, hogy minden változtatásnak információértéke van. Az, hogy példánkban a pénzügyminiszter a 'hiszem' szót használta és nem a 'tudom'-ot, abból fakad, hogy a tudom és a 'hiszem' között a bizonyosság mértéke eltérő. Ha ő a 'tudom'-mal vezeti be a mondatát, jobban vitatható lenne az állítása, így viszont csak véleménynek tűnik.

Az 'akarni', 'igényelni', 'vágyani', 'szeretni valamit' formákat arra használja a beszélő, hogy kifejezze a vágyát.

Példa: Szeretném, ha Trump nyerne.

Modális határozószók:

A 'lehet', 'talán' bizonytalanságot fejez ki, benne rejlik, hogy akár az ellenkezője is bekövetkezhet:

Példa: Idén Trump nyerheti a választásokat.

A 'vajon' kifejezés mindig valamilyen előfeltétel teljesülésének szükségességére utal. Számos mondatban találkozunk az „akkor, ha” záradékkal, melynek a beszélő/író szerint teljesülnie kell.

Példa: Vajon Trump nyeri a választásokat?

A 'fog' kifejezés használata bizonyosságot jelent a beszélő részéről, az esemény bekövetkeztének valószínűségét feltételezi.

⁹⁵ A példák sajtóanyagokból származnak, melyek forrása az internet.

Példa: Idén Trump fogja nyerni a választásokat.

A modalitás gyakori használata, hogy a javaslatokat gyakran fogalmazzák meg így – ezáltal a leírt jelenséget úgy mutatják be, mint ami kívánatos, szükséges. A modális határozószók (például: a lehetséges, bizonyos, valószínű, határozottan) viszont elárulják, hogy az adott állítás feltételezés, nem pedig tényállás.

A modalitás további speciális formái a feltételes szerkezetek. Ezekkel a beszélő képes utalni a történet előfeltételeire, illetve megvalósulását azokhoz kötni.

Példa: Clinton megnyerhette volna a választást, ha....

A modalitás ideológiai hatása, hogy a beszélő és a befogadó között egy látens kapcsolatot hoz létre, melynek révén növeli a meggyőző, befolyásoló szerepet. Ezt fokozza, ha a mondat aktusa olyan véleményvezérhez kötődik, akinek a szavára adunk.

2. Transzitivitás

A transzitivitás a mondat szerkezetre vonatkozó fogalom.

a. akció folyamatok

A mondataink révén legtöbbször egy folyamatot írunk le, melyet jól konstruált mondatokban alany-állítmány-tárgy szerkezetben fogalmazzunk meg. Az alany (aktor), aki azt a cselekvést végzi, amit az állítmány fejez ki (ezt hívjuk legtöbbször akciónak). A tárgy az akció eredménye vagy következménye. A tranzitív vizsgálatoknál leggyakrabban az ige elemzése kerül a középpontba, ennek kapcsán megkülönböztetünk aktív és passzív szerkezetet.

Az akciófolyamat három altípusát szoktuk elkülöníteni az aktor alapján:

- az aktor szándékában állt a cselekvés, ezt hívjuk intencionális aktusnak (ez az aktív szerkezet)

példa: A kancellár csökkenteni akarja az állami kiadásokat.

- az aktornak nem állt szándékában

példa: A kancellár feldühítette a parlamentet.

- az aktor nem élőlény

példa: Az állami kiadás csökkent.

b. verbális folyamatok

Az akciófolyamatokhoz hasonlóak, annyi a különbség, hogy verbális lépéseket (kifejezni, állítani, érvelni, tagadni, kétségbevonni, igazolni) fogalmazzunk meg.

példa: A kancellár kifejtette, hogy csökkenteni kell az állami kiadásokat.

c. mentális folyamatok

Míg az akció és verbális folyamatok látható/hallható dolgokra utalnak, a mentális folyamatok belső történésekre. Típusai:

- megismerési folyamat

példa: A kancellár rájött, mit tett rosszul.

- reakciós folyamat

példa: A kancellár visszavonná az állítását.

- észlelési folyamat

példa: A kancellár meghallotta a kritikát.

Az akciófolyamatok ideológiai funkciója a már sokat emlegetett passzív szerkezetű és aktor nélküli mondatoknál a legszembetűnőbb, ezáltal ugyanis a felelőst eltávolíthatjuk. Példa: A megszorítás az egyetlen módja, hogy kezelni lehessen a problémákat. A mentális folyamatok arra jók, hogy segítségükkel bizonyos gondolatokat, érzelmeket lehet tulajdonítani a szereplőknek (holott mindenki számára egyértelmű, hogy nem férünk hozzá mások privát gondolataihoz). Példa: A kancellár úgy véli, a parlament beletörődik a megszorításokba. Helyes eljárásban idéznünk kellene: A kancellár sajnálatát fejezte ki... A kancellár szerint, a megszorítások kemények lesznek, de szükségesek. A főnévi mondatok alkalmazása a bemutatott esemény, helyzet embertelen voltára utal. Példa: Londoni csata, Anarchia. A passzív szerkezet a legalkalmasabb nyelvi mód, hogy elhárítsuk valakitől a felelősséget.

3. Nominalizáció

A nominalizáció vizsgálatával ki tudjuk mutatni, milyen fogalmi apparátus használatával beszélnek az egyes csoportok a kérdésköréről. A kulcsfogalmak kigyújtását jelenti, gyakoriságuk, együttjárásuk meghatározásán túlmenően a szerzőnek rekonstruálnia kell, milyen értelemben (definíció) használják a fogalmat a csoport tagjai. Illusztrálható szófelhőben.

A megnevezés tehát abból a szempontból érdekes számunkra, hogy a beszélő hogyan utal a referensre. Példa: menekült, migráns, bevándorló. E szavak nemcsak szinonímái egymásnak, konnotációjuknál fogva ideológiai többletet hordoznak. A 'mi' névmás az olvasóban gyakran kelt elfogadást. A főnévi igenevek használata során pedig olybá tűnhet, hogy kevésbé lehet vitatni a mondottakat.

4. Ellenzés-tagadás

Névmások segítségével formálható az olvasók véleménye. Példa: Senki se bízik többé a kancellár kijelentésében. Semmit se tehetünk az embargó ellen.

A tagadás ideológiai funkciója, hogy az olvasóban egy alternatív valóság képzetét keltse. Ennek mozgósító, aktivizáló ereje lehet (félelmet, vagy ellenállást kelthet). A továbbiakban nézzünk néhány interneten található példát erre.

Tagadott ellentét	X nem Y	Ez olcsó propaganda, nem átgondolt politika.
Átmenet	Fokozás $X \rightarrow Y$	Csendes tüntetésnek indult, de csatába fordult.
Összehasonlítás	X több mint Y	Ez több volt, mint vita, inkább véres harc.
Helyettesítésen alapuló ellentét	X helyett Y	Megértésre van szükség, nem ellenségeskedésre.
Megengedő ellentét	Annak ellenére, hogy...	A kancellár legnagyobb erőfeszítése ellenére se állt helyre a gazdaság.
Explicit ellentét	X ellentétben Y-nal	A demokrácia ellentétben áll a korrupt arisztokráciával.
Kontrasztívok	X, de Y	A költségvetés kemény, de igazságos.

5. Oppozíció (kontraszt)

A bináris oppozíciókban gondolkodás alapvető módja a dolgok szemlélésének. Ennek kifejezője például van Dijk MI-ŐK szembeállítása. De idetartoznak a Lakoff-Johnsonék és Kress-van Leeuwenék által említett univerzális ellentétpárok is: fent-lent, bal-jobb, fekete-fehér, jó-rossz, élet-halál.

Ideológiai funkciójuk, hogy alkalmasak a jó és rossz, a saját és külső csoport közti ellenállás növelésére. Az ellentétek építésével a hallgatókba vésheetők a hétköznapi helyzetek értelmezései.

Fónagy Iván (1990) a következő példát hozza erre szemléltetésképp

Én (az én táborom)

- Állhatatos, következetes (vagyok)
- Lelkes
- A mi szónokunk szellemes és ékesszóló

Ő (az ő tábor)

ő makacs, csökönyös
fanatikus
fellengzős, hatásvadás

A vizsgálat során talán a MI-ŐK oppozíciópár a legszembetűnőbb, világosan jelöli ki a csoportok közötti határvonásokat, melynek meghatározó jegye, hogy az egyik csoportot és annak tagjait, azok cselekedeteit jobb színben tünteti fel. Van Dijk (2000 458) szerint a

szemantikai struktúrák vizsgálatával mutathatjuk ki ezt a legjobban, hisz mindig fellelhetők olyan állítások a szövegben, melyek direkt értékeléseket tartalmaznak. A pozitív önkép rajzának hitelesnek is kell lennie, ezért vizsgálándók továbbá a hitelesítés nyelvi eszközei is. Van Dijk (2000 458) a következőket sorolja fel:

- úgy tűnteti fel a negatív értékelést, mintha az a tényekből következne
- retorikai alakzatok alkalmazása (túlzások, eufemizmusok, tagadások). Ezek a „mi” pozitív cselekedeteinek felnagyítását, a negatívumok kisebbítését szolgálják, illetve az ő/ők negatív cselekedeteinek felnagyítását szolgálják
- értékelő lexikai: negatív konnotációjú szavak választása
- a negatív események tanúságként, személyes tapasztalatként történő elmesélése, a hihető részek hangsúlyozásával
- az ő/ők negatívumainak hangsúlyozása, például címben, vezető hírben
- szemtanúk, források, szakértők saját szempontú idézése.

Ezek a nyelvi eszközök segítik megteremteni, hogy a befogadó a szöveg által sugallt domináns olvasatot és nézőpontot fogadja el. Másrészt a negatív vonásokkal bemutatott csoport marginalizálásához vagy kirekesztéséhez vezethet a közvélemény manipulálása által⁹⁶.

6. Érvelés

Az érvek vizsgálata megmutatja, hogy a csoporthoz tartozók mennyiben látják kezelhetőnek a diskurzus középpontjába helyezett problémát, milyen stratégiát indítványoznak a megszüntetésére, milyen eljárással próbálják nézeteiket elfogadtatni más csoportokkal. Az érvelés vizsgálatához szorosan hozzátartozik a szöveg szerkezeti struktúrája. Fairclough a szövegek összehasonlításakor például ezt a szerkezetet is figyelembe veszi. Azt nézi, hogy hogyan épül fel a szöveg, milyen elemek hol helyezkednek el benne. Ez kifejezetten hasznos eljárás, ha szövegeket hasonlítunk össze.

De nemcsak szerkezeti felépítése alapján vizsgálhatjuk a szövegeket. A meggyőzés során alkalmazott érvek vizsgálata külön is elemzés tárgyát képezheti. Azt is be kell látnunk, hogy tisztán racionális vita nem létezik, minden érvelési szituációban nézetek, álláspontok, érdekek és velük együtt érzelmek is ütköznek. Az érvelés során alkalmazott eszközök különféle lehetnek, azon kötődések függvényében, melyek a feleket álláspontjuk védelméhez fűzi. Az érzelmi viszonyulás, a személyes érintettség így nehezen küszöbölhető ki a meggyőző folyamatokból.

A továbbiakban az olvasó a leggyakrabban előforduló érvek listáját olvashatja:

Érvek – meggyőző technikák⁹⁷

- szakértőkre hivatkozás

Példa: Ms Hepburn, a Nature vezérigazgatója jóváhagyta a X. technológiát, kijelentve, hogy azé a jövő

⁹⁶ Példaként említi, hogy „a hatalom nélküli csoportok megalázásnak egyik módja például az, hogy kitüntetett figyelmet szentelünk arra az állítólagos fenyegetésre, amelyet ők jelentenek” (uo)

⁹⁷ A példák származási helye szintén az internet.

- általánosítás

Példa: Ezekben a napokban mindenki iPadot vásárol.

- közvélekedésre hivatkozás

Példa: Közismert, hogy Ausztráliát valamikor Új Hollandiaként emlegették.

- következményekre hivatkozás

Példa: Ha megveszi ezt az autót, garantáljuk az ár-érték arányt.

- empátiára hivatkozás

Példa: A gyerekek sírtak a kínzó éhség miatt.

- irigységre apellálás

Példa: Mindene megvolt – egy gazdag, szerető család, jó iskolák...

- egyenlőségre hivatkozás

Példa: Kimutatták, hogy az orángutánok genetikai állománya 97%-ban egyezik az emberével.

- félelemre hivatkozás

Példa: Akik nem vesznek részt az MA képzésben, alacsonyabb fizetésre számíthatnak.

- hízélgés

Példa: Te intelligens ember vagy – miért nem megy ez?

- kapzsiságra hivatkozás

Példa: Most 30%-kal olcsóbban juthat hozzá.

- büntudatra apellálás

Példa: Mindent megtett a munkahelyén, mégis elbocsátotta.

- emberségességre apellálás

Példa: Hogyan hagyhatja, hogy ezek az emberek a nyomorba jussanak.

- ostobaságra hivatkozás

Példa: Furcsa dolgok történnek ebbe a házban, mintha szellemjárás lenne.

- modernitásra hivatkozás

Példa: A független nő a 21. században már nem eszmény.

- hagyományra hivatkozás

Példa: Minden évben megrendezik a szokásos tűzijátékot, mégis...

- értékekre, igényekre hivatkozás

Példa: Mindegyikünkben megvan a vágy szép otthonra és boldog családi életre.

- paternalizmus

Példa: A gyerekeknek meg kell tanítani a felelősséget.

- hazafiságra (büszkeségre) hivatkozás

Példa: Minden magyar szíve ilyenkor együtt dobban.

- előítéletre hivatkozás

Példa: Jó karrierje csak szingli nőknek lehet.

7. Elbeszélés és az elbeszélés alanya

Az elbeszélés alanya már Foucault-nál is megjelent vizsgálati szempontként. Itt azt vizsgáljuk ki az, aki beszél? Milyen pozícióból teszi ezt? Milyen intézményt képviselve? Kire hivatkoznak, vagy őrre kik hivatkoznak? Milyen az a kép, amelyet az ágencsoportok rajzolnak róla (igék: aktív-passzív szerkezet, illetve a jelzők, attribútumok vizsgálata). A hitelesség, a felkészültség kérdéskörei szintén szorosan kapcsolódnak a beszélő alany személyéhez. A vizsgálat során ez a szempont is lényeges.

A feldolgozáshoz jól alkalmazható szempontokat kínál van Leeuwen Társadalmi cselekvő (aktor) elemzése (1996), melynek vizsgálathoz kínált kérdéseit az alábbiakban találja az olvasó:

1. Társadalmi képviselés

- Milyen csoportokra és egyénekre hivatkozik a szöveg és hogyan?

- Kik az aktív és kik a passzív, alárendelt társadalmi szereplők?
- A különböző ágenseket milyen hiedelmek, tudások, érzelmek, attitűdök, elvárások jellemzik?
- Ezek hogyan jelennek meg a szövegben?
- Ezeknek mik a közösségi céljuk?

2. Folyamatok

- Milyen folyamatokban vesznek részt a társadalmi szereplők?
- Vannak-e különös intézkedéseik?
- Milyen cselekvések, intézkedések társulnak a csoporthoz?
- Hogyan ábrázolják az aktort?

3. Értékelés

- Milyen tulajdonságokat kapcsolnak a csoportokhoz és az egyének hogyan értékeli ezeket?
- A társadalmi szereplő megítélése pozitív vagy negatív-e, explicit vagy implicit módon zajlik?
- Milyen sztereotípiákat generál ez a fajta bemutatás?

4. Modalitás

- Hogyan közli a szöveg előállítója a hiedelmeit?
- Hogyan tekint a társadalmi szereplőkre?
- Milyen célokat határoz meg számukra?
- Milyen törekvéseket társít a szereplőkhöz (pl. azok mit hisznek jónak, szépnek, fontosnak, kíváncsinak)
- Milyennek mutatja be az adott csoportot (múltban, jelenben, jövőben)?

Az ebben a fejezetben tárgyalt szövegnyelvészeti eszközök alkalmasak arra, hogy a Fairclough-i értelemben vett mikroszintet, a szöveget vizsgálat tárgyává tegyük és segítségével rekonstruáljuk egy-egy ágenscsoport véleményét. Kimutathatók vele a meggyőződések, tudások és hitek, a fogalomhasználat segítségével pedig más csoportokhoz, illetve a témához való hozzáállását tárhatjuk fel. Mindvégig szem előtt tartva, hogy a különböző nézőpontok mögött nagyon gyakran eltérő stratégiai célok húzódnak meg, melyre a diskurzuselemzés segítségével rávilágíthatunk.

Ellenőrző kérdések

Kérdések:

1. Milyen eseményhez köthető a CDA iskola létrejötte (mikor, hol, kik vettek részt)?
2. Mi jellemzi a konstruktivista paradigmát?
3. Mit jelent, hogy a CDA kritikai?
4. Különböztesse meg a nyelvészeti diskurzusfogalmat a CDA-ban használttól!
5. Mi jellemzi a CDA-t mint iskolát?
6. Mit nevezünk nyelvi fordulatnak?
7. Ismertesse a CDA szövegnyelvészeti alapjait (kiemelten M.A.K. Halliday munkája)!
8. Különböztesse meg a nyelvi kompetencia fogalmát a kommunikatív kompetenciától!
9. Mivel foglalkozik a konverzációelemzés?
10. Ismertesse dell Hymes SPEAKING-modelljének tényezőit!
11. Miért váltja fel a tudás szót a diskurzus kifejezéssel Foucault?
12. Mit jelent a megnyilatkozó személyek elvi egyenrangúsága-elv?
13. Sorolja fel a diskurzusképzés szabályának 4 szintjét!
14. Sorolja fel a Diskurzus rendje c. műben felsorolt eljárásokat és csoportosítsa őket!
15. Hogyan működik a kommentár?
16. Miért nevezik Foucault-t a „hatalom filozófusának”?
17. Mi áll a hermeneutikai társadalomtudomány kérdésfelvetésének a középpontjában?
18. Ricouer miként különíti el az írásbeli és a szóbeli diskurzust egymástól?
19. Mit ért az alatt, hogy a társadalomtudományok valósága = szövegvalóság?
20. Mit nevezünk dekonstrukciónak, kinek a nevéhez kötjük a fogalmat?
21. Az elkülönböződés kifejezés mit takar?
22. Derrida milyen kritikával illeti a logocentrizmust és a phonocentrizmust?
23. Mutassa be a szociális reprezentáció-elméletet!
24. Ismertesse Habermas cselekvéstipológiáját!
25. Különböztesse meg a diskurzust és a kommunikatív cselekvést egymástól!
26. Vesse össze a metafizikai és a kommunikatív racionalitás világképét az igazolás módját tekintve!
27. Sorolja fel a habermasi diskurzus-elveket!
28. Mit jelent az, hogy Habermas beszédhelyzet modellje normatív?
29. Mi a kapcsolat identitás és diskurzus között?
30. Ismertesse Fairclough-i szöveg-diskurzus-társadalom modell alapelemeit (3 db)!
31. Mit nevezünk „bevésődésnek”? Hogyan működik?
32. Milyen kritikát fogalmaz meg a hagyományos szövegnyelvészettel szemben? (válasz: 1 mondat)
33. Hogyan használja az intertextualitás fogalmát?
34. Milyen ágenscsoportokat különít el?
35. Mit nevezünk csomóponti diskurzusnak?
36. Ismertesse van Dijk modelljének alapelemeit!
37. Különböztesse meg az elnyomó és a kognitív hatalmat egymástól!
38. Mit jelent, hogy a modern hatalom kognitív hatalom?
39. A médiának milyen szerepet tulajdonít a hatalomgyakorlásban?
40. Miként határozza meg az ideológiát?
41. Mit ért a CDA kritikai potenciálján?
42. Mi áll a történeti diskurzusanalízis-kutatás vizsgálati fókuszában?
43. Wodak négy stratégiát sorol fel, melyek ezek?

44. Válasszon egy képet, melynek képi retorikai eszközeit bemutatja Kress-van Leeuwen tipológiáját használva!
45. Foglalja össze a CDA-t ért kritikákat!
46. Fairclough és Widdicombe között min folyt a vita? Milyen eredmény született?
47. Ismertesse a diszkurzív pszichológia alapvetéseit!
48. Fejtse ki, miben különbözik a kognitív pszichológiától?
49. Ismertesse a diszkurzív pszichológia kutatási módszerét!
50. Foglalja össze röviden a diskurzuselemzés módszerét és nevezze meg a vizsgálat kulcsfogalmait!

Bibliográfia

Bibliográfia

- Achard, P. (1995): "Formation discursive, dialogisme et sociologie". In: Languages, 117, 82-95.
- Althusser, L./Balibar E. (1970): Reading Capital. London: New Left Books.
- Assmann, J. (1999): A kulturális emlékezet. Budapest: Atlantisz.
- Austin, J.L. (1990): Tetten ért szavak. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bakhtin, M. (1981): The Dialogic Imagination. Austin: University of Texas Press.
- Bánhegyi, M. (2009): The Effects of Politics and Ideology on the Translation of Argumentative Political Newspaper Articles. Elektronikusan elérhető:
<http://doktori.btk.elte.hu/lingv/banhegyimatyas/diss.pdf>
- Bánhegyi, M. (2010) Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikai diskurzus elemzés gyökerei, legfontosabb iskolái In Fordítástudomány XII (2010) /1.sz. 16-31. Elektronikusan elérhető:
http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:NPr9TxTEWX0J:alknyelvport.nyud.hu/kiadvanyok/forditastudomany/forditastudomany-2010-1/2010-XII-1.pdf/at_download/file+&cd=10&hl=hu&ct=clnk&gl=hu
- Bánhegyi, M. (2011): Politikai szövegek és fordítástudomány. 3. rész: Van Dijk kritikai diskurzus elemzési modellje és a fordításközpontú diskurzustársadalom hatásmodell in Fordítástudomány XIII . 1 . szám 22–39 .
- Barthes, R. (1977): Image, music, text. Fontana Press; 15-25
- Barthes, R. (1990): *A kép retorikája*. In Filmkultúra 26.évf. 1990/5. 64-72.
- Beke L. (2004): Műalkotások elemzése. Budapest, 23.
- Békési, I. (1982): Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Budapest: Akadémiai. 9-50.
- Bernstein B. (1990): The Structuring of Pedagogic Discourse. London: Routledge.
- Billig, M. (1982): Ideology and Social Psychology. Oxford: Blackwell. Billig, M. (1991) Ideology and Opinions. London: Sage.
- Billig, M. (1986): Social Psychology and Intergroup Relations. London: Academic.
- Billig, M. (1991): Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology. London: Sage
- Billig, M. (1992): Talking of the Royal Family. London: Routledge.
- Billig, M./Simons, H.W. (1994): Introduction. In Simons, H.W./ Billig, M. (eds), After Postmodernism. Reconstructing Ideology Critique. London: Sage Publications.

- Billig, M. (1996): *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig, M. (1997): 'The dialogic unconscious: discourse analysis, psychoanalysis and repression', *British Journal of Social Psychology*, 36(2): 139–59.
- Billig, M. (1999a): 'Whose terms? Whose ordinariness? Rhetoric and ideology in conversation analysis', *Discourse and Society*, 10(4): 543–58.
- Billig, M. (1999b): 'Conversation analysis and the claims of naivety', *Discourse and Society*, 10(4): 572–6.
- Billig, M./ Schegloff, E. A. (1999): "Debate: Critical discourse analysis and Conversation analysis" In: *Discourse & Society* 10 (4), 543-582.
- Billig, M. (2002): *Critical, Discourse and Analysis*. In: Weiss, G./ Wodak, R. (eds.): *CDA and Interdisciplinarity*. London: MacMillan (in press). R. Wodak: *Aspects of Critical Discourse Analysis* 25.
- Bodor P. (2002): *Konstruktivizmus a pszichológiában*. In BUKSZ 2002. 67-74. Elektronikusan elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00015/00025/pdf/06bodor.pdf>
- Bókay A. (2006): *Dekonstrukció*. In uő. *Bevezetés az irodalomtudományba*. X. fejezet. Budapest: Osiris. Elektronikusan elérhető.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_az_irodalomtudomanyba/ch10.html
- Boronkai, D. (2009): *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Boros J. (1998): *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs: Jelenkor
- Bourdieu, P. (1978): *A szimbolikus tőke*. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Budapest: Gondolat. 379-400
- Bourdieu, P. (1985): *Az identitás és a reprezentáció – a régió fogalmának kritikai elemzéséhez*. In *Szociológiai Figyelő* 1985/1.sz.
- Bourdieu, P. (1987): *A politikai mező*. In *Valóság* 1987/1.sz. 110-115.
- Bourdieu, P. (1992): *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P./Wacquant, L.J.D. (1996): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Breakwell, G. and Canter, D. (1993): *Empirical Approaches to Social Representations*. Oxford: Clarendon Press.
- Breeze, R. (2011): *Critical Discourse Analysis and its Critics*. In *Pragmatics* vol.21/4. Elektronikusan elérhető:
<http://journals.linguisticsociety.org/elanguage/pragmatics/article/view/3654.html>

Brown, G. and Yule, G. (1989): Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press. 1-26.

Burr, V. (1995): An Introduction to Social Constructionism. London: Sage.

Carver, T. (2004): *Diskurzuselemzés és a "nyelvi fordulat"*. In Politikatudományi Szemle XIII. évfolyam. 2004. 4. szám 143-148.

Caldas Coulthard, C./ Coulthard, M. (Eds.): (1996): Texts and practices: Readings in Critical Discourse Analysis. London: Routledge.

Caldas Coulthard, C.R./ Ledema, R. (Eds.): (2007): Identity trouble: Critical discourse and contested identities. London: Palgrave.

Carver, T./Hyvärinen, M. (1997): Interpreting the Political: New Methodologies. London and New York, Routledge.

Chandler, D. (2007): Semiotics: The Basics. Routledge, London. UK

Chilton, P./ Jäger, S. (2004): How to Do a Discourse Analysis. Elektronikusan elérhető: <http://www.politicseastasia.com/studying/how-to-do-a-discourse-analysis/>

Chomsky, N. (1957): Syntactic Structures. Den Haag: Mouton.

Chomsky, N. (1965): Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: M.I.T. Press

Chouliaraki, L. (1995): The constitution of ethnographic texts in social scientific discourse: "Realist" and "polyphonic" representations. Interface: Journal of Applied Linguistics, 10(1), 27–46.

Chouliaraki, L. (1998): Regulation in "progressivist" discourse: Individualized teacher- pupil talk. Discourse and Society, 8(1), 5–32.

Chouliaraki, L./ Fairclough, N. (1999): Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis. Edinburgh: EUP.

Culler, J. (1983): On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism. London: Routledge.

Culler, J./ Sawyer, P.(2008): Why deconstruction still matters: A conversation with Jonathan Culler. Elektronikusan elérhető: <http://www.news.cornell.edu/stories/2008/01/why-deconstruction-still-matters-according-jonathan-culler>

de Beaugrande, R. (1980): Text, Discourse, and Process: Toward a Multidisciplinary Science of Texts. Norwood, N.J.: Ablex

de Beaugrande, R. (1991): *Linguistic Theory: The Discourse of Fundamental Works*. London: Longman.

de Beaugrande, R. (1992): The heritage of functional sentence perspective from the standpoint of text linguistics. *Linguistica Pragensia* 34/1-2, 2-26, 55-86.

de Beaugrande, R. (1997): *New Foundations for a Science of Text and Discourse*.

de Beaugrande, R.–Dressler, W.(2000): *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest, Corvina, 55-183.

de Beaugrande, R. (2006): Critical Discourse Analysis: History, ideology, methodology. In *Studies in Language & Capitalism* 1, 2006: 29 – 56. Elektronikusan elérhető: <http://semiotics.nured.uowm.gr/pdfs/Beaugrande.pdf>

de Cillia, R./ Reisigl, M. / Wodak, R. (1999): "The Discursive Construction of National Identities". In: *Discourse and Society* 10/1/1999. 149-173.

dell Hymes, D. (1971): "The ethnography of speaking". In: *Anthropology and Human Behavior*.

dell Hymes, D.: (1975) *A beszélés néprajza*. Társadalom és nyelv. (szerk.: Szépe Gy.) Budapest: Gondolat, 91-146.

dell Hymes, D.(1997): *A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata*. NyKCs. Budapest: Osiris, 458-495.

Derrida, J. (1967a): *l'écriture et la différence*. Paris: Seuil.

Derrida, J. (1967b): *Grammatologie*. Paris: Minuit.

Derrida, J. (1994): "A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában", *Helikon, Az amerikai dekonstrukció*, 1994-1-2, 21-36.

Derrida, J. (én): *Az el-különbözés*. In *Szöveg és interpretáció*, szerk. Bacsó Béla. Budapest: Cserépfalvi én. 43-65.

Derrida, J. (1995): *Esszé a névről*. Pécs: Jelenkor.

Derrida, J. (1998): *Of Grammatology*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Derrida, J. (1998): *A disszemináció*. Pécs: Jelenkor.

Duranti, A. (2008): *A beszéd szociokulturális dimenziói*. In *Szóbeli befolyásolás I. Nyelv, gondolkodás, kultúra*. Síklaki I. (szerk.) Budapest: Typotex. 205-238.

Eagleton, T. (1994) (ed.): *Ideology*. London: Longman.

Edelman, M. (1998): *Politikai ellenségek konstruálása*. In Szabó M. szerk.: *Az ellenség neve*. Budapest: József Műhely Kiadó. 84-123.

Edelman, M. (2004): *A politika szimbolikus valósága*. L'Harmattan Kiadó.

- Edwards, D. (1996): *Discourse and Cognition*. London: Sage.
- Edwards, D./Potter, J. (1992): *Discursive Psychology*. London: Sage.
- Ehmann, B. (2002): *A szöveg mélyén. Pszichológiai tartalomelemzés*. Budapest: Új Mandátum.
- Fairclough, N. (1989): *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, N. (ed.) (1992a): *Critical Language Awareness*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1992b): *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (1992c): 'Text and context: linguistic and intertextual analysis within discourse analysis', *Discourse and Society*, 3(2): 193–217.
- Fairclough, N. (1993): *Critical discourse analysis and the commodification of public discourse*. In: *Discourse and Society* 4.2: 133-68.
- Fairclough, N. (1995a): *Critical Discourse Analysis: the critical study of language*. London - New York: Longman.
- Fairclough, N. (1995b): *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Fairclough, N./Wodak, R. (1997): 'Critical discourse analysis', in T. van Dijk (ed.), *Discourse as Social Interaction: Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 2. London: Sage. 258-284.
- Fairclough, N. (1998): 'Political discourse in the media: an analytical framework', in A. Bell and P. Garrett (eds), *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell. 142-162.
- Fairclough, N. (2000a): *Discourse, social theory and social research: the discourse of welfare reform*. In: *Journal of Sociolinguistics* 4.2.
- Fairclough, N. (2000b): *New Labour, New Language?* London: Routledge.
- Fairclough, N. (2000c): "The discourse of social exclusion". In: Reisigl, M./ Wodak, R. (eds.) *The Semiotics of Racism. Approaches in Critical Discourse Analysis*. Vienna: Passagen Verlag, 65-84.
- Fairclough, N. (2001): 'The discourse of New Labour: critical discourse analysis' in M. Wetherell, S. Taylor and S. Yates (eds). *Discourse as Data: A Guide for Analysis*. London: Sage Publications.
- Fairclough, N. (2003) *Analyzing Discourse and Text: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- Fairclough, N. (2003b): *Political correctness: the politics of culture and language*. *Discourse & Society*, 14(1), 17–28.

Fairclough, N./Jessop, R./Sayer, A. (2004): Critical realism and semiosis. In: Joseph, J./ Roberts J. eds. Realism discourse and Deconstruction. London: Routledge.

Fairclough, N. (2004b): Critical Discourse Analysis in Researching Language in the New Capitalism: Overdetermination, Transdisciplinarity and Textual Analysis. In: Harrison, C./Young L. eds. Systemic Linguistics and Critical Discourse Analysis. London: Continuum.

Fairclough, N. (2005): Critical discourse analysis in trans-disciplinary research on social change: Transition, re-scaling, poverty and social inclusion. Lodz Papers in Pragmatics, 1, 37–58.

Fairclough, N. (2006): Language and globalization. London: Routledge.

Fairclough, N./ Cortese, P./ Ardizzone, P. (eds.): (2007): Discourse in contemporary social change. New York: Peter Lang.

Fairclough, N. (1996): A reply to Henry Widdowson's 'Discourse analysis: a critical view'. Elektronikusan elérhető:
<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/096394709600500105?journalCode=lala>

Fairclough, N. (2012): The Dialectics of Discourse. Elektronikusan elérhető:
<http://www.sfu.ca/cmns/courses/2012/801/1-Readings/Fairclough%20Dialectics%20of%20Discourse%20Analysis.pdf>

Fairclough, N. (2015): Critical Discourse Analysis. Elektronikusan elérhető:
<https://balticpractice.hse.ru/data/2015/04/13/1094925608/Critical%20discourse%20analysis%20THEORY%20FAIRCLOUGH.pdf>

Felkai, G. (2001): A diszkurzusetika és a demokratikus politikai eljárások eszménye. In A kommunikatív etika. A demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete. Budapest: Új Mandátum. 7-57.

Fekete Zs. (2009): Erőszak(ok) a videojátékokban. In Stachó L., Molnár B. szerk. A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Századvég Kiadó. 231-251.

Fillmore, Ch.J. (1990): A nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze. A szóbeli befolyásolás alapjai (szerk.: Síklaki I.). Budapest: Tankönyvkiadó. I, 90-99. (Budapest: Typotext. 2008, I., 103-127.)

Fiske, J. (1982): Introduction to Communication Studies. London: Methuen.

Fiske, J./Taylor, S. E. (1984): Social Cognition. Reading, MA: AddisonWesley

Fiske, J. (1994): Média matters: Everyday culture and political change. Minneapolis: Univ. of Minnesota Press.

- Fónagy I. (1990): Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. Linguistica Series C. Relationes, 3. MTA Nyelvtudományi Intézete
- Foucault, M. (1972). The Archaeology of Knowledge. London: Routledge.
- Foucault, M. (1973): The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1977): Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, M. (1979): The History of Sexuality. Vol. 1. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, M. (1980): 'Truth and power', in C. Gordon (ed.) Power/Knowledge. Selected Interviews and other Writings 1972–1977. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Foucault, M. (1984): The order of discourse. In: Shapiro (M.). ed. The Politics of Language. Oxford: Blackwell.
- Foucault, M. (1987): The Use of Pleasure. The History of Sexuality. Vol. 2. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, M. (1988): Care of the Self. The History of Sexuality. Vol. 3. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, M. (1991): A diskurzus rendje, Holmi, 3. évf. 7. szám, 868 – 889.
- Foucault, M. (1998a): A diskurzus rendje. In Foucault, M.: A fantasztikus könyvtár. Budapest: Pallas Stúdió - Attraktor Kft. 50-74.
- Foucault, M. (1998b): A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok. előadások és interjúk. Budapest, Pallas Stúdió Attraktor Kft.
- Foucault, M. (1998c), Az igazság és az igazságszolgáltatási formák, Debrecen, Latin Betűk
- Foucault, M. (1999-2001): A szexualitás története. 1-3. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, M. (2000): *Válasz egy kérdésre. A diskurzusról.* In Szabó M./Kiss B/Boda Zs. szerk.: Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Budapest: Universitas-Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. 423-441.
- Foucault, M. (2000a): A tudományok archeológiájáról. In Foucault, M.: Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Sutyák T. (szerk). Debrecen: Latin Betűk Alapítvány. 169-199.
- Foucault, M. (2000b): Mi a szerző? . In Foucault, M.: Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Sutyák T. (szerk). Debrecen: Latin Betűk Alapítvány. 119-145.
- Foucault, M. (2000c): A szavak és a dolgok. Budapest: Osiris.

- Foucault, M. (2000d): "Az emberi természetről: igazságosság kontra hatalom", "Az értelmiség és a hatalom", "Órület és társadalom", "Szexualitás és hatalom", *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 201-287.
- Foucault, M. (2001): *A tudás archeológiája*. (ford.: Perczel István). Budapest: Atlantisz.
- Foucault, M. (2004): *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Fowler, R./ Hodge, B./ Kress, G. /Trew, T. (eds.) (1979): *Language and Control*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Fowler, R. (1991a): *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London: Routledge.
- Fowler, R. (1991b): "Critical Linguistics". In: Halmkjær, K. (ed.), *The Linguistic Encyclopedia*. London/ New York: Routledge. 89-93.
- Fowler, R. (1996): *Linguistic Criticism*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Gadamer, H.G. (én) *Szöveg és interpretáció* In *Szöveg és interpretáció* Bacsó B. szerk. Budapest: Cserépfalvi. 17-43.
- Gadamer, H.G. (2003): *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, Bp. T-Twins
- Gee, J. P. (1990): *Social linguistics and literacies: Ideologies in discourse*. London: Falmer.
- Gee, J. P. (1995): *Social Linguistics and Literacies*. London: Taylor and Francis.
- Gee, J.P., Hull, G., & Lankshear, C. (1996): *The new work order: Behind the language of the new capitalism*. Boulder: Westview/Harper Collins.
- Gee, J.P. (1999): *An introduction to discourse analysis: Theory and method*. London: Routledge.
- Gee, J.P. (2003): *What video games have to teach us about learning and literacy*. New York: Palgrave/Macmillan.
- Gee, J.P. (2009): "Multiliteracies": New literacies, new learning. *Pedagogies*, 4(2), 196–204.
- Gee, J.P./ Hayes, E. (2010): *Women as gamers: The Sims and 21st century learning*. New York: Palgrave/Macmillan.
- Geertz, C. (1973): *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gergen, K. (1985). 'The social constructionist movement in modern social psychology', *American Psychologist*, 40(3): 266–75.
- Gergen, K. (1991): *The Saturated Self*. New York: Basic Books.

Géring Zs. (2008): Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In: Némedi, D. (szerk.): Modern szociológiai paradigmák. Budapest : Napvilág, 428-457.

Gramsci, A. (1971): Selections from the Prison Notebooks. London: Lawrence & Wishart.

Glózer R. (2007): Diskurzív módszerek. In Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Kovács É. (szerk). Budapest: PTE BTK. Kommunikációtudományi Intézet/Néprajzi Múzeum. 260-269. Elektronikusan elérhető:

<http://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/regiokonyvek/kozossegtanulmany.pdf>

Glózer R. (2007): Diskurzuselemzés. In Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Kovács É. (szerk). Budapest: PTE BTK. Kommunikációtudományi Intézet/Néprajzi Múzeum. 360-373. Elektronikusan elérhető:

<http://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/regiokonyvek/kozossegtanulmany.pdf>

Glózer R. (2007): A diskurzuselemzés a társadalomtudományokban. In Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban, Feischmidt M. (szerk), 2. előadás: A társadalom, mint szöveg. Elektronikusan elérhető:

http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszeti/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=831&tip=0

Gombrich, E.H. (1995): *Illúzió és vizuális csapda*. in: Bacsó B. (szerk.): *Az esztétika vége – avagy se vége se hossza*. Budapest, 294

Habermas, J. (1967): Erkenntnis und Interesse (Knowledge and Interest). Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Habermas, J. (1972): Knowledge and Human Interests. London: Heinemann.

Habermas, J. (1978): Mi az egyetemes pragmatika? In NyKCs. Budapest: TKV. 251-291.

Habermas, J./Lyotard J.F./ Rorty, R. (1993) A posztmodern állapot, Budapest: Századvég

Habermas, J. (1994): Válogatott tanulmányok. Budapest: Atlantisz

Habermas, J. (1998a): "A humán tudományok észkritikai leleplezése: Foucault", Filozófiai diskurzus a modernségről. Budapest: Helikon. 196-219.

Habermas, J. (1998b): "A temporalizált eredetfilozófia túllicitálása: a fonocentrizmus derridai kritikája", Filozófiai diskurzus a modernségről. Budapest: Helikon. 135-154.

Habermas, J. (2001): A kommunikatív etika. A demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete. Budapest: Új Mandátum

Habermas, J. (2005): Megismerés és érdek. Pécs: Jelenkor.

Habermas, J. (2011): A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: Gondolat.

- Hall, S. (1996): 'Who needs "identity"?', In S. Hall /P. du Gay (eds), Questions of Cultural Identity. London: Sage.
- Hall, S./ Hobson, D./ Lowe, A. /Willis, P. (eds) (1980): Culture, Media, Language. London: Hutchinson.
- Halliday, MAK (1973): Explorations in the Function of Language. London: Edward Arnold.
- Halliday, M.A.K. (1978): Language as Social Semiotic. London: Edward Arnold.
- Halliday, M.A.K. (1985): Introduction to Functional Grammar. London: Edward Arnold.
- Halliday, MAK (1991): Corpus studies and probabilistic grammar. In Alterberg, K-B (eds.), English Corpus Linguistics. London: Longman, 30-43.
- Halliday, MAK (1992): Language as system and language as instance: The corpus as a theoretical construct. In Svartvik, J. (ed.), Directions in Corpus Linguistics. Berlin: Mouton de Gruyter, 61-77.
- Halliday, M.A.K. (1994): An Introduction to Functional Grammar. 2nd edition. London: Edward Arnold.
- Halliday, M.A.K./Matthiessen, M.I.M. (2004): An introduction to functional grammar, 3d ed. London, Arnold
- Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Henderson, R. (2005): A Faircloughian approach to CDA: principled eclecticism or a method searching for a theory? *Critical Studies in Education*, 46 (2). 9-24. Elektronikusan elérhető: <https://www.researchgate.net/publication/27464444>
- Hodge, B./ Kress, G. (1988): Social Semiotics. Cambridge: Polity Press.
- Horányi Ö. (1975): Jel, jelentés, információ, Budapest: Magvető. 12-26, 54 -59, 96-104.
- Howarth, D. (2000) Discourse. Buckingham: Open University Press.
- Huckin, T. N. (1997): Critical discourse analysis. In Miller, T. (ed.) Functional approaches to written text. Washington: US Department of State. 78-92.
- Iványi Zs. (2001): A nyelvészeti konverzációelemzés. In Magyar Nyelvőr 2001/1. 74-93. Elektronikusan elérhető: <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1251/125106.htm>
- Janks, Hilary: Critical Discourse Analysis as a Research Tool. Elektronikusan elérhető: <http://www.uv.es/gimenez/Recursos/criticaldiscourse.pdf>
- Jäger, S. (1999): Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung. Duisburg: DISS.
- Jäger, M./ Jäger, S. (1993): "Verstrickungen – Der rassistische Diskurs und seine Bedeutung für den politischen Gesamtdiskurs in der Bundesrepublik Deutschland". In: Jäger, S./ Link, V.

- (eds.): Die vierte Gewalt. Rassismus und die Medien, Duisburg: DISS, 49- 79. Jäger, S. et al. (2001) Kritische Diskursanalyse. Duisburg: Diss.
- Jefferson, A/Robey, D. (2003): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Budapest, Osiris, 51-83, 105-139.
- Jørgensen, M./Phillips, L. J. (2002) Discourse Analysis as Theory and Method. London. SAGE
- Kelemen J. (2001): Szavak és a szavak. In BUKSZ/tavaszi. Elektronikusan elérhető: http://www.kontextus.hu/Buksz/2001_01/biralat/kelemen.html
- Kellner, D. (1989): Critical Theory, Marxism and Modernity. Cambridge: Polity Press/Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Kellner, D. (1995): Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics between the Modern and the Postmodern. London: Routledge.
- Koselleck, R. (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: József Eötvös Műhely Kiadó.
- Koselleck, R. (1998): *Ellenségfogalmak*. In Szabó M. szerk.: Az ellenség neve. Budapest: József Eötvös Műhely Kiadó. 12-23.
- Koselleck, R. (2003): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. In uő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz Kiadó, Budapest, 241-298.
- Kovács G. szerk. (2010): A diszkurzus hermeneutikája. Paul Ricoeur válogatott tanulmányai. Budapest: Argumentum.
- Kövecses, Z. (2005): A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest: Typotex.
- Kress, G. (1976): System and Function in Language. London: Oxford University Press.
- Kress, G./ Hodge, B. (1979): Language as Ideology. London: Routledge.
- Kress, G. (1989): *Linguistic Processes in Sociocultural Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Kress, G. (1989b): "History and Language: towards a social account of language change". In: Journal of Pragmatics 13: 445-466.
- Kress, G. (1990): "Critical Discourse Analysis". In: Annual Review of Anthropology, Vol.11, 84-97.
- Kress, G.R. (1993): Against arbitrariness: The social production of the sign as a foundational issue in Critical Discourse Analysis. Discourse & Society, 4(2), 169–191.
- Kress, G.R./ van Leeuwen, T. (1996): Reading images: The grammar of graphic design.

London: Routledge.

Kress, G.– van Leeuwen, T. (1998): (The Critical) Analysis of Newspaper Layout. Approaches to Media Discourse. (szerk.: Bell, A.– Garrett, P.) Blackwell.

Kress, G. R./ Jewitt, C./ Ogborn, T. / Charalampous, T. (2001): Multimodal teaching and learning: The rhetorics of the science classroom. New York: Continuum.

Kress, G./van Leeuwen, T. (2001): Multi-Modal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication. London: Arnold.

Kress, G.R. (2003): Literacy in the new media age. London: RoutledgeFalmer.

Kress, G.R. (2004): Reading images: Multimodality, representation, and new media. Presentation at IIID Expert Forum For Knowledge Presentation: Preparing For the Future of Knowledge Presentation. Retrieved September 16, 2010, from <http://www.knowledgepresentation.org/BuildingTheFuture/Kress2/Kress2.html>

Kvale, S. (1996): InterViews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing. London: Sage.

Labov, W. (1972): Language in the Inner City. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Laclau, E./Mouffe, C. (1985): Hegemony and Socialist Strategy., London: Verso.

Laclau, E. (1993a): 'Discourse', in R. Goodin and P. Pettit (eds), The Blackwell Companion to Contemporary Political Philosophy. Oxford: Blackwell.

Laclau, E. (1993b): 'Power and representation', in M. Poster (ed.), Politics, Theory and Contemporary Culture. New York: Columbia University Press.

Laclau, E. / Mouffe, C. (1985): Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics. London: Verso.

Lakoff, G./ Johnson, M. (1980): Metaphors We Live By. Chicago: Univ. of Chicago Press.

Lakoff, G./ Johnson, M. (1999): Philosophy in the Flesh. New York: Basic Books.

László J. (1999a): Szociális reprezentáció. In *Kollektív, társas, társadalmi*. (Kónya A./Király I./Bodor P./Pléh Cs. szerk.) Budapest: Akadémiai 453-465.

László J. (1999b): Társas tudás, elbeszélés, identitás. Budapest: Scientia Humana – Kairos.

Luke, A. (1997): Introduction: Theory and Practice in Critical Discourse Analysis.

Elektronikusan elérhető:

<https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/ed270/Luke/SAHA6.html>

Machin, D., / Mayr, A. (2012): How to do critical discourse analysis: A multimodal introduction. London, UK: Sage.

- Maingueneau, D. (1987): *Nouvelles tendances en analyse du discours*. Paris: Hachette.
- Martin R, L. (2001): New developments in discourse analysis: Discourse as social Practice. *Folia Linguistica*, 35(1–2), 41–78.
- McGregor, S. L. T. (én). *Critical Discourse Analysis – A Primer*. Elektronikusan elérhető: <https://www.kon.org/archives/forum/15-1/mcgregorcda.html>
- McNair, Br. (1998): *The Sociology of Journalism*. London, Arnold
- Mey, J. L. (1985): *Whose Language? A Study in Linguistic Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Mitchell, W. J. T. (1994): *Picture Theory*, Chicago, USA, 11-34.
- Moscovici, S. (2002): A szociális reprezentációk elmélete. In uő: *Társadalom- lélektan*. Budapest: Osiris. 210-290.
- Moscovici, S. (1994): 'Social representations and pragmatic communication', *Social Science Information*, 33(2): 163–77.
- Mottier, V. (2004): *Diskurzuselemzés és az identitás/különbözőség politikája*. In *Politikatudományi Szemle XIII. évfolyam. 4. szám* 155-160.
- Muntigl, P./ Weiss, G./ Wodak, R. (2000): *European Union Discourses on Unemployment. An interdisciplinary approach to employment policy-making and organizational change*. Amsterdam: Benjamins.
- Nemesi, A. L. (2011): *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Piliscsaba: Loisir. 155-202.
- Nora, P. (1999): *Emlékezet és történelem között*. Aetas 3. sz.
- Orbán J. (2010) A filozófia és az irodalom határán. Montaigne és Derrida. In *Lettre 76.sz. 70-88*. Elektronikusan elérhető: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre76/orban%20jolan.htm>
- Orosz, M. (2003): „Az elbeszélés fonala”. *Narráció, intertextualitás, intermedialitás*. Budapest: Gondolat.
- Paltridge, B. (2006): *Discourse analysis: An introduction*. London, UK: Continuum.
- Pêcheux, M. (1982): *Language, semantics and ideology*. London: Macmillan.
- Pêcheux, M. (1988): *Discourse – structure or event*. In: C. Nelson/ L. Grossberg (eds.) *Marxism and the interpretation of culture*. London: Macmillan.
- Petőfi, S. J. (2004): A szöveg fogalmának, valamint megformáltságának értelmezése. A szöveg mint komplex jel. Budapest: Akadémiai. 27-70.
- Pléh Cs./Síkaki I./Terestyéni T. szerk. (1997): *Nyelv – kommunikáció-Cselekvés (NyKCs)*. Osiris Kiadó, Budapest

- Pollak, A. (2002): Zwischen und Erinnerung und Tabu. Die diskursive Konstruktion des Mythos von der "sauberen Wehrmacht" in den österreichischen Medien. In: Wodak, R. (ed.) (2002): CDA and Cognition. Special Issue Folia Linguistica (in press).
- Pólya, T. (2007): Identitás az elbeszélésben. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Potter, J. (1996a): 'Attitudes, social representations and discursive psychology', in M. Wetherell (ed.), Identities, Groups and Social Issues. London: Sage.
- Potter, J. (1996b): Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction. London: Sage.
- Potter, J./Wetherell M. (1987): Discourse and Social Psychology. London: Sage
- Potter, J. /Reicher, S. (1987): 'Discourses of community and conflict: the organisation of social categories in accounts of a "riot"', British Journal of Social Psychology, 26(1): 25–40.
- Reboul, A/Moeschler, J. (2000): A társalgás cselei. Budapest, Osiris.
- Reisigl, M./ Wodak, R. (2001): Discourse and Discrimination. London: Routledge.
- Renkema, J. (2004): Introduction to Discourse Studies. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins
- Ricoeur, P. (1998): A szöveg világa és az olvasó világa. In *Narratívák 2. Történet és fikció*. Thomka B. (szerk). Budapest: Kijarat.
- Ricoeur, P. (1999): Mi a szöveg? Válogatott irodalomelméleti tanulmányok. (szerk.: Szegedy-Maszák M.). Budapest: Osiris. 9-33.
- Ricoeur, P. (2002): A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. In: Szociológiai Figyelő, 2002/1-2. szám, 60-76.
- Ricoeur, P. (2010a): Az eltávolítás hermeneutikai funkciója. In Kovács G. (szerk):A diszkurzus hermeneutikája. Paul Ricoeur válogatott tanulmányai. Budapest: Argumentum. 41-55.
- Ricoeur, P. (2010b): A szövegmodell: a jelentésteljes cselekvés mint szöveg. In Kovács G. (szerk):A diszkurzus hermeneutikája. Paul Ricoeur válogatott tanulmányai. Budapest: Argumentum. 85-109.
- Ricoeur, P. (2010c): Az elbeszélő funkció. In Kovács G. (szerk):A diszkurzus hermeneutikája. Paul Ricoeur válogatott tanulmányai. Budapest: Argumentum. 109-131.
- Rorty, R. (1998): Megismerés helyett remény. Pécs: Jelenkor
- Saussure, F. de. (1960): Course in General Linguistics. London: Peter Owen.
- Saussure, F. (1966): Course in General Linguistics. New York: McGraw-Hill Studies.
- Sanders, J./Spooren, W. (1997): Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In Liebert, W. A/Waugh, G.R.L. (eds). Discourse and perspective in cognitive linguistics. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85-112.

Schegloff, E. A. (1997): Who text? Whose context? *Discourse & Society*, 8(1), 165-187.

Schelsky, H. (1995): A nyelvi uralom. In *Elméleti Szociológia 1995*: 2. 3-4.

Schiffrin, D. (1993): *Approaches to Discourse Analysis*. Oxford: Blackwells.

Schiffrin, D./Tannen, D./Hamilton, H. E. (2003): *The handbook of discourse analysis*. Malden, MA: Blackwell

Scollon, R. (2001): *Mediated Discourse. The Nexus of Practice*. London: Routledge.

Searle, J.R. (1983): *The Word Turned Upside Down*. Elektronikusan elérhető: <http://www.nybooks.com/articles/archives/1983/oct/27/the-word-turned-upside-down/>

Sharrock, W. W., / Anderson, D. C. (1981): Language, thought and reality, again. *Sociology*, 15, 287-293.

Síklaki I. szerk. (2008): *A szóbeli befolyásolás alapjai I.-II.*. Budapest: Typotex

Stahl, B.C. (2004): Whose Discourse? A Comparison of the Foucauldian and Habermasian Concepts of Discourse in Critical is Research. 4329-4336. Elektronikusan elérhető: https://www.researchgate.net/publication/220891300_Whose_Discourse_A_Comparison_of_the_Foucauldian_and_Habermasian_Concepts_of_Discourse_in_Critical_IS_Research

Stokes, J. (2008): *A média- és kultúrakutatás gyakorlata*. Budapest: Gondolat. 68-79.

Stubbs, M. (1997): Whorf's children: Critical comments on critical discourse analysis (CDA). In Ryan, A./Wray, A. (eds.), *Evolving models of language*. Clevedon, UK: Multilingual Matters. 100-116.

Szabó M. (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Szabó M./Kiss B./Boda Zs. szerk.(2000): *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest: Universitas-Nemzeti Tankönyvkiadó Rt

Tajfel, H. (1981): *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tannen, D./ Schiffrin, D./ Hamilton, H. (eds.) (2001): *Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell.

Thompson, J.B. (1988): *Critical Hermeneutics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Thompson, G. (2004): *Introducing functional grammar*. London, UK: Arnold.

Threadgold, T. C. (2003): *Cultural Studies, Critical Theory and Critical Discourse Analysis: Histories Remembering and Future*. Elektronikusan elérhető: http://www.linguistik-online.de/14_03/threadgold.html

Titscher, S./ Wodak, R./ Meyer, M./ Vetter, E. (1998): Methoden der Textanalyse. Opladen: Westdeutscher Verlag. Titscher, S./ R. Wodak/ M.Meyer/ E. Vetter (2000): Methods of Text and Discourse Analysis. London: Sage.

Tolcsvai Nagy G. (2000): A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. In Magyar Nyelvőr 2000/4.sz. Elektronikusan elérhető:
<http://epa.oszk.hu/00100/00188/00020/124411.htm>

Torfin, J. (2004): Diskurzuselemzés és a Laclau - Mouffe féle posztstrukturalizmus. In Politikatudományi Szemle XIII. évfolyam. 2004. 4. szám 149-154.

Van Dijk, T.A. (1977): Text and Context: Exploration in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London: Longman.

Van Dijk, T.A. (1981): Studies in the pragmatics of discourse. The Hague/ Berlin: Mouton.

Van Dijk, T. /Kintch, W. (1983): Strategies of Discourse Comprehension. London: Academic Press.

Van Dijk, T.A. (1985): Prejudice in Discourse. Amsterdam: Benjamins.

Van Dijk, T.A. (ed.) (1986): Discourse and Communication: New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication. Berlin/ New York: de Gruyter.

Van Dijk, T.(1988a): News as Discourse. Hillsdale, NJ., Lawrence Erlbaum Ass. 17-94.

van Dijk, T. (1988b): News Analysis. Case studies of international and national news in the press. Hillsdale: Erlbaum.

Van Dijk, T.A. (1993): "Principles of critical discourse analysis". In: Discourse & Society, 4 (2), 249-283. Van Dijk, T.A. (1997): Discourse as Social Interaction. London: Sage.

Van Dijk, T. (1991). Racism and the Press. London: Routledge.

Van Dijk, T. (1993a): Principles of Critical Discourse Analysis. Discourse & Society, 4(2), 249–283.

Van Dijk, T. (1993b): Elite discourse and racism. London: Sage.

Van Dijk, T. (ed.) (1997a): Discourse as Social Interaction: A Multidisciplinary Introduction. Vol. 2. London: Sage.

Van Dijk, T. (ed.) (1997b): 'Introduction', in Discourse as Structure and Process: A Multidisciplinary Introduction. Vol. 1. London: Sage.

Van Dijk, T.A. (1998): Ideology. A multidisciplinary study. London: Sage.

Van Dijk, T.A. (2000): An Introduction. In Cognitive Discourse Analysis. Elektronikusan elérhető: <http://www.discursos.org/unpublished%20articles/cogn-dis-anal.htm>

Van Dijk, T.A. (2000b): A kritikai diskurzuselemzés elvei. In Szabó M./Kiss B./Boda Zs. szerk. Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Budapest: Tankönyvkiadó – Universitas, 442-477.

Van Dijk, T. (2001/2004): Critical discourse analysis. In Schiffrin, D./ Tannen, D./ Hamilton, H.E. (eds.), The handbook of discourse analysis Oxford, UK: Blackwell. 352-371.

Van Dijk, T. (2008): Discourse and power. Houndmills: Palgrave Macmillan.

Van Dijk, T./Kintsch, W. (2008b): A stratégiai beszédfeldolgozás modellje felé. A szóbeli befolyásolás alapjai I. (szerk.: Síklaki I.) Budapest, Typotext. 38-59.

Van Dijk, T. (2015): Critical Discourse Analysis. In The Handbook of Discourse Analysis, Tannen, D./Hamilton, H./ Schiffrin, D. (eds). John Wiley & Sons. 352-363. Elektronikusan elérhető: <http://www.discourses.org/OldArticles/Critical Discourse Analysis.pdf>

Van Dijk, T. A. (én): Macro contexts. Introduction. Elektronikusan elérhető: <http://www.discourses.org/OldArticles/Macro Contexts.pdf>

Van Leeuwen, T. (1993). Language and Representation – The Recontextualisation of Participants, Activities and Reactions. Sydney: University of Sydney (Department of Linguistics: Thesis).

Van Leeuwen, T./Wodak, R. (1999): Legitimizing immigration control. A discourse-historical analysis. In: Discourse Studies Vol. 1 (1), 83-118.

Van Leeuwen, T.J., /Jaworski, A. (2003): The discourses of war photography: Photojournalistic representations of the Palestinian-Israeli war. Journal of Language and Politics, 1(2), 255–275.

Van Leeuwen, T.J. (2008): Discourse and practice: New tools for Critical Discourse Analysis. New York: Oxford University Press.

Verschueren, J. (2001): Predicaments of criticism. Critique of Anthropology, 21, 59-81.

Virág Á. (2013): A multimodalitás nyomában. In Magyar Nyelvőr. 2013/4.sz. 496-501. Elektronikusan elérhető: <http://nyelvor.c3.hu/period/1374/137408.pdf>

Wang, W. (2006): Critical discourse analysis, intertextuality and the present study (Chapter4). Elektronikusan elérhető: <http://elearn.uni-sofia.bg/mod/resource/view.php?id=90708>

Wang, J. (2010): A Critical Discourse Analysis of Barack Obama's Speeches. In Journal of Language Teaching and Research, Vol. 1, No. 3, 254-261.

Weiss, G./ Wodak, R. (2002): Visions of European Identities. Frankfurt am Main: Velbrück (in press).

Weiss, G./Wodak, R. (2003): Critical discourse analysis. Theory and interdisciplinarity; New York: Palgrave Macmillan

Wetherell, M./Potter, J. (1987): Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behavior. London. SAGE

Wetherell, M. /Potter, J. (1988): 'Discourse analysis and the identification of interpretive repertoires', in A. Antaki (ed.), Analysing Everyday Explanation. London: Sage.

Wetherell, M. /Potter, J. (1992): Mapping the Language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Wetherell, M. (1996): 'Group conflict and the social psychology of racism', in M. Wetherell (ed.), Identities, Groups and Social Issues. London: Sage.

Wetherell, M. (1998): Positioning and interpretive repertoires: Conversation analysis and post-structuralism in dialogue. Discourse and Society, 9, 387-412.

Widdicombe, S. /Wooffitt, R. (1995): The Language of Youth Subcultures: Social Identity in Action. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Widdowson, H. G. (1995a): Discourse analysis: A critical review. Language and Literature, 4(3), 157-172. Elektronikus elérhető:

<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/096394709500400301?journalCode=lala>

Widdowson, H. G. (1995b): Review of Fairclough's discourse and social change. Applied Linguistics, 16(4), 510-516.

Widdowson, H. G. (1998): The theory and practice of critical discourse analysis. Applied Linguistics, 19, 136-151.

Widdowson, H. G. (2004): Text, context, pretext. Oxford, UK: Blackwell.

Wodak, R. (1989): Language, Power, and Ideology: studies in political discourse. Amsterdam, Philadelphia: J. Benjamins Pub. Co.

Wodak: Aspects of Critical Discourse Analysis. Elektronikus elérhető:

<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.121.1792&rep=rep1&type=pdf>

Wodak, R./ Pelikan, J./ Nowak, P./ Gruber, H./ de Cillia, R./ Mitten, R. (1990): "Wir sind alle unschuldige Täter!" Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Wodak, R./ Menz, F./ Mitten, R./ Stern, F. (1994): Die Sprachen der Vergangenheiten: öffentliches Gedenken in österreichischen und deutschen Medien, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Wodak, R. (1996a): Disorders in Discourse. London: Longman.

Wodak, R. (1996b): The genesis of racist discourse in Austria since 1989. In: CaldasCoulthard, C.R./ Coulthard, M. (eds.): Texts and practices – Readings in critical discourse analysis. London: Routledge, 107-128.

Wodak, R./ de Cillia, R./ Reisigl, M./Liebhart, K. (1999): The Discursive Construction of National Identity. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Wodak, R./ Reisigl, M. (1999): "Discourse and Racism: European Perspectives". In: Annu. Rev. Anthropol., 28, 175-199.

Wodak, R./ van Dijk, T. (eds.) (2000): Racism at the Top. Klagenfurt: Drava.

Wodak, R. (2000): "Recontextualisation and the transformation of meaning: a critical discourse analysis of decision making in EU-meetings about employment policies". In Sarangi, S./ Coulthard, M. (eds.): Discourse and Social Life. Harlow: Pearson Education, 185-206.

Wodak, R. (2001): What CDA is about e A summary of its history, important concepts and its developments. In Wodak, R./Meyer, M. (eds.), Methods of critical discourse analysis.

London, UK: Sage. 1-13. Elektronikus elérhető:

http://www.fib.unair.ac.id/jdownloads/Materi%20Kuliah/Magister%20Kajian%20Sastra%20dan%20Budaya/Analisis%20Wacana/methods_of_critical_discourse_analysis_ruth_wodak_and_michael_meyer_sage_publications_2001.pdf

Wodak, R./ Meyer, M. (eds.) (2001): Methods of Critical Discourse Analysis. London: Sage.

Wodak, R./ Iedema, R. (2001): "Communication in Institutions". In: Handbook of the Science of Language and Society Sociolinguistics – Soziolinguistik, Berlin/ New York: de Gruyter, (in press).

Wodak, R. (2001a): "What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments". In: Wodak, R./ Meyer, M. (eds.): Methods of Critical Discourse Analysis. London: Sage. 30 ZfAL 36, 2002. 5-31.

Wodak, R. (2001b): "The discourse-historical approach". In: R.Wodak M.Meyer (eds.): Methods of Critical Discourse Analysis. London: Sage.

Wodak, R. (2001c) Politikwissenschaft und Diskursanalyse: Diskurs in/ der Politik. In: Markovits, A. S./ Rosenberger, S. K. (eds.): Demokratieforschung. Festschrift für Anton Pelinka (in press).

Wodak, R. (2001d): "I'm a very special bird": Ideological gender conflicts and identity dilemmas with EU parliamentarians. Keynote at the 4th Scandinavian Conference on Language and Gender, October 2000, (in press).

Wodak, R. /Reisigl, M., J., (eds.) (2001): Discourse and Discrimination: rhetoric of racism and antisemitism. London: Routledge.

Wodak, R. (2002) Critical Discourse Analysis. In: Schiffrin, D. (ed) Handbook in Discourse Analysis, Oxford, Blackwells (in press).

Would, L.A.–Kroger, R.O. (2000): *Doing Discourse Analysis*. London: SAGE. 1-33.
